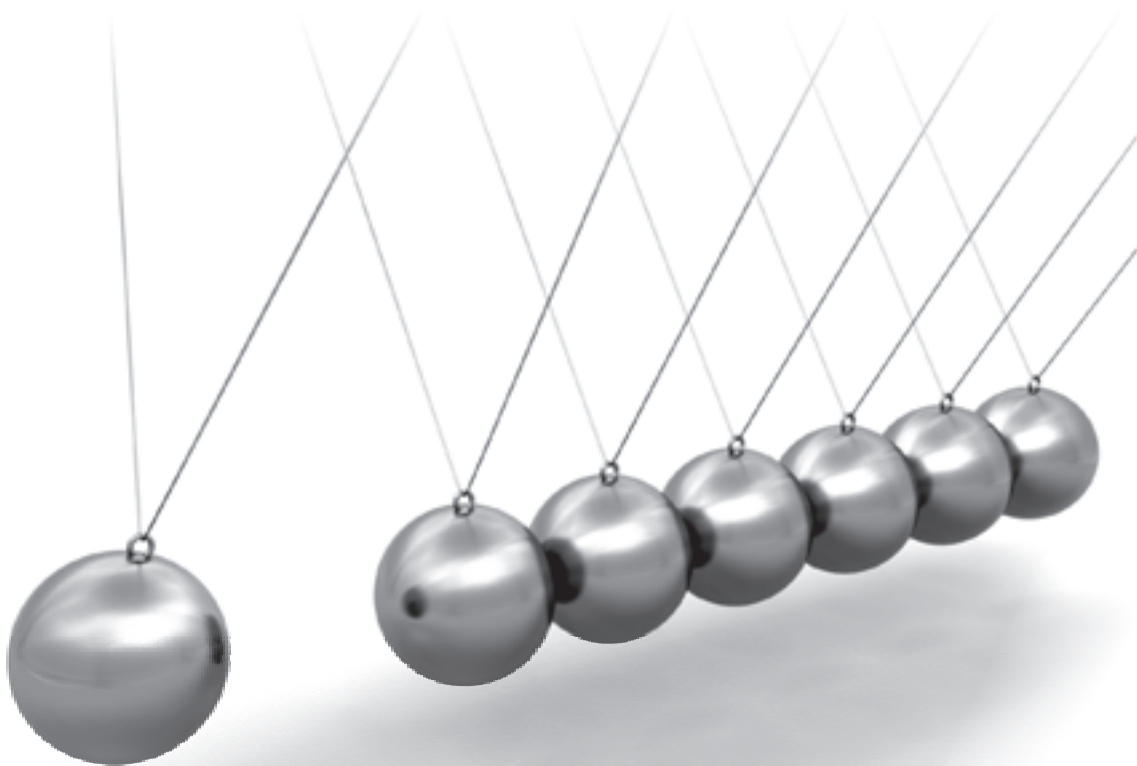

Пошаста на тлу средњовековних српских земаља (епидемије – непогоде – глад)

Синиша Мишић, Катарина Митровић (уредници)

Филозофски факултет, Универзитет у Београду | 2021

1838

II

ошасти

на тлу средњовековних
српских земаља
(епидемије – непогоде – глад)

Зборник радова

Синиша Мишић

Катјарина Мићровић (уредници)

Едиција *Човек и друштво у време кризе*

Пошасћи на йлу средњовековних срјских земаља
(ейидемије – нейојде – йлаг)
Зборник радова
Синиша Мишић
Катарина Митровић (уредници)
Београд 2021.

Издавач
Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача
проф. др Миомир Деспотовић,
декан Филозофског факултета

Рецензенти
проф. др Драгољуб Марјановић
Филозофски факултет, Београд
проф. др Снежана Божанић
Филозофски факултет, Нови Сад
др Александар Узелац
Историјски институт, Београд

Лектор
Јелена Лутров

Дизајн корица
Ивана Зорановић

Припрема за шийамју
Досије студио, Београд

Шийамја
ЈП Службени гласник, Београд

Тираж
200

ISBN 978-86-6427-179-0

Овај зборник је настао у оквиру научноистраживачког пројекта
Човек и друштво у време кризе, који финансира
Филозофски факултет Универзитета у Београду.

САДРЖАЈ

- 7 | *Синиша Мишић, Каћарина Мићровић*
Предговор
- 9 | *Синиша Мишић*
Глад у средњовековним српским земљама
– узроци и последице (прилог методологији истраживања)
- 23 | *Радивој Радић*
Јер таква глад би по свима крајевима
(Глад у српским земљама XIII–XV века)
- 43 | *Марко Шуица*
Османлијски јахачи апокалипсе
- 57 | *Јелена Мрђић*
Живети у средњем веку
– нека разматрања о стрепњама и страховима
од глади, болести и смрти
- 71 | *Марина Шћећинић*
Лепра у српским средњовековним земљама
- 87 | *Каћарина Мићровић*
Неколико цртица из живота
средњовековног Котора у доба куге
- 103 | *Дејан Јечменица*
Пословно-финансијски односи
цара Стефана Душана и Дубровчана у време црне смрти
- 117 | *Марија Којривица*
„Ушочишће болесним и немоћнима“
– болнице и стационари под окриљем српских
средњовековних манастира
- 133 | *Дејан Радичевић*
Природне непогоде на тлу Србије у светлу
археолошких података

ПРЕДГОВОР

Средњи век је доба у коме су човеку претиле многе невоље као што су глад, заразне болести, временске и друге непогоде, ратови. Немоћан да им се одупре и супротстави, у њему су изазивале велики страх. У борби против многих болести средњовековна медицина је била готово немоћна, а начин живота и степен технолошког развоја ограничавали су могућности превазилажења проблема. Глад је била стална претња надвијена над становницима средњовековних српских земаља. Поред многих непогода (суше, поплаве, град), глад је такође била обавезан пратилац ратова и епидемија. Ово стање је само погоршавала чињеница да је равнотежа у производњи житарица била веома нестабилна и лако је могла да буде поремећена. Екстензивна пољопривредна производња у којој доминира рало, а не плуг и воловска запрега, као и чињеница да није било систематског ђубрења њива, није омогућавала озбиљније приходе у родним годинама, па тиме ни стварање знатнијих залиха житарица.

Сва средњовековна друштва, па тако и српско, била су изложена сталним епидемијама разних заразних болести, од којих је куга била најсмртоноснији и најстрашнији *јахач айокалийсе*. Поред великих епидемија куге, као што је она из 1347–1352. године која је однела четвртину европског становништва, било је и области где се ова болест спорадично појављивала током целог средњег века. Једно од таквих подручја био је и простор између Ниша и Софије. Са друге стране, током средњег века становништво су косиле и дифтерија, колера, као и болести изазване нездравим ваздухом и водом. Околина Скадарског језера била је позната по овим болестима.

Непогоде, глад, епидемије често су пратиле ратна збивања, што је само појачавало утисак катастрофе. Неки од најпотреснијих записа средњовековне писане речи управо су настали на ове теме. Само да подсетимо на старца Исаију. Најтежи су били грађански ратови јер су ангажовали све снаге и окупирали целу територију једне земље. Од друге половине XIV века ратови са Турцима попримају размере катастрофа јер они нападају села и одводе становништво у ропство. Тиме се ремети производња житарица, а сеоско становништво бежи у градове. Ове походе често прате епидемије, као што је случај са појавом куге 1456. године испод Београда.

У зборнику који стоји пред читаоцем настојали смо да осветлимо предочени историографски проблем из различитих углова. Такође, покушали смо да упозоримо и на могуће комплексније приступе овој теми, с надом да ће се систематским истраживањима доћи до нових резултата. Суд читалаца одговориће нам да ли смо у томе успели.

У Београду, на Спасовдан 2021. године

Уредници

Синиша Мишић*

ГЛАД У СРЕДЊОВЕКОВНИМ СРПСКИМ ЗЕМЉАМА – УЗРОЦИ И ПОСЛЕДИЦЕ (Прилог методологији истраживања)

Апстракт: Рад се бави сагледавањем једне од значајних појава у средњем веку, а то је глад, и њеног присуства у српским земљама. Разматрају се узроци глади као што су климатске и временске непогоде, ратни сукоби, епидемије, као и последице глади по становништво. На основу проучене грађе одлучили смо се за другачији методолошки приступ теми (у односу на досад примењивани), који подразумева критички приступ исказу извора и примену сазнања из других области (климатологија, природа рељефа, агрикултура), уз добро познавање производних снага средњег века, као и друштвених слојева средњовековног становништва.

Кључне речи: методологија, глад, непогоде, рат, епидемије

Глад као историографска тема деценијама је присутна у истраживањима европске историје (Delimo, 1987). У српској историографији ова појава је посматрана преко проучавања миграција становништва (Динић Кнежевић, 1995) и промета житарица у Дубровнику (Динић Кнежевић, 1969). Ови радови су засновани на подацима које пружа архивска грађа Дубровачког архива. Пре више од две деценије објављен је надахнуто написан рад о глади у српским земљама (Радић,

* Синиша Мишић (1961) је редовни професор и шеф Катедре за историју српског народа у средњем веку са историјском географијом и старословенским језиком на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Истражује однос друштва и природне средине, социјалну и управну структуру, историју привреде и градских и сеоских насеља у средњовековним српским земљама. Бави се методологијом истраживања. Ел. пошта: simisic@f.bg.ac.rs

1999), који је поред претходних резултата архивских истраживања, укључио и вести које доносе записи и летописи. И поред исцрпног коришћења доступних извора, истраживачи до сада нису довољно обрађали пажњу на њихову сазнајну вредност у односу на географско пространство на које се могу применити, као ни то да ли су они били у стању да упознају ситуацију на нивоу *свих српских земаља*. У том смислу пажња није усредсређена на климатске особине појединих територија: суша нема исти карактер и последице у карсним пољима, на југу Македоније или у Поморављу. Због рељефних и климатских разлика у појединим регијама српских земаља, вести извора се не смеју географски генерализовати. То се посебно односи на вести из Дубровачког архива о залеђу (Хум, Требиње), јер под њим се никако не сме подразумевати територија свих српских земаља. Код записа и летописа треба водити рачуна да они настају углавном у манастирима, по природи изолованим срединама, па су њихови аутори готово сигурно били слабо обавештени о географском простирању неке непогоде (суше, поплаве, града). Њихове обавести су се углавном односиле на непосредну околину и регију у којој се манастир налазио. Они су често своју невољу и невоље људи око њих генерализовали на све просторе. На пример, глад у земљама Мрњавчевића после Маричке битке 1371. године, коју је потресно описао старац Исаија, није забележена у земљама Лазаревића и Алтомановића, јер овим ратом оне нису биле захваћене. О овим чињеницама се мора водити рачуна када се изводе закључци о последицама глади у српским земљама током средњег века.

Како је већ примећено, најчешћи узроци који су доводили до глади били су недовољна производња житарица и ратна пустошења (Радић, 2003, стр. 94). До недовољне производње жита могло је доћи из више разлога: прилично неплодне земље, суше, поплаве, недовољна и лоша средства за производњу или мали број сељака на одређеним имањима (Мишић, 2019). Истраживања су показала да је производња и принос житарица у српским земљама у средњем веку био ограничен већ наведеним чиниоцима, али и врстом оруђа за рад (рало), врстом запреге (воловска), плодоредом и чињеницом да се њиве нису ђубриле. Све је то утицало на принос који није могао бити већи од четвороструког у односу на уложено семе (Благојевић, 1973). У тој производњи су боље пролазиле задружне породице са више мушких глава и више пари воловских запрега (Мишић, 2019). Дакле, узрок глади је најчешће био недовољан принос житарица, јер је у средњем веку то основна намирница за прехрану људи, па се може говорити о правој *иширанији жиши* (Радић, 2003, стр. 93). На принос житарица су утицали и климатски услови, како они који су важили у целој

Европи, тако и они регионални. У Европи је период од 1200. до 1350. године обележен хладном и влажном климом, од 1350. до 1500. године температуре су постале умереније али се влажност повећала (Радић, 2003, стр. 95). Поред општих климатских услова, српске земље су биле изложене и утицају регионалних климатских услова: континенталној клими (Поморавље, делови Косова и Метохије, северна Србија, долине Ибра и Лима), медитеранској (Хум, Требиње, делови Зете) и измењеној медитеранској клими (делови Косова и Метохије, Македонија, делови Зете). Ове регионалне разлике су доприносиле различитим приносима житарица у време непогода јер су од хладног времена били поштеђени приморски крајеви, али су им континентални били веома изложени. С друге стране, приморски крајеви су озбиљно страдали од суше, а континентални су били поштеђени.

Горе изнетих чињеница нема довољно у истраживањима, јер се иначе не би дошло до закључка да глад, изазвана непогодама, једнако погађа све српске земље. Наиме, поремећај у производњи житарица никако није могао подједнако да погоди све српске земље, па да изазове масовну глад на целој територији. Овакве вести углавном доносе записи и летописи. То су кратке забелешке које готово редовно доносе вести о *свим српским земљама*, али њихова обавештеност најчешће не превазилази регионално географско окружење у односу на место настанка. Ево једног примера: Поп Теофан је под 1450. годином забележио да је 18. јула те године, у суботу и недељу, убио град не мало, него по читавој земљи (Стојановић, 1920, стр. 92; Радић, 2003, стр. 106). Ако погледамо историју праћења ове непогоде од 19. века, никада није забележена њена распрострањеност на свим просторима истовремено. Ретка је чак и појава да страда атар више сеоских насеља у једној регији (жупи). То нас наводи да посумњамо у исправност ове вести када је у питање њено географско распрострањење. Скоро па је немогуће да град у исто време убије летину на простору Хума, Ситнице и Лаба, Полога и Шумадије. Узгред, 18. јула је жетва у Приморју скоро окончана, па град нема шта да убије (Благојевић, 1973). Ово нас упућује на крајњи опрез када поклањамо поверење географским вредностима исказаним у записима.

Непогоде су најлакше реметиле производњу житарица у области крашких поља (Хум, Требиње) где су кише подизале ниво подземних вода на дну поља, а суше су биле погубне по усеве, без било каквих изгледа за наводњавање. Зато не чуди честа појава глади на овим просторима, која се манифестовала кроз миграције гладних под зидине Дубровника (Динић Кнежевић, 1995, стр. 233–252). Глад је била посебно сурова у рано пролеће, када се истроше залихе жита, а не стигне нови род, чак ни махунарки (боб). Ова појава се не сме применити

и на српске земље у унутрашњости јер оне нису биле изложене режиму крашких поља, а простори Косова и Метохије и Македоније су се од суше бранили и наводњавањем (Мишић, 2007). Због тога се миграције ка Дубровнику не смеју посматрати као миграције *из свих српских земаља*; такве закључке веома јасно не дозвољава ни дубровачка архивска грађа. На пример, једна од најранијих вести о глади у грађи Дубровачког архива потиче из 1280. године. Наиме, маја 1280. године једном Дубровчанину су два гладна „Славена“ украли козу, одвели је у кућу Симона Калића из Цавтата и тамо је појели. У време суђења они су били већ мртви вероватно од глади (Чремошник, 1932, стр. 28–29). Исте године су људи са Стона крали жито дубровачким трговцима, а штету им је надокнадио жупан Доброслав Топлић (Чремошник, 1932, стр. 32). Дубровчани су те године неко жито послали у Брсково, које је тада већ развијен рудник и трг. Ако пажљиво анализирамо ове вести, видећемо да се оне односе на непосредно дубровачко залеђе (у првом случају на Требиње, у другом на Хум) и на један рудник, где потреба за житом не мора нужно бити узрокована глађу. Ови подаци свакако не дозвољавају закључак да *је ње године њо Србији харала њлад, а њладни су долазили њод дубровачке зидине* (Динић Кнежевић, 1969, стр. 79). Залеђе Дубровника у средњем веку сеже најдаље до Чемерна, што су и сами Дубровчани истицали у више наврата (Мишић, 1996).¹ Сви подаци који доносе директне или посредне податке о глади, морали би да се појединачно подвргну пажљивом испитивању домета њихових географских сазнања пре доношења општих закључака о глади у *свим српским земаљама*.

Такође, приликом ових истраживања мора се водити рачуна и о општим знањима о појединим културама биљака, посебно житарица. Ево и једног примера: Летописи бележе под 1453. годином да је 6. априла пала слана и убила сву земљу (Стојановић, 1927, стр. 237). Из ове вести су извучени закључци о гладној и неродној години који само донекле могу бити прихватљиви. Прво би требало утврдити географско порекло вести: ако је настала на простору континенталне климе, та слана никако није могла пасти *њо свој земљи*, у областима медитеранске климе. Друго, слана у априлу озимим житарицама није могла да нанесе скоро никакву штету, а камоли да буде узрок глади. У континенталном делу није могла озбиљно да угрози ни јаре усева,

1 Душанка Динић Кнежевић је податке о миграцијама и промету житарица, прикупљене у Дубровачком архиву, изнела у две своје студије. Из ових података се јасно види шта је географски дубровачко залеђе. То су Хум и Требиње, у њега не спада ни Зета. Сви подаци ове природе се односе искључиво на овај простор, па и закључци истраживача се могу односити само на њега, а не на *све српске земље*.

јер они често до тог доба нису још ни поникли (Мишић, 2019). Сланина је у ово доба најозбиљнију штету могла да нанесе неким сортама воћа и делимично виновој лози. О слани која изазива велику глад, не може бити говора, а овај пример показује колико је опасно повођење за исказом извора без критичког сагледавања садржине самог исказа (Динић Кнежевић, 1969, стр. 86). У наведеном тексту је са овом појавом посредно повезана и појава гладних под зидинама Дубровника почетком 1454. године, што нису повезани догађаји. Ове избеглице су повезане са ратом у Хуму између херцега Стефана Вукчића и Дубровника, а не са сланом, која највероватније у долини Неретве није ни пала, судећи према климатским особинама.

Глад коју су изазивале неродне године и непогоде била је присутна у српским земљама, али је она најчешће била регионална, а ретко је захватала све српске земље. Друго, ова „врста“ глади није подједнако погађала све слојеве, па чак ни исте слојеве друштва у различитим околностима. Није до сада забележен случај глади међу властелом, а и сточарско становништво (власи) није било изложено глади због несташнице житарица на онај начин како је то било земљорадничко. Располагање одређеним количинама меса, а посебно сира и млека, могло је ублажити глад и извесно време премостити проблем несташнице житарица. Најосетљивији део становништва били су земљорадници и градско становништво, када се поремети снабдевање градова (рат, епидемије). Међутим, није глад погађала подједнако сва властелинства. Она која су била боље организована, као што су то властелинства великих манастира, имала су озбиљније залихе жита и лакше су могла да преживе гладну годину. Како показује једна белешка у попису имања Богородице Хтетовске (око 1346) није глад подједнако погађала ни све људе на једном властелинству. Ту се за једну њиву каже да је купљена у гладно време за 20 каблова жита, мех сирења и полутку сланине. А неки Манота је своју њиву продао за свињу и овна (Соловјев, 1926, стр. 131; Радић, 2003, стр. 101). Очигледно да је манастир у својој ризници располагао довољним количинама хране (жита, стоке, сира) да је могао у бесцење да купи ове две њиве од њихових изгладнелих власника. Али се из ових података не могу извучити никакви закључци о размерама ове глади.

Глад изазвана несташницом житарица, могла је бити ублажена и чињеницом да су у средњовековним српским земљама у производњи биле заступљене различите врсте житарица: озиме и јаре пшеница и јечам, као и просо које се пуно користило у исхрани људи (Благојевић, 1973; Мишић, 2019). Поједине непогоде (суша, поплава, град) нису могле лако да униште сав род житарица, чак ни у једном атару, а да не говоримо о целој земљи. О улози проса говори и један запис

грешног Радула: *О колика ми је тужица, њроса немамо, а за њшеницу не њоворе* (Стојановић, 1903, стр. 403 бр. 4168). Тек са несташицом проса наступала је озбиљна глад. На бањском и дечанском властелинству засејаване су једнаке површине под пшеницом и под просом (Новаковић, 1912, стр. 625–626; Динић Кнежевић, 1969, стр. 74).

Много опаснију и свеобухватнију глад на одређеном простору изазивала су ратна пустошења. Најранија вест о глади изазваној ратним разарањем налази се у *Жиџију свейої Симеона* од Доментијана и односи се на време грађанског рата (1202–1205) између браће Стефана и Вукана Немањића. Ту се описује страдање земље када *дођоше инойлеменици*, у овом случају Угри, који су подржали Вукана у овом сукобу. Они опустошише *оѡчестѡво свейоїа и сабрано разѡрабише, једни ѡгадоше од оружја, друѡи бише одведени у ройсѡво, друѡи изѡубише сво имање и ѡелесној ниѡѡетѡи ѡрегадоше се* (Доментијан, 1988, стр. 311). Ово је упечатљив опис ратних разарања и непосредних последица које су погађале све слојеве друштва, а посебно властелу. После тога су следила још тежа страдања изазвана глађу. Овај Доментијанов опис је још упечатљивији и потреснији, где он глад назива *друѡим инойлемеником: и ѡоѡѡо су ѡрошли, ѡсле њих дође друѡи инойлеменик, звани ѡлад, ѡори од оних који су ѡрошли. И саѡвори свој друѡи ѡлен веѡи од ѡрвоїа, вема не волеѡи род наш, сѡрељајуѡи без сѡреле и бодуѡи без коѡља, и секуѡи без мача, и убијајуѡи без шиба, и ѡросѡо реѡи ѡнеѡи без ноѡу, и хваѡајуѡи без руку, и кољајуѡи без ножа, и ховеѡи без икаквої оружја и ѡолажуѡи ѡолика ѡела мрѡѡа ѡако и за ѡрехе наше ова наша земља беше ѡуна мрѡѡѡаца, и двори ѡуни и куће ѡуне, и ѡуѡеѡи ѡуни и расѡуѡа ѡуна, и збоѡ ѡрехова наших не моїаху их ни ѡробари ѡоѡрејсѡи, само их једва смеѡѡаху у жиѡне руѡе* (Доментијан, 1988, стр. 311; Радић, 2003, стр. 96). Описаним страхотама умирања од глади сувишан је коментар. За разлику од непогода које скоро никада нису једнако погађале све делове земље и све друштвене класе, овај грађански рат је погодио земљу у целини и захватио све слојеве друштва, па су последице биле катастрофалне. Стање је погоршано присуством угарске војске која је немилосрдно пљачкала по Србији. У сличном опису Теодосија, у *Жиџију свейоїа Саве*, налазимо и два занимљива детаља који додатно објашњавају узрок глади, поред ратних пустошења. Наиме, услед рата дошло је до пропадања од глади због неорања, а многи су се разишли по туђој земљи (Теодосије, 1988, стр. 160–161). Дакле, рат је узроковао застој у производњи житарица и изазвао миграције становништва, што је довело до вишегодишње оскудице и присуства глади неколико година.

Ратни сукоби нису увек захватили целу земљу, али су последице на захваћеној територији увек биле исте – појава глади и бежање становништва из захваћеног подручја. Ратови краља Милутина са Шубићима почетком 14. века и са Угрима (1319), доводили су до несташице жита на простору Хума и Требиња, а 1303. године та несташица се осећала у целој Србији (*Monumenta Ragusina*, V, str. 57; Динић Кнежевић, 1969, стр. 80). На то је вероватно утицао и почетак сукоба са братом Драгутином. У оваквим приликама Дубровчани су извозили жито у залеђе, ублажавајући последице глади (*Monumenta Ragusina*, I, str. 4). Слична ситауација је била и 1319. године када је до несташице дошло због рата са Угарском. Те и наредних година краљеви поданици из залеђа купују жито у Дубровнику (*Monumenta Ragusina*, V, str. 125). Иако су ово добро документоване вести, оне се не могу применити на читаву територију средњовековне српске државе, па ни средњовековне Босне. Већина њих се односи на дубровачко залеђе и на тај начин морају бити коментарисане. Уосталом, гладни из унутрашњости српских земаља нису ни били у прилици да доспеју до дубровачке територије, без обзира на узрок глади. Проширивањем дубровачких вести о глади из њиховог залеђа на све српске земље, стварамо лажну слику о просторима за које немамо податке. Глад јесте светска појава средњег века, али је ограничена регионалним разликама и начинима производње, као и облицима ратовања и правцима кретања епидемија. Ратови пре појаве Турака у српским земљама и ратови са њима немају исти карактер и исте последице на појаву глади. Турски стални напади на села и пљачке, као и одвођење становништва у ропство, дуготрајно су реметили производњу житарица, затварали становништво у градове и изазивали пошаст и глад.

Нестабилност изазвана дуготрајним ратом, праћена пљачкама, осећала се и изван територије коју би рат непосредно захватио. То се види из *Даниловој зборника* и описа његове одбране Хиландара од Каталонске компаније. У периоду 1307–1309. године операције ових најамника изазвале су глад у Тракији и Македонији, која није поштедела ни Свету гору. Тада су од глади умирали и људи и животиње, као што је записао непознати хагиограф (Даничић, 1866, стр. 340–341; Данилови настављачи, 1989, стр. 88; Радић, 2003, стр. 99). Последице овог стања су се свакако осетиле у јужним деловима српске државе.

Прва од земаља која је осетила сву тежину пораза од Турака биле су територије браће Мрњавчевића. Потресан опис онога што је уследило после пораза на Марици (1371) оставио нам је старац Исаија. Он нам саопштава: *и ђолика нужда и зло љуто обли све їрадове и крајеве зайагне... Измаиљћани ђопетїеше ђо свој земљи, и једне*

*од хришћана мачем клаху, друје у ројсѣво одвођаху. Они који су од смрѣи остѣали ѣлађу ѣоѣубљени беше. Јер ѣаква ѣлад би ѣо свим крајевима, каква не би од ѣостѣанка свѣѣа... а оне које ѣлад не ѣоѣуби, ове вуци нођу и дађу наѣадајуђи ждераху. Остѣа земља од свих доба-ра ѣусѣа: и ѣуди, и сѣоке, и друѣих ѣлодова. И уисѣину ѣада живи оѣлашаваху за блажене оне који су раније умрли (Зайиси и наѣѣиси, 1986, стр. 72). Ово су катастрофалне последице Маричке битке које су задесиле земље Мрњавчевића. Из описа дознајемо да је до глади дошло услед пљачкања турских одреда и пустошења ових простора. Властела и војници су изгинули у борбама па становништво није имао ко да заштити ни од изгладнелих звери (вукова). Без обзира на потресан опис старца Исаије, историчари не би смели да ово стање приказују као *ѣлад у свим срѣским земљама* (Радић, 2003, стр. 102) и тиме извуку погрешне закључке за земље Драгаша, Вука Бранковића, кнеза Лазара, Николе Алтомановића или Балшића. Напротив, нема никаквих података о таквој глади, а ни о „великој глади“ у извори-ма за наведене просторе. И овај пример нас упозорава да се вести о глади морају посматрати у светлу природе извора који нам те вести саопштавају. Вести о глади у залеђу Дубровника, или о пустошењу и глади у земљама Мрњавчевића, не могу се прогласити вестима о *ѣлади у свим срѣским земљама* (Динић Кнежевић, 1969; Динић Кнежевић, 1995; Радић, 1999).*

Ратови нису морали да изазову глад великих размера ако не захвате велику територију (рат Косача и Павловића у залеђу Дубровника) или ако интензитет сукоба не траје дуго. Без обзира што у изворима нема вести о глади после 1389. године и Косовске битке, може се закључити да су операције турске и угарске војске на широком простору земаља Лазаревића довеле до несташице житарица и миграција становништва. Посебно што су се сукоби одвијали у периоду јун – август, пре и у току жетве (Мишић, 2019). Ако се при томе има у виду да је залеђе Дубровника било погођено гладним годинама од 1378. до 1386. године (Динић Кнежевић, 1969, стр. 82), онда је јасно да су осамдесете године 14. века биле неповољне у свим српским земљама. Глад је тих година захватила и Босну и Зету, па су се зетски градови житом снабдевали у Дубровнику. Чак је и Ђурађ II Страцимировић морао да купује жито у Дубровнику по високој цени: 50 стара пшенице по цени од 4 перпера за стар (Динић Кнежевић, 1969, стр. 83). До несташице житарица, као последице рата, дошло је и 1439. године због пада Смедерева и турског похода кроз Србију. Поремећена производња житарица је захватила и наредну 1440. годину, па је и сам деспот Ђурађ Вуковић набављао пшеницу и јечам у Дубровнику (Динић Кнежевић, 1969, стр. 85). Мада је он тада већ

био изгнан из већине својих поседа, па се ова вест може тумачити и другачије, а не нужно несташицом житарица.

Трећи узрок глади и миграције становништва биле су разне епидемије, а међу њима посебно место је заузимала куга. Треба водити рачуна и о томе да су ови узроци на одређеном простору могли да се комбинују: рат и куга су често ишли заједно, а неродне године су их обично следиле у наставку времена. Најстрашнији налет куге, *црне смрти*, просторе Балкана је захватио 1347–1350. године. Куга је била праћена и житном кризом, посебно у градовима. У Дубровнику се несташица жита осетила 1347. године, а врхунац је достигла током 1348, што је проузроковало велики скок цена житарица (Динић Кнежевић, 1969, стр. 96). Тих година нема вести из унутрашњости српских земаља о куги и глади. Да је куга била присутна у земљи 1348. године знамо и по томе што се цар Душан, са породицом, склонио на Свету гору. Ипак, изгледа да у унутрашњости тих година није дошло до озбиљније *ејидемије* глади или је бар очувани историјски извори не бележе.

Куга је, судећи по једној белешци, походила наше крајеве и 1438. године. Наиме, почетком новембра те године дубровачки трговци су бежали из Рудника од *морије*. Том приликом је побегао и дубровачки трговац Будисав Богавчић, оставивши у Руднику закључану кућу. Међутим, нису сви побегли пред кугом. Браћа Радосав и Радела Зеленци, такође Дубровчани, остали су и са неким Србима обили и опљачкали кућу Будисава Богавчића (Стојановић, 1934, стр. 423). Размер и простор који је обухватила куга овом приликом није могуће утврдити, али је она у Руднику изазвала панику и нереде, а вероватно и глад јер је снабдевање свакако било поремећено.

Поход турске војске на Београд 1456. године завршио се успешном одбраном града, али и појавом куге у турској војсци. Куга се проширила по целој земљи, а *би њо целој земљи и би смртиносеније у Новом Брду*, а на другом месту под истом годином стоји – *би њлад крејка њосвуд* (Стојановић, 1927, стр. 240). Овде су се рат и куга *удружили* и изазвали велика страдања у земљи, а уз то је свој удео у страдању дала и глад као последица прве две пошасте. Од куге 1456. године умрли су и деспот Ђурађ Вуковић и Јанко Хуњади (Храбак, 1957, стр. 21; Динић Кнежевић, 1969, стр. 86). Ове и наредне 1457. године глад је владала и у дубровачком залеђу, а и у самом граду се осећала несташица жита.

Дакле, куга и рат су често ишли заједно и, као те 1456. године, знали да погоде широко подручје (у овом случају од Софије до Београда и Новог Брда). На мањем простору овако удружени могли су да изазову

и већа страдања. За ово је добар пример рат херцега Стефана Вукчића Косаче са Дубровником (1451–1454). У овом рату глад је погодила херцегову земљу, посебно у залеђу Дубровника (Хум и Требиње). А да зло буде још веће, долину Неретве, где су сукоби били најинтензивнији, и трг Дријева захватила је куга (Радић, 2003, стр. 107).

Циљ ове расправе није да поброји све помене глади у нашим изворима, уосталом то је већ урађено (Радић, 1999), већ да скрене пажњу на могућност комплекснијег приступа овој теми у будућности. Глад је у средњем веку била свуда присутна и дубоко усађена у свест средњовековног човека. Страх од глади је био стално присутан и повезан са страхом од рата и епидемија. Како је већ примећено, свако десетлеће је имало бар једну гладну годину, па није било поколења које није упознало глад (Радић, 2003, стр. 110). Ипак, ова појава се мора посматрати не само у светлу једне врсте извора, већ се морају истраживати њени узроци, као и последице. Овде смо показали да се глад изазвана неродним годинама и елементарним непогодама мора изучавати регионално, узимајући у обзир климу, плодност земљишта, надморску висину и друштвене слојеве погођене глађу. За то се мора познавати клима и рељеф, као и социјална структура српског друштва и улога привредних делатности. Поређења са Европом (Француска, Италија) овде не могу допринети позитивним резултатима. Слично је и са ратом као узроком глади. И он није погађао све територије земље, са изузетком грађанског рата, али је изазивао темељније уништавање производње житарица, па су и последице биле теже. Посебно су били погубни дуги грађански ратови јер су обухватили све територије у земљи. Ратови са Турцима су у овом погледу посебно занимљиви јер обухватају и њихове нападе на села, чиме су директно угрожавали производњу житарица. Из истих разлога сељаци су бежали пред Турцима и изазивали општи поремећај у обради земље на широком простору српских земаља. На тај начин Турци су економски исцрпљивали одређену територију пре одлучујућег напада и покорвања. Тако је, рецимо, глад из 1463. и 1464. године, која је захватила Босну и херцегову земљу, била директна последица турских похода и пљачкања (Радић, 2003, стр. 108). Међутим, глад је присутна и касније, а изазивале су је суше (1471) или неродне године (1479–1481). Тако је летописац забележио под 1481. годином: *йо мноѿим земљама йшеница није родила, и ѿако беше ѿри ѿдине* (Стојановић, 1927, стр. 248, 253; Радић, 2003, стр. 109). Овде су вишегодишње неродне године условиле глад на ширем простору, али се из израза *йо мноѿим земљама* не може ништа конкретно закључити о географским размерама ове глади. Термин *земља* се овде мора посматрати у духу средњег века, а не савременог значења.

Тек нам предстоје истраживања какав су однос према глади имали различити друштвени слојеви у средњовековним српским земљама. Додуше, за ову тему не располажемо значајнијом изворном подлогом, али уз помоћ посредних сазнања на основу других елемената статуса друштвеног слоја, ипак се може доћи до неких резултата и о овој теми. На пример, познато је да су властела, као и манастирска газдинства великих манастира, располагали озбиљним залихама пољопривредних производа, па и житарицама. Може се претпоставити да је владајућа класа лакше преживљавала гладне године изазване неродицом или непогодама. Такође, сточарско становништво (власи) је због природе производње (стока и сточарски производи) мање било изложено глади од земљорадника. Глад изазвана ратним пустошењима и епидемијама била је подједнако погубна за све слојеве друштва. У будућности ова истраживања би требало продубити и проширити на овде предложене области како би се стекла што потпунија слика. Такође, мора се приступити и теми која до сада код нас није ни дотакнута, а то је однос града и градског друштва у целини и глади. И ту нам стање извора намеће бројна ограничења у истраживањима.

Референце

Извори

- Чremoшник, Г. (1932). *Канцеларијски и ноћарски сѝиси*, 1. Београд.
- Данилови насѝављачи, Данилов ученик, *групи насѝављачи Даниловој зборника*. (1989). прир. Г. Мак Данијел, превод Л. Мирковић. Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 7. Београд: Просвета.
- Доментијан. (1988). *Животѝ свейѝоѝа Саве и животѝ свейѝоѝа Симеона*, прир. Р. Маринковић, превод Л. Мирковић. Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 4. Београд: Просвета.
- Monumenta Ragusina. Libri Reformationum*, I–V. (1879–1897). Zagreb.
- Сѝари срѝски зайиси и најѝйиси*. (1986). превод М. Павић. Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 19. Београд: Просвета.
- Соловјев, А. (1926). *Одабрани сѝоменици срѝскоѝ ѝрава*. Београд.
- Стојановић, Љ. (1903). *Сѝари срѝски зайиси и најѝйиси*, 2, Београд.
- Стојановић, Љ. (1920). *Сѝари срѝски зайиси и најѝйиси*, 1, Београд.
- Стојановић, Љ. (1927). *Сѝари срѝски родослови и лѝйѝйиси*. Сремски Карловци.
- Стојановић, Љ. (1934). *Сѝаре срѝске ѝовеље и ѝисма*, 1 – 2. Београд.
- Теодосије. (1988). *Жиѝиѝја*, превод Л. Мирковић & Д. Богдановић. Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 5, св. 1. Београд: Просвета.

Животи краљева и архиепископских српских. (1866). изд. Ђ. Даничић. Загреб.

Литература

- Благојевић, М. (1973). *Земљорадња у средњовековној Србији*. Београд.
- Delimo, Ž. (1987). *Strah na Zapadu (od XIV do XVIII veka). Opsednuti grad*. Novi Sad.
- Динић Кнежевић, Д. (1995). *Миграције славеновних земаља из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*. Нови Сад.
- Динић Кнежевић, Д. (1969). Промет житарица између Дубровника и залеђа у средњем веку. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 12(1), 73–87.
- Храбак, Б. (1957). Куга у балканским земљама под Турцима од 1450. до 1600. године. *Историјски гласник*, 1–2, 19–37.
- Мишић, С. (1996). *Хумска земља у средњем веку*. Београд.
- Мишић, С. (2019). *Српско село у средњем веку*. Београд: Еволута.
- Радић, Р. (1999). Глад у српским земљама 13–15. века. *Лесковачки зборник*, 39, 9–26.
- Радић, Р. (2003). *Из Цариграда у српске земље. Сјудије из византијске и српске историје*. Београд: Завод за уџбенике.

Siniša Mišić*

THE FAMINE IN THE MEDIEVAL SERBIAN LANDS: CAUSES AND CONSEQUENCES (Contribution to the Research Methodology)

The famine is a phenomenon common to all medieval societies, due to the delicate balance in the production of cereals. The main causes of famine are natural disasters (droughts, floods, hail), wars and epidemics (above all the plague). In case of natural disasters, in addition to the statements in the sources, the climatic characteristics of the area, regional differences and relief, as well as the production capacities of farmers, should be taken into account. The greatest disturbances were caused by wars, especially the civil wars, as well as the wars with the Turks. Epidemics usually followed the armies and wars. In the earlier researches these facts were not considered, nor the peculiarities of the source documents

* Siniša Mišić (1961) is a full professor and head of the Chair of Serbian History in the Middle Ages with historical geography and Old Slavonic language. He researches the relationship between society and the natural environment, the social and administrative structure, the history of the economy and urban and rural settlements in the medieval Serbian lands. He also deals with methodology of historical researches. E-mail: simisic@f.bg.ac.rs

(Dubrovnik archives, records, and inscriptions). The sources suffer from narrow local perspective and usually record this type of events and phenomena in its immediate surroundings, which usually does not mean that their effects can be extended to all Serbian lands, as it was regularly assumed so far. In the future researches, attention should be paid to the fact that, depending on the cause, famine did not always equally affect all social strata, and even all members of the same stratum (for example farmers and cattle breeders). Due to these methodological facts, more complex research of this important historical topic is necessary in the future.

Keywords: methodology, famine, disasters, wars, epidemics

Радивој Радић*

ЈЕР ТАКВА ГЛАД БИ ПО СВИМА КРАЈЕВИМА (Глад у српским земљама XIII–XV ВЕКА)

„Гладан се Боју не моли.“
(Српска народна изрека)

Апстракт: Као последица недовољне пољопривредне производње или исход пустошења непријатељских војски, али и оних у грађанским ратовима, глад је походила и српске земље. Она је уз куту представљала главни узрок негативних демографских кретања. Сачувани подаци веома су оскудни и спорадични и односе се на доба касног средњовековља (XIII–XV столеће). Грубо узевши, свака деценија је у просеку имала једну гладну годину, што значи да није било поколења које није упознало глад. Појаве глади су доводиле до многих миграција становништва у српским земљама, првенствено из залеђа ка приморским градовима на Јадрану или чак према Апенинском полуострву. Као нека врста колективног сећања на гладне године у српској историји остао је велики број пословица у којима се помиње ова пошаст.

Кључне речи: глад, Србија, миграције, Дубровник, Босна

„Гладног не теши него нахрани“, „Гладан курјак усред села иде“, „Грђа је глад од куте“, „Гладно око не спава“, „Гладном човеку слатке су и дивљаке“, „Гладан трбух разлоге не чује“, „Гладан, и патријар ће хљеба украсти“, „Грђа је глад од смрти“, „Глад очију нема“ (у значењу

* Радивој Радић (1954) редовни професор на Катедри за историју Византије Филозофског факултета Универзитета у Београду. Бави се позновизантијском историјом, византијско-српским односима и историјом свакодневног живота у Византијском царству. Учествовао је на великом броју научних конференција. Његова библиографија броји око 280 јединица. Добитник је неколико престижних награда. Ел. пошта: radic@f.bg.ac.rs

да глад може човека натерати на свако зло), „Гладан пас о комаћу сања“, „Гладна срна човеку долази у руке“, „Гладан ко вук“ (гладна година, кључаоница, млинарска кокош, псето, рис, слепачка торба, црквени миш), „Гладна рука хлеб из ватре вади“, „Глад не зна за срам и образ“, „Глад је закуцала на врата“, „Гладни вуци сањају месо“, „Гладило – кућу ојадило“, „Гладан трбух – готова болест“, „Гладан се не може утешити“, „Црње болести нема од глади“ (Карацић, 1987, стр. 77–78; Стојичић, 2006, стр. 95–96; Одавић, 2018, стр. 184–186).

Наведени избор пословица о глади особит је и речит траг који је ова појава оставила у српском народу. Реч је о краткој, јасној и домишљатој изреци са наравоученијем, поруком која је израз животног искуства или мудровања и која је прихваћена у традицији. Разлог дугочекности овог облика народног стваралаштва лежи управо у његовој језгровитости и проницљивости. Кроз „мале фолклорне форме“ су се, дакле, на особен начин, сажето и оштроумно, изражавале велике животне истине. У овом случају треба истаћи да је глад кроз векове била пратилац многих народа, а ни српски у томе није никакав изузетак.

Глад је најчешће била последица недовољне пољопривредне производње, својствене готово свим средњовековним друштвима, па и српском, или исход пустошења непријатељских војски. Сматра се да је уз кугу чинила главни узрок негативних демографских кретања у средњем веку. Свако климатско одступање (оштра зима, суша, град, поплава, најезда скакаваца) које је угрожавало принос пољопривредних производа, пре свега житарица, доводило је до глади. Ова појава је попут земљотреса, комета или помрачења сунца схватана као знак божјег гнева, изазваног људским гресима. Сачувани подаци за српске земље веома су оскудни и спорадични и односе се на доба касног средњовековља (XIII–XV столеће) (Јиречек, 1978², стр. 148–149), па је разложно претпоставити да је стварни број гладних година морао бити већи од забележеног. Погубне последице глади су биле нарочито сурове у пролеће када би ускладиштене залихе жита биле потрошене, а сматра се да су године које су следиле после неродних, односно гладних, такође биле врло тешке. Појаве глади су доводиле до многих миграција становништва у српским земљама, првенствено из залеђа ка приморским градовима на Јадрану или чак према Апенинском полуострву (Динић Кнежевић, 1995, стр. 233–252).

Не треба губити из вида ни чињеницу да је јеловник средњовековних људи био прилично оскудан јер није било неких намирница које су данас веома раширене у исхрани савременог човека: парадајз – донет из Индије, паприка – земља порекла Гвајана, кукуруз – по-

никао на тлу Мексика, пасуљ, кромпир, јагода, сунцокрет – пренети у Европу са америчког континента после великих географских открића (Brodel, 1995, str. 11).

Због превасходне употребе скробних биљака, које не садрже довољне количине витамина и протеина, исхрана у некадашњој Европи била је неуравнотежена. Може се говорити о цикличном смењивању оскудица у јелу, с једне, и преобилних гозби, с друге стране, али се мора нагласити да су кулинарске светковине ипак биле прилично ретке. У ствари, пре би се могло рећи да је велики део становништва био заокупљен (неретко и опседнут) глађу. Уосталом, у Библији – најважнијој књизи хришћанске васељене у доба средњовековља – глад се помиње у више наврата (*New Concordance*, 1960, str. 147; *Симфонија*, 1911², стр. 239–240) и њен одјек уносио је немир и страх у оновремене људе. У Новом завету, између осталог, стоји записана апокалиптичка порука која није могла оставити равнодушним поклонике Исуса Христа, склоне забринутости пред неизвесном сутрашњицом: „Биће глади и помора и земља ће се трести по свету“ (Јеванђеље по Матеју, 24, 7). Отуда не треба да изненађује што је у истрајавању на милосрдним делима црква нарочито наглашавала потребу да се исхране гладни. При томе, не треба губити из вида чињеницу да су житне кризе, премда оштре у градовима, биле још теже и погубније по селима. У средњем веку владала је тиранија жита, што ће рећи да је хијерархија у квалитету хлеба, од најбољег до најцрњег, одражавала друштвену хијерархију и да су жетве – како је цинично примећено – давале ритам погребним поворкама тако што је недовољна исхрана косила народ и отварала врата поморима (Delimo, 1987, str. 219).

По том питању ни српско средњовековно друштво није представљало никакав изузетак јер се на њивама најчешће сејала пшеница, затим јечам, овас, раж и просо, док су само мањи делови ораница били намењени гајењу лана и махунарки (легуминоза) (Благојевић, 1973, стр. 405). Отуда је свако колебање у производњи житарица лако могло да доведе до несташице основне животне намирнице и до појаве глади. У средњем веку је код жена био виши морталитет од последица глади него код мушкараца (*Oxford Dictionary*, 1991, str. 777–778).

Колико је познато, најранија вест о глади у српским земљама односи се на период од 1202. до 1205. године, односно на смутно време сукоба Немањиних синова Стефана и Вукана. У *Житију светјога Симеона*, које је изашло из пера српског монаха Доментијана, светогорског подвижника и духовника, читамо следеће: „И пошто су

Божјом вољом по времену ови (sc. непријатељи српске државе) били истребљени, и пошто су прошли, после њих дође други иноплеменик, звани глад, гори од оних који су прешли, и сатвори свој други плен већи од првога, веома не волећи род наш, стрељајући без стреле и бодући без копља, и секући без мача, и убијајући без шиба, и просто рећи гонећи без ногу, и хватајући без руку, и кољући без ножа, и ходећи без икаквог оружја, и полагајући толика мртва тела... и за грехе наше сва наша земља беше пуна мртваца, и двори пуни и куће пуне, и путеви пуни и распућа пуна, и због грехова наших не могаху их ни гробари погрести, само их једва смештаху у житне рупе“ (Доментијан, 1865, стр. 98–99. Превод: Мирковић, 1938, стр. 302–303). Напоменимо да је Доментијан *Житије свейої Симеона* писао у Кули преображења крај манастира Хиландара и завршио га 1263–1264. године (Трифунковић, 1990², стр. 62).

Унеколико сажетије, али стога не мање упечатљиве и живописне вести о гладним годинама између 1201. и 1205. срећемо у *Житију свейоїа Саве*, које је написао хиландарски монах Теодосије, један од најособенијих и, није претерано рећи, најбољих писаца старе српске књижевности. Његово књижевно стваралаштво припада завршним деценијама XIII stoleћа (Шпадијер, 2010, стр. 3–16). У Теодосијевом спису, који одликују топло, живахно и експресивно приповедање, склоност ка реалистичком казивању и драгоцени смисао за подробност и појаве, збивања и осећања људске свакидашњице, можемо да прочитамо следеће: „У таквом непријатељству и преганању између браће (sc. Вукана и Стефана Немањића) била је српска земља у великој невољи, као у некој тескоби, опустевши од много плењења и проливања крви, пропадајући до краја од глади због неорања, тако да су се многи разишли по туђој земљи. Такав је плод тада исконски сејач зла и мрзитељ добра, ђаво, жњео“ (Теодосије, 1860, стр. 80. Превод: Богдановић, 1984, стр. 81). Нема сумње да се наведена сведочанства двојице српских монаха – Доментијана и Теодосија – на најбољи начин употпуњују и речито казују о тегобним гладним годинама на самом почетку XIII века.

Глад је на особен начин поменута у једној занимливој белешци, која је у многоме налик на глас вапијућег у пустињи, а датује се у широко раздобље XIII и XIV stoleћа. Остало је записано: „Преподобнејши Ратко, дај ми да ручам, гладан сиромас!“ (Радојичић, 1962, стр. 126). Не мање занимљив, а такође сажет и живописан текст који се односи на глад, налази се на дну једног рукописа, похрањеног међу старим српским манускриптима у Националној библиотеци у Паризу. Реч је о јеванђељу написаном на пергаменту из XIII века на којем

је сачувана „тужица“ гладног средњовековног Србина. Она се састоји од свега неколико речи, али није пригушена уобичајеним хришћанским наравоученијима него је сасвим спонтана и стога веома упечатљива. На белини испод јеанђељског текста непознати састављач записа даје одушка својој невољи и вајка се, тек да му мало одлакне, па записује следеће: „О колика ми је тужица! Проса немамо, а за пшеницу (да и) не говорим“ (Радојичић, стр. 1963, 123).

У XIII столећу знамо за још једну појаву глади, која је осамдесетих година Словене из залеђа натерала не само да од Дубровника краду жито и стоку, него и да се продају у робље како би преживели (Ћремошник, 1932, 28–29, 32. Уп. Динић Кнежевић, 1969, стр. 79–80; Динић Кнежевић, 1995, стр. 233).

До нове навале словенског живља на Дубровник дошло је првих година XIV столећа, најпре као последица рата између Србије и Дубровачке републике (Крекић, 1976, стр. 417–423), а затим и познатог сукоба краља Милутина (1282–1321) и краља Драгутина (1276–1282) (Динић, 1955, стр. 49–82). Велико веће је 22. септембра 1303. године забранило житељима града и дистрикта да примају словенске придошлице који су стизали сами или са породицама. Штавише, није било дозвољено ни да се дошљацима издају куће у закуп, а оне који се у току следећа два месеца ипак населе требало је истерати. Ова одлука се није односила на властелу краља Драгутина, која је с породицама већ боравила у граду и на трговце који су ту доносили храну (*Monumenta Ragusina*, II, 1882, str. 300; *Monumenta Ragusina*, V, 1897, str. 58. Уп. Динић Кнежевић, 1995, стр. 233–234). Сачувана сведочанства казују да у то време у залеђу није било довољно жита и да су, притиснути глађу, многи долазили до градских бедема у нади да ће се спасти најгорег. Тако је у августу 1303. године Веће умољених дозволило свима који доведу жито у град да извезу једну четвртину и продају је „Словенима“ (*Monumenta Ragusina*, V, 1897, str. 57–58. Уп. Динић Кнежевић, 1969, стр. 80; Динић Кнежевић, 1995, стр. 234). Наравно, разложно је претпоставити да би се таква продаја жита обавила по знатно вишој цени од оне коју им је нудила Општина (Динић Кнежевић, 1995, стр. 234).

Треба нагласити да је у то време, 1303. и 1304. године, глад походила Француску и Фландрију. Уопште, XIV век, тачније период од 1300. до 1380, био је раздобље када се Европа на непосредан начин суочавала са феноменом глади. Читав низ узастопних влажних сезона имао је за последицу серију веома слабих жетви и несташицу прехранбених производа (*Dictionary of the Middle Ages*, V, 1985, str. 7). Ако се томе додају познате историјске чињенице да је то био век Сто-

годишњег рата Енглеске и Француске (1337–1453), авињонског ропства папа (1305–1378), османлијског преласка у Европу и освајања знатних делова Балканског полуострва, такозване Велике шизме (раскола) у крилу римокатоличке цркве (1378–1415), пандемије куге познате под именом *црна смрт*, која је од 1348. до 1350. године однела трећину европског становништва, тешке економске депресије у западној Европи, онда не треба да изненађује што се доба од 1300. до 1400. сматра „црним столећем“ средњег века (*Opšta enciklopedija Larousse*, III, 1973, стр. 335).

Само неколико година касније, у раздобљу од 1307. до 1309, дошло је до велике глади која је задесила простране области Балканског полуострва, а била је у тесној вези са познатим пљачкањима чувене Каталанске компаније. Унајмљена од стране византијског цара Андроника II Палеолога (1282–1328) да ратује против Турака у Малој Азији, ова храбра и војнички одлично организована ратничка дружина одметнула се од цариградске владе и направила праву пустош у Тракији и Македонији (Острогорски, 1959, стр. 460–463). Нису биле поштеђене ни монашке обитељи на Светој гори, па је Руски манастир спаљен, док је Хиландар издржао праву опсаду. Одбраном српске лавре руководио је тадашњи игуман Данило Пећки, потоњи архиепископ Данило II (1324–1337), који је показао да је вешт не само у духовним подухватима него и у овоземаљским стварима (Живојиновић, 1980, стр. 251–273).

У животопису архиепископа Данила II, које је по свој прилици саставио његов непознати ученик између 1337. и 1340. године, стоји записано: „И те године дође љуће зло на ово зло (sc. напади Каталанаца), да је цео род људски гинуо од глади... Велико је било страдање и такве ране, и почеше, дакле, људи и све животиње скончавати од глади. Јер умрлим матерама деца сисајући дојке сама умираху, и људи од глади зијајући судараху се и падаху као пијани, и обузети глађу нису могли ни гледати. А други од њих ничице лежећи, као и животиња траву зубима кидајући, издисаху“ (*Животопис краљева*, 1866, стр. 340–341. Превод: *Архиепископ Данило*, 1935, стр. 258). У годинама велике глади очајни и избезумљени људи су јели све што им се нашло надокхват. Тако је у Првом новгородском рукопису глад, која је око 1215. године задесила део руских земаља, описана на следећи начин: „Људи су тада јели јелову кору, лист липе и маховину. О, тада је била велика несрећа, браћо. И начинили су нову масовну гробницу. И затрпали су и нову. Тада су на тргу лежали лешеви, на улицама – лешеви на пољу – лешеви“ (Черњикова & Вишњаков, 2019, стр. 142–143).

Зна се да је Цариград 1306–1307. године преживео једну од својих најстрашнијих зима када је глад знатно надмашивала све недаће које је донела тешко подношљива студен и када је на улицама престонице на Босфору било могуће видети сасвим изнурене људе који су се ваљали по земљи (Laïou, 1967, str. 105). С друге стране, зна се да су, почев од 1309, обилне кише проузроковале појаву глади у читавој Европи која је, уз одређене плиме и осеке, потрајала безмало два десетлећа. За урбане области Европе, посебно су тешке биле 1315, 1316. и 1317. година када је, на пример, у Холандији дошло до повећања цена рибе од преко 500% (*Dictionary of the Middle Ages*, V, 1985, str. 7–8).

До нове глади у српским земљама и поновне навале очајног словенског живља на Дубровник дошло је 1318. године. И у овом случају радило се о последицама војевања између краља Милутина и Дубровника (1316–1317) (*Историја српског народа*, I, 1981, стр. 473), а такође и сукоба краља Милутина и угарског краља Карла Роберта (1309–1342) (*Историја српског народа*, I, 1981, стр. 474–475). Овај други рат вођен је на широком простору од Дунава до Албаније и у њега се у јуну 1318. умешао и бан Младен II Брибирски, који је краткотрајним запоседањем Хума дошао у непосредно залеђе Дубровника (Мишић, 1996, стр. 55). О знатном броју избеглица у граду казује одлука Малог већа од 8. августа 1318. којом се странцима и домаћима, као и „Словенима“ и Власима, строго забрањује ношење оружја. Одлука је уз претњу казном поновљена и 15. септембра, али се односила само на словенски живаљ (*Monumenta Ragusina*, V, 1897, str. 117, 120. Уп. Динић Кнежевић, 1995, стр. 234). И током следеће 1319. године дошло је до даљег прилива придошлица (Динић Кнежевић, 1995, стр. 234–235).

Ова глад у залеђу Дубровника временски се подудара са такозваном *Великом њади*, која је захватила знатне делове европског континента (Lucas, 1930, str. 343–344; Kershaw, 1973, str. 3–50; Jordan, 1998, str. 8 sq.). У областима које су биле погођене несташицама животних намирница очајно становништво је јело псе, мачке и „нечисте ствари“, а изгледа да је било и примера канибализма (*Dictionary of the Middle Ages*, V, 1985, str. 7). Није без значаја нагласити да је од 1316. до 1321–1322. дошло до неколико епидемија сточних болести, које су десетковале пре свега теглеће животиње. У сваком случају, аграрна криза од 1309. до 1325. године оставила је дубоке трагове и имала тешке последице по европско друштво и економију. Сматра се да је европски континент од глади у том раздобљу изгубио 15 до 20% свог становништва (*Dictionary of the Middle Ages*, V, 1985, str. 8), што је податак који недвосмислено и јасно говори о правој демографској катастрофи.

Дубровачка република је имала потешкоћа са словенским придошлицама и почетком двадесетих година XIV stoleћа. Због тога су 25. маја 1323. године чак изабрали двојицу грађана са задатком да чувају врата на Пилама и одузимају оружје изгладнелом становништву које долази у град, уз обавезу да га врате када би дошљаци напуштали градско подручје (*Monumenta Ragusina*, I, 1879, str. 85. Уп. Динић Кнежевић, 1995, стр. 235).

Познато је, такође, да се велики број придошлица обрео у Дубровнику крајем треће деценије XIV века, најпре у вези са ратом између српског краља Стефана Дечанског (1321–1331) и Дубровника, који је вођен у раздобљу од 1327. до 1328. године (Крекић, 1968, стр. 193–204), а затим и сукобима између Србије и Босне око Хума (*Историја српског народа*, I, 1981, стр. 500–501). Умногome је пострадала популација на подручјима захваћеним ратним операцијама будући да су, угрожени несташницама и глађу, били приморани да напуштају своја огњишта и крену пут морске обале. Ово је, нема сумње, било највеће померање становништва из залеђа Дубровника током читавог средњег века (Динић Кнежевић, 1995, стр. 39). О размерама демографских кретања речито казује и предлог Већа умољених од 1. августа 1330. године да се, осим трговаца, сви протерају. Ипак, на крају је превладало мишљење да се придошли не протерују него да им се одузме оружје и да се обезбеди добра стража. Да је стање било незавидно показује и одлука од 14. септембра исте 1330. године, према којој су изабрана четири властелина да спрече ношење оружја у граду и да већ током дана истерају све странце. Истовремено је и кнез издао наређење да сви странци у граду, изузимајући Ћеновљане, на лађи са житом у току дана напусте град, под претњом казне затвора и десет перпера по особи (*Monumenta Ragusina*, II, 1882, str. 329; *Monumenta Ragusina*, V, 1897, str. 291).

На посебан начин, у попису имања манастира Богородице у Тетову (око 1346), забележена је једна од гладних година у првој половини XIV stoleћа „њива... купљена за двадесет каблова жита у гладно време, и преузесмо мех сирења и полутку сланине“ (Соловјев, 1926, стр. 131). Подсетимо, у српској средњовековној држави кабао је био мера за запремину и постојало је неколико различитих врста ове мере. Тако је царски кабао износио 17,08 литара, велики кабао 68,36 литара, а постојао је и кабао чија је запремина била 275,34 литра (Влајинац, 1968, стр. 329 сл.; Ћирковић, 1974, стр. 56). У сваком случају, непознати купац је искористио глад која је задесила поједине области и веома повољно дошао до њиве, а несрећни и такође непознати продавац, притиснут невољом и да би преживео пошаст, продао је њиву испод њене стварне цене.

Пандемија куге позната као *црна смрт*, која је угрозила популацију европског континента у раздобљу од 1347. до 1350. године, била је праћена и житном кризом. У Дубровнику се несташица осетила 1347, а врхунац је достигла 1348. године, што је проузроковало велики пораст цена житарица (Dinić Knežević, 1967, str. 96). Упркос недостатку релевантних историјских података за подручја унутар Балканског полуострва, може се допустити претпоставка да је и тамо дошло до глади.

У појединим случајевима се вести српских летописаца на извесан начин поклапају са подацима Дубровачког архива. Тако, на пример, за 6866. годину од стварања света (1357–1358) у великом броју летописа остало је записано да је тада – „по смрти цара Стефана“ и „друге године царства Уроша цара“ – година била гладна и да је била таква глад „каква није била од стварања света и, Христe милостиви, да више не буде“ (Стојановић, 1927, стр. 112 бр. 185, стр. 206 бр. 577. Уп. Vujević, 1931, str. 7). Истовремено, на основу података из Дубровачког архива сазнајемо да је до новог притиска странаца на град дошло крајем децембра 1357. године. Стога је Мало веће изабрало три властелина са овлашћењима да испитају придошле, али нису познати подаци до којих су они дошли. Наравно, међу дошљацима је вероватно било и гладних из залеђа (*Monumenta Ragusina*, II, 1882, str. 329; Уп. Динић Кнежевић, 1995, стр. 236).

На основу података о трговини житом може се претпоставити да је у залеђу Дубровника, односно у унутрашњости Балканског полуострва, било глади и 1361. године, а као последица рата Војислава Војиновића против Републике (Динић Кнежевић, 1969, 81–82).

Велика глад походила је српске земље после Маричке битке, 26. септембра 1371. године. Старац Исаија, српски духовник који је много година провео на Светој гори, оставио нам је чувени запис који се из многих разлога сврстава у најлепше странице наше средњовековне књижевности. Он бележи: „А књигу ову светог Дионисија, велим, у добра времена почех... а сврших у најгоре од свих злих времена... А по убијању мужа овог храброг деспота Угљеше просуше се Измаилћани (sc. Турци), и полетеше по свој земљи, као птице по ваздуху, и једне од хришћана мачем клаху, друге у ропство одвођаху. А оне који су остали смрт прерано поже. Они који су од смрти остали глађу погубљени бише. Јер таква глад би по свима крајевима, каква не би од постанка света, ни потом таква, Христe милостиви, да буде. А оне које глад не погуби, ове допуштењем божјим вуци ноћу и дању нападајући ждераху. Авај, јадан приказ би да се види! Оста земља од свих добара пуста: и људи, и стоке, и других плодова“ (Трифуновић, 1980, стр. 159–160). Дубровачки летописци под 1371. годином наводе да је

мноштво људи из Босне са породицама и знатним богатством у злату и гламском сребру доспело у град и да су сви били примљени за дубровачке грађане (*Annales Ragusini annonymi*, 1883, str. 42, 235. Уп. Динић Кнежевић, 1995, стр. 237). Неки научници у овим придошлицама препознају бегунце из Кратова, где су живели имућни људи, који су после Маричке битке желели да сачувају своју покретну имовину (Новаковић, 1960², стр. 214–215).

Поновна глад завладала је на широком простору српских земаља крајем осме деценије XIV столећа. Октобра 1378. Дубровчани су због несташнице тражили дозволу да жито купују у Далмацији и Хуму (*Monumenta Ragusina*, IV, 1896, str. 171–172. Уп. Динић Кнежевић, 1969, стр. 82). На невољу, те године жита није било ни у јужној Италији, одакле су се Дубровчани најчешће снабдевали, јер је година била неродна (Dinić Knežević, 1967, str. 103–109). Дозвољено је препоставити да је то био разлог и за несташницу жита у залеђу, док је други разлог могла бити и куга која је најпре захватила јужну Италију, а 1381. се појавила и у Босни (Динић, 1951, стр. 115. Уп. Динић Кнежевић, стр. 82). Није искључено да су од ње страдали и поједини делови Србије, па је због свега тога становништво у залеђу неколико година било изложено гладовању. Као и у ранијим сличним случајевима, изгладнели су у Дубровнику видели једини спас. Иако је и сама Република током ових година уз велике напоре долазила до жита, у мају 1379. словенском живљу је дозвољено да га може купити и извести из града (*Monumenta Ragusina*, IV, 1896, str. 215. Уп. Динић Кнежевић, 1969, стр. 82).

Да је стање било крајње забрињавајуће говори и чињеница да су многи са породицама и имовином почели да се селе на градску територију. У намери да овој појави стане на пут, Веће умољених је 12. марта 1380. године, уз претњу казном од пет перпера по особи или месец дана затвора, становништву дубровачког дистрикта забранило да прима и држи породице и стоку словенских придошлица. Онима који су их већ примили наложено је да их у року од три дана истерају (Динић, 1951, стр. 23. Уп. Динић Кнежевић, 1969, стр. 82). Будући да је успех предузетих мера изостао, 28. марта 1380. године изабрана су тројица угледних грађана са задатком да испитају оне који из угрожених подручја долазе у Дубровник. Пошто се стање ни тада није поправило, Веће умољених је 22. децембра 1380. године овластило капетане задужене за одбрану Дубровника да из града истерају ове придошлице и да онемогуће прилив других гладних. Подаци Дубровачког архива казују да притисак избеглица није попустио ни следеће 1381. (Динић, 1951, стр. 26, 94, 117, 126. Уп. Динић Кнежевић, 1995, стр. 237), а последице глади су се осећале и следећих година, па

је у марту 1386, уз претњу казне од петнаест дана затвора, уследила нова забрана (Динић, 1964, стр. 259. Уп. Динић Кнежевић, 1969, стр. 83). Ваља напоменути да је глад захватила не само Србију и Босну, него и Зету, па су се кастелани зетских приморских градова снабдевали житом у Дубровнику (Динић Кнежевић, 1969, стр. 83).

Поновна навала гладних из залеђа на Дубровник забележена је у зиму 1395. године, па је већ 10. фебруара Велико веће одлучило да се сви сиромашни новопридошли и они који накнадно дођу истерају и да им се да извесна количина хлеба. Чуо се и предлог да се пребаци у Апулију, али то није прихваћено (Дубровачки архив: *Reformationes*, XXX, 7', 103', 104. Наведено према Динић Кнежевић, 1969, стр. 83 н. 66). У две следеће деценије у Дубровачком архиву нема помена о притисцима гладних, али то не значи да их није ни било јер су летописи бележили само најтеже ситуације глади, када је био угрожен сам град. Разложно је размишљати да је у поменутом раздобљу морало бити глади чешће него раније, јер од краја XIV столећа услед турских освајања и пустошења, пољопривреда је бележила постепени пад. Додуше, после Косовске битке (1389) и, нарочито, за владе деспота Стефана Лазаревића – изузев у периоду турских трвења (1410–1413) када су пострадале јужне српске области – у Србији је настао сразмерно миран период развоја (Динић Кнежевић, 1969, стр. 83).

Као последица бурних догађаја у Босни, у које су се умешали Турци (Ђирковић, 1964, стр. 244), у Дубровник су 1416. године поново почели да пристижу гладни. Тако је већ 4. априла, под претњом казне, забрањено да се на баркама и бродовима у град довозе сиромашни и болесни који су бежали пред Турцима. Ипак, почетком октобра 1416. уследио је снажан притисак гладних, па је Мало веће опет запретило казнама уколико се примају придошли. Пошто предузете мере нису уродиле плодом, 10. новембра 1416. године поново је забрањено да се у град пуштају сиромашни из Босне и са других подручја, а оне који су већ ушли треба протерати пошто се свакоме претходно уруче хлеб или оно што желе у износу од два динара (Дубровачки архив: *Consilium Minus*, I, 78, 87', 92. Наведено према Динић Кнежевић, 1995, стр. 241 н. 45. Уп. Динић Кнежевић, 1969, стр. 84; Динић Кнежевић, 1995, стр. 241–242).

Дубровачка влада је и током 1417. године морала да предузима различите кораке да би се заштитила од сиромашних и гладних који су долазили из области опустошених од Турака и међусобних обрачуна босанских великаша, с једне, и како би осујетила трговинску људима, с друге стране (Дубровачки архив: *Consilium Minus*, I, 110, 110', 111. Наведено према Динић Кнежевић, 1995, стр. 241 н. 46).

Исте, 1417. године, забележени су случајеви драговољних одлазака у Апулију, али и насилног пребацивања избеглица на Апенинско полуострво (Динић Кнежевић, 1995, стр. 241). И наредних година у Дубровнику се појавио велики број сиромашних који су превасходно пристизали из Босне, где су и даље трајали сукоби наследника Павла Раденовића и Сандаља Хранића. У борбе су се умешали и нови босански краљ Стефан Остојић (1418–1421), као и Турци који су све више постајали незаобилазни у сукобима обласних господара. То је доводило до пустошења и разарања, а непосредна последица била је тешка глад, о чему сведочи и чињеница да се тих година, поред Сандаља Хранића и Петра Павловића, у Дубровнику снабдева житом и сам краљ Стефан Остојић (Ћирковић, 1964, 245–246; Динић Кнежевић, 1969, стр. 84; Динић Кнежевић, 1995, стр. 242).

Са извесном опрезношћу треба прихватити изворе које смрт неког значајног владара узимају као почетак бројних невоља за његове поданике. Константин Филозоф, духовник бугарског порекла који се око 1410. године обрео у Србији, између осталог, написао је и *Житије деспота Стефана*, у којем је записао следеће: „Јер тада (с. после смрти деспота Стефана Лазаревића, 19. јула 1427. године) беху глади, и чести земљотреси, и помори, и навале народа по мору и суху, и изненадни ратови“ (Куев & Петков, 1986, стр. 473. Превод: *Стиаре српске биографије*, 1936, стр. 45).

Глад се на нарочит начин помиње у XV веку, у једном запису који је сачуван на маргини 196. листа рукописа српског текста хронике Георгија Монаха (Хамартола), који се чува у Националној библиотеци у Бечу. Манускрипт се тада налазио у неком од наших рударских средишта, па су и белешке на белинама прожете одговарајућом терминологијом. Можемо прочитати следеће: „А от хутман Ранеска. Гварко, пошљите спезну рабоци. Не могу гладни работати. Пошљите близницех гвоздије“ (Радојичић, 1963, стр. 271–273). *Хутман* је био нека врста надзорника у руднику, *сјезна* по свој прилици означава трошкове, а *близница* је челик.

Подаци Дубровачког архива казују да је за време такозваног Конавоског рата, који је војвода Радослав Павловић водио против Дубровника од априла 1430. до половине октобра 1432. године, дошло до већег прилива становништва (Божић, 1952, стр. 49–56). Већ почетком новембра 1430. године, Мало веће је овластило надлежне да санитетским службеницима дају вина, хлеба и бешкота (двопека) како би их разделили сиромашнима који су се налазили надомак града (Дубровачки архив: Consilium Minus, V, 74. Наведено према Динић Кнежевић, 1995, стр. 243 н. 58).

Нови талас гладних на територији Дубровачке републике забележен је у пролеће 1436. године. Пошто је у Новом Брду и у Босни харала куга, Мало веће је 19. новембра 1436. године наредило санитарским службеницима да на вратима Пила и Плоча поставе по једног чувара како би надгледали све који улазе у град. Будући да је изван зидина града било доста сиромашних, Велико веће је 8. априла 1437. овластило кнеза и Мало веће да им дају хране за сто перпера, а Мало веће је следећег дана изабрало пет службеника да од грађана прикупе помоћ за сиромашне. Уколико то не буде било довољно, требало је да се од општинских средстава да још сто перпера (Дубровачки архив: *Consilium Maius*, V, 133; *Consilium Minus*, VII, 102, 138'. Наведено према Динић Кнежевић, 1995, стр. 244 н. 64). Нови сукоби између Стефана Вукчића Косаче, који се измирио с краљем Стефаном Твртком II (1404–1409, 1421–1443), и Радослава Павловића, до којих је дошло већ крајем 1436, довели су до новог прилива избеглица са околних територија 1437. године (Динић Кнежевић, 1995, стр. 244–245).

До несташице житарица у Србији, чији је као неминовни пратилац била глад, дошло је и у време првог пада државе српских деспота 1439. године. Дубровчани су најпре 4. фебруара 1440. забранили „Словенима“ да извозе жито са подручја Републике, али су већ 14. фебруара унеколико преиначили првобитну одлуку и одобрили ограничени извоз у угрожене области (Дубровачки архив: *Consilium Rogatorum*, VII, 127, 128'. Наведено према Динић Кнежевић, 1969, стр. 85 н. 7).

Усеви су често страдали и од града. Тако је извесни поп Теофан у једном запису забележио следеће: „Године 6958. (1450), месеца јула, дана осамнаестог, уби град у суботу и у недељу не мало, него по читавој земљи“ (Стојановић, 1902, стр. 92). Додајмо да је 18. јула 1450. заиста била субота (Grumel, 1958, str. 263), што казује да је поп Теофан прилежно и сасвим тачно забележио ову летњу временску непогоду која се обрушила на усеве.

Подаци Дубровачког архива особено су сведочанство о томе како су рат, који се водио између Стефана Вукчића Косаче и Дубровника (1451–1454) (Ђирковић, 1964а, стр. 134–200), као и елементарне непогоде и болести, које су захватиле херцегову земљу, проузроковали велику глад у залеђу, која је покренула колоне избеглица ка Дубровнику. Стога је Мало веће 15. октобра 1453. године овластило санитарске службенике да поставе страже како на градским вратима, тако и по другим местима на градској територији, тамо где су сматрали да је најпотребније (Дубровачки архив: *Consilium Minus*, XIII, 158'. Наведено према Динић Кнежевић, 1995, стр. 247 н. 79). Поменуто

одлука је по свој прилици предузета због куге која се ваљала долином Неретве и у Дријевима. До почетка 1454. године толико се накупило сиромашних и гладних да је било неопходно да се нешто хитно предузме. Стога је 25. јануара одлучено да се изаберу три особе које ће у Већу умољених предложити неке сврсисходне мере. Како се из одлуке од 9. фебруара исте 1454. године види, сиромашне је требало протерати из града. Да су дубровачке влати са њима и касније имале незгоде, разазнаје се по томе што су 22. марта 1454. године изабрана на месец дана три чувара за улаз на Пилама и три дана за улаз на Плочама, с платом од четири динара дневно по особи, а 22. априла им је рок продужен за још месец дана (Дубровачки архив: *Consilium Rogatorum*, XIV, 12', 19'; *Consilium Minus*, XIII, 193'. Наведено према Динић Кнежевић, 1995, стр. 247 н. 80. Уп. Ћирковић, 1964а, стр. 206, 214–215, 219; Динић Кнежевић, 1969, стр. 86).

Предузете мере се нису показале делотворним, па су 17. јануара 1455. године санитарским службеницима дата овлашћења да о трошку Општине обезбеде превоз гладних у Апулију и друга места, а 28. јануара им је наложено да закључавају и откључавају градске капије и да по властитом нахођењу кажњавају, смењују и постављају вратаре и чуваре. У априлу их је Мало веће овластило да пронађу једног свештеника који би за плату од седам перпера месечно покрштавао, исповедао и сахрањивао ове сиромаше (Дубровачки архив: *Consilium Minus*, XIII, 250'; XIV, 97'. Наведено према Динић Кнежевић, 1995, стр. 247 н. 81. Уп. Spremić, 1980, str. 11).

О глади у овим годинама, осим података из Дубровачког архива, казују и две византијске кратке хронике (Schreiner, 1975, str. 253 № 57, 580 № 7). Уместо жита, становништво је било присиљено да једе траву, корење, жир и остале плодове тврдољускара. Једна од последица овако оскудног јеловника била је и појава кужне грознице (Јиречек, I, 1978², стр. 429; Храбак, 1957, стр. 21).

Српски летописи бележе да је и 1456. година била гладна. У некима од њих можемо прочитати следеће: „Године 6964. (1456) беше свуда велика глад“ (Стојановић, 1927, стр. 240 бр. 709). „Године 6964. (1456) беше куга по целој земљи.“ (Стојановић, 1927, стр. 240 бр. 708а). „Године 6964. (1456) беше помор у Новом Брду“ (Стојановић, 1927, стр. 240 бр. 7086). И овога пута, као и у ранијим приликама уосталом, угрожено становништво је у Дубровнику видело спасоносну луку. Међутим, у фебруару 1456. решено је да се гладни истерају изван дубровачких граница. Штавише, 17. априла влада је била приморана да за плату од седам перпера месечно именује свештеника који је требало да крштава, исповеда и сахрањује изгладнеле (Дубровачки архив:

Consilium Rogatorum, XIV, 254'; Consilium Minus, XIV, 97'. Наведено према Динић Кнежевић, 1969, стр. 87 н. 92). Било је то, подсетимо се, три године уочи пада Смедерева и пропасти српске средњовековне државе. Сагласно оновременом начину мишљења, глади и помори – знаци божјег гнева – наговештавали су блиске невоље.

Сачувани подаци казују да је и у првим деценијама после пада српске средњовековне државе било гладних година. На основу података Дубровачког архива знамо да је 1464. била једна од таквих година. Турска пустошења 1463. године, када је срушена босанска средњовековна држава, довела су до глади у херцеговим земљама, па су се многобројни изгладнели појавили пред градским зидинама већ првих месеци 1464. године (Дубровачки архив: Consilium Rogatorum, XVIII, 35, 41. Наведено према Динић Кнежевић, 1995, стр. 250 н. 94. Уп. Ђирковић, 1964а, стр. 259). Није на одмет поменути да се несташница житарица 1465. осетила и у самом Цариграду и осталим деловима Османског царства (Hrabak, 1971, str. 77).

Са сличним невољама Дубровчани су морали да се суоче и неку годину касније, с обзиром на чињеницу да су нове групе изгладнелих поново нахрупили из залеђа према граду 1468. и 1469. И овога пута разлог су биле војне операције које су Турци водили у унутрашњости Балканског полуострва (Динић Кнежевић, 1995, стр. 250–251).

На основу српских летописа знамо да је само две године доцније уследила још једна велика глад. Остало је забележено за нека будућа поколења да „године 6979. (1471) беху глад и суша“ (Стојановић, 1927, стр. 248 бр. 761). Такође је познато да је услед лоше жетве у мају 1473. године дошло до повећања цене пшенице (Hrabak, 1971, str. 71). Непуно десетлеће касније уследила је трогодишња неродица, која је по свој прилици донела много невоља српским земљама, које су у међувремену постале саставни део Османске империје. Тако у летописима читамо: „Године 6989. (1481) по многим земљама пшеница није родила, и тако беше три године.“ (Стојановић, 1927, стр. 253 бр. 785). Познато је да је 1483–1484. дошло до велике оскудице житарица и великог скока цена зрнасте хране (Hrabak, 1971, str. 71).

И, напослетку, наводимо једну крајње сажету вест из последњих година XV stoleћа – којим се завршава временски лук из подналова нашег рада – а која несумњиво наговештава многе невоље оновременим житељима, па вероватно и глад: „Године 7004. (1496) потопа река људе“ (Стојановић, 1927, стр. 258 бр. 832). С друге стране, познато је да су у појединим деловима медитеранског басена године 1494–1495. и 1497–1498. биле доба релативне оскудице у храни и скока цене жита (Hrabak, 1971, str. 89).

Глад је у средњем веку била свуда присутна појава и сматра се, чини нам се, с разлогом да је сваки ондашњи човек на неки начин морао да је осети и да се с њом суочи (*Dictionary of the Middle Ages*, V, 1985, str. 9). У српским земљама у XIII, XIV и XV веку било је више појава глади и по томе се оне нису издвајале од осталих делова средњовековног света. Грубо узевши, свако десетлеће је у просеку имало једну гладну годину, што значи да није било поколења које није упознало глад. И у потоњим столећима – слободно можемо рећи све до нашег времена – она је остала не само претња него и део људске свакодневице широм насељеног света, па и у српским земљама. Застрашујуће звучи језгровит текст непознатог српског летописца из знатно каснијег раздобља који је саставио белешку пуну стрепње и неспокоја: „Године 1690. бист глад тешчаиши. И то лето јадеше челоцеи месо пасје и челоцеаское и конско и многа нечиста. Тако нека се знаде!“ (Стојановић, 1927, стр. 322, бр. 1400). Арнолд Тојнби, један од водећих историчара XX века, највећу претњу човечанству не види у ратовима него у глади (Хајнц, 1975³, стр. 146).

Референце

Извори

- Annales Ragusini anonymi*. (1883). Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, XIV. Zagreb: JAZU.
- Архиепископ Данило. (1935). *Животи краљева и архиепископа српских*, прев. Л. Мирковић. Београд: Српска књижевна задруга.
- Динић, М. (1951). *Одлуке већа Дубровачке републике*, I. Београд: САНУ.
- Динић, М. (1964). *Одлуке већа Дубровачке републике*, II. Београд: САНУ.
- Доментијан. (1938). *Животи светиога Саве и светиога Симеона*, прев. Л. Мирковић. Београд: Српска књижевна задруга.
- Караџић, В. С. (1987). *Српске народне њословице*. Сабрана дела Вука Караџића, књ. 9. Београд: Просвета.
- Куев, К. & Г. Петков. (1986). *Събрани съчинения на Констѡнѡтин Косѡенечки*. Софија: Българска академия на науките.
- Monumenta Ragusina. Libri Reformationum*, I–V. (1879–1897). Zagreb.
- Одавић, Р. Ј. (2018). *Народне њословице*, I. Београд: Архив Србије.
- Schreiner, P. (1975). *Die byzantinischen Kleinchroniken*, I. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Соловјев, А. (1926). *Одабрани сѡмѡеници српској ѡрава, од XII до краја XV века*. Београд: Геца Кон.
- Сѡаре српске биоѡрафије XV и XVI века: Цамблак, Констѡнѡтин, Пајсије*. (1936). прев. Л. Мирковић. Београд: Српска књижевна задруга.

- ## Литература

- Благојевић, М. (1973). *Земљорадња у средњовековној Србији*. Београд: Историјски институт.
- Божић, И. (1952). *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*. Београд: САН.
- Brodel, F. (1995). *Méditerranée. Espace et histoire*, Београд: Centar za geopolitiku.
- Черникова, Т. & Ј. Вишњаков. (2019). *Историја Русије*, књ. 1 (Од кнежевине Рус до царске Русије, IX–XVII век). Београд: Еволута.
- Тирковић, С. (1964). *Историја средњовековне босанске државе*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Тирковић, С. (1964а). *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*. Београд: САНУ.
- Тирковић, С. (1974). *Мере у средњовековној српској држави*. Мере на тлу Србије кроз векове. Београд: САНУ.
- Delimo, Ž. (1987). *Strah na Zapadu (od XIV do XVIII veka). Opsednuti grad*, I, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada – Dnevnik.
- Dictionary of the Middle Ages*. (1982–1989). ed. J. R. Strayer, vol. I–XIII. New York: American Council of Learned Societies.
- Динић, М. (1955). Однос између краља Милутина и Драгутина. *Зборник радова Византолошког института*, 3, 49–82.
- Dinić Knežević, D. (1967). Trgovina žitom u Dubrovniku u XIV veku. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 10, 79–131.
- Динић Кнежевић, Д. (1969). Промет житарица између Дубровника и ближег залеђа у средњем веку. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 12(1), 73–87.
- Динић Кнежевић, Д. (1995). *Миграције славеновизантизма из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*. Нови Сад: САНУ – Огранак у Новом Саду; Филозофски факултет у Новом Саду – Одсек за историју.
- Grumel, V. (1958). *La Chronologie, Traité d'études byzantines*, I. Paris: Presses universitaires de France.

- Хајнц, Х. (1975³). *Савремени човек и Библија*. Београд: Препород.
- Храбак, Б. (1957). Куга у балканским земљама под Турцима од 1450. до 1600. године. *Историјски гласник*, 1–2, 19–37.
- Hrabak, B. (1971). *Izvoz žitarica iz Osmanlijskog carstva u XIV, XV i XVI stoleću. Udeo Dubrovčana u prometu „turskim“ žitom*. Priština: Zajednica naučnih ustanova Kosova.
- Историја српској народа*, I (1981). Београд: Српска књижевна задруга.
- Јиречек, К. (1978²). *Историја Срба*, I–II, превео и допунио Ј. Радонић. Београд: Слово љубве.
- Jordan, W. C. (1998). *The Great Famine. Northern Europe in the Early Fourteenth Century*: Princeton University Press.
- Kershaw, I. (1973). The Great Famine and Agrarian Crisis in England 1315–1322. *Past and Present*, 59, 3–50.
- Крекић, Б. (1968). О рату Дубровника и Србије 1327–1328. *Зборник радова Византолошкој инститиуи*, 11, 193–204.
- Крекић, Б. (1976). Зашто је вођен и када је завршен рат Дубровника и Србије 1301–1302? *Зборник радова Византолошкој инститиуи*, 17, 417–423.
- Laiou, A. (1967). The Provising of Constantinople During the Winter of 1306–1307. *Byzantion*, 37, 91–113.
- Lucas, H. S. (1930). The Great European Famine of 1315, 1316 and 1317. *Speculum*, 5, 343–377.
- Мишић, С. (1996). *Хумска земља у средњем веку*. Београд: Филозофски факултет.
- A New Concordance to the Holy Bible. King James Version*. (1960). New York: American Bible Society.
- С. Новаковић, (1960²). *Срби и Турци у XIV и XV веку*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Opšta enciklopedija Larousse*, III (Geografija – Istorija – Industrija i tehnika). (1973). Beograd: Vuk Karadžić.
- Острогорски, Г. (1959). *Историја Византије*. Београд: Просвета (репринт: 1998).
- The Oxford Dictionary of Byzantium*. (1991). ed. A. P. Kazhdan, II, New York – Oxford: Oxford University Press.
- Радочић, Ђ. Сп. (1962). *Развојни лук сјаје српске књижевности*. Нови Сад: Матица српска.
- Радочић, Ђ. Сп. (1963). *Творци и дела сјаје српске књижевности*. Титоград: Графички завод Титоград.
- Симфония на вейхий и новъй завей. Подробный алфавитный указиел слов и текстов на все каноническия книги Св. Писания*. (1911²) Санкт-Петербург (репринт: 1999. Крагујевац: Каленић).
- Spremić, M. (1980). *La migrazione degli Slavi nell'Italia meridionale e in Sicilia alla fine del Medioevo*. Archivio Storico Italiano 138(1). Firenze.

- Шпадијер, И. (2010). Хронолошки оквири књижевног рада Теодосија Хиландарца. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 76, 3–16.
- Трифуновић, Ђ. (1990²). *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд: Нолит.
- Влајинац, М. (1968). *Речник наших старих мера у току векова*, III, Београд: САНУ.
- Vujević, P. (1931). *Documents historiques sur les variations de climat dans les territoires du royaume de Yougoslavie et des contrées avoisinantes*. Beograd: SKA
- Живојиновић, М. (1980). Житије архиепископа Данила II као извор за ратовање Каталанске компаније. *Зборник радова Византолошког института*, 19, 251–273.

Radivoj Radić*

THERE WAS A BIG FAMINE IN ALL THE REGIONS (Famine in Serbian Lands during the Thirteenth-Fifteenth Centuries)

Due to the inadequate agricultural production, enemy campaigns, and also armies engaged in the civil wars, famine was almost omnipresent in the Serbian lands. Besides the plague, it was one of the greatest factors that contributed to negative demographics. Any climate factor (harsh winters, draughts, hail, floods, locust invasions) that affected the final agricultural production, most particularly wheat and barley, could cause famine. These phenomena were considered as signs of God's wrath, caused by the sins of mankind, inasmuch as the earthquakes, comets or solar eclipse. The preserved records are very scarce and sporadic, and they are mostly related to the late Medieval period (thirteenth to fifteenth centuries). Roughly speaking, in every decade there was at least one year of famine, meaning that there was not a single generation unfamiliar with it. The famine caused population migrations in the Serbian lands, primarily from inland towards the coastal towns on the Eastern Adriatic, or even towards the Apennine Peninsula. As an echo of the collective memory of those years struck by famine, a great number of Serbian proverbs mentioning this disaster remained.

Keywords: famine, Serbia, migrations, Dubrovnik, Bosnia

* Radivoj Radić (1954) is a full professor at the Chair of Byzantine History of the Faculty of Philosophy in Belgrade. He deals with late Byzantine history, Byzantine-Serbian relations and the history of everyday life in the Byzantine Empire. He participated in a large number of scientific conferences. His bibliography numbers about 280 entries. He has won several prestigious awards. E-mail: rradic@f.bg.ac.rs

Марко Шуица*

ОСМАНЛИЈСКИ ЈАХАЧИ АПОКАЛИПСЕ

Апстракт: У раду се разматра перцепција османлијске инвазије на хришћанске, а пре свега српске, државе и области, из угла аутора српских наративних извора позног XIV и XV века. Полазиште представља дело писца и хагиографа Димитрија Кантакузина који је, стварајући крајем XV века, повезао османлијска освајања са приказима страдања из књиге *Откривења* Јовановог. Поред тога, пажња је посвећена и другим наративним српским изворима позног средњег века у којима се последице османлијских освајања приказују кроз различите видове патњи, често поткрепљених описима преузетим из Светог писма. Османлијско заузимање Балкана пратило је разарање насеља, храмова, депопулација, ширење опште пустоши, глади, болести, као и започињање процеса исламизације који су у свести савременика попримали размере библијских пошаста, најчешће тумачених божјом вољом.

Кључне речи: Османлије, Откривење Јованово, Димитрије Кантакузин, освајања

*И цареви земаљски, и бољари,
и бојаџи, и војводе, и силни,
и сваки роб, и сваки слободњак,
сакрише се ђо ђећинама и ђо камењацима ђорскијем.
Откривење светог Јована Богослова 6.15.*

Четири јахача апокалипсе, а потом и њихове иконографске представе, спадају међу најпознатије теме из књиге *Откривења*, чије се ауторство приписује Јовану са Патмоса, личности која се често поистовећује са истоименим Христовим апостолом. Пророчанска најава

* Марко Шуица (1967) је редовни професор на Катедри за историју српског народа у средњем веку Одељења за историју Филозофског Факултета Универзитета у Београду. Истраживачки опус обухвата теме из друштвене и политичке историје позног средњег века као и наставе историје. Ел. пошта: msuica@f.bg.ac.rs

јахача *йошасѝи* у последњој књизи Новог завета¹ предочава коначност људских живота и према хришћанским схватањима наговештава пресуду страшног суда, на коме ће се искалити божји гнев због овоземаљских људских грехова. Егзегете и проучаваоци Светог писма нису потпуно сагласни у погледу утврђивања идентитета творца, структуре и посебно интерпретација порука ове књиге. Исто тако, није уједначено ни тумачење симболике сва четири застрашујућа јахача која се наводе у тексту *Ойкривења* (Ivančević, 1985). И поред тога, извесно је да коњаници који крећу у свој рушилачки галоп, након што је божје јагње пред Господом ломило један за другим печате свете књиге, представљају отелотворење најраспрострањенијих људских недаћа које су биле познате до времена обликовања овог религијског текста, а потом наставиле да се дешавају током читаве историје човечанства (Pagels, 2012). Први споменути јахач у *Ойкривењу* Јовановом јездио је на белом коњу, држећи у руци стрелу. Представљао је, према највећем броју тумачења, победу, заправо освајања и похлепу. Други поломљени печат изнедрио је јахача на рићем/црвеном коњу са исуканим мачем. Био је оличење ратова који су доносили крвопролиће, јер је његова мисија била да „узме мир са земље“ и покрене међусобно убијање људи (Откривење, 6.4.). Отуда је и боја коња симболизовала боју крви. Трећи коњаник је јахао на вранцу, носећи у руци вагу и симболизовао је глад, описану као „ока пшенице за грош, и три оке јечма за грош; а уља и вина неће ни бити“ (Откривење, 6.6.). Последњи, четврти јахач, галопирао је на бледом или зеленкастом коњу (у зависности од превода) и представљао је смрт за којим „пакао иђаше“ (Откривење, 6.8.). Јахачима је, према тексту *Ойкривења*, био отворен пут да убијају мачем, глађу, кугом/помором и „земаљском звјеради“ (Откривење, 6.8.).

Наведене есхатолошке „визије“ и наговештаји свеопштег апокалиптичног страдања блиског судњем дану, за људе који су живели у српским земљама крајем XIV и током XV века, чиниле су се не као пророчанство, већ као стварност. Иако је живот становништва на Балканском полуострву током читавог средњег века био обележен различитим неприликама попут елементарних непогода, епидемија глади, неизлечивих болести, пљачки и спорадичних ратова, наведену епоху обележила је једна нова пошаст. Реч је о османлијским освајањима која су својим обухватом, дуготрајношћу, динамиком, силовитошћу, последицама, објединила и засенила остале претходно доживљене и незаборављене патње становништва. Последице осман-

1 Четири јахача се појављују и у старозаветним књигама пророка Језекиља и Захарије.

лијских продора на Балкан подједнако су се одразиле на све слојеве становништва. Окрутност пљачкашких и ратних похода прво су осетиле друштвене групе које су им биле најизложеније, попут зависних слојева, али их нису избегли ни повлашћени, имућнији делови друштва који су уживали одређени степен физичке заштите (Шуица, 2006). Османлијски упади у хришћанске земље за собом су остављали дубоке трагове који су се огледали у демографским губицима, поремећајима у економији, променама састава друштвених структура, интерној прерасподели друштвеног утицаја, политичкој нестабилности и на крају потпуном нестанку хришћанских држава које су се утопиле у Османско царство. Утврђено је да се у Моравској Србији од њеног стварања па све до првих година XV века, услед ратних прекрајања граница, непосредних и перманентних политичких притисака које су вршиле Османлије, одиграло бар пет промена у саставу и хијерархији властеоског друштвеног слоја (Šuića, 2017). С друге стране, не треба губити из вида да су османлијска рана освајања на Балкану била праћена планском колонизацијом турског становништва, али и широм културном и друштвеном изменом стања које нису могле бити спровођене мирним путем (Yildirim, 2011).

Каталог пошаста освајача из Мале Азије попуњаван је, поред већ наведених, и ширењем егзистенцијалног страха, осећаја свеопште беспомоћности, која се огледала у схватањима људи да су препуштени деловању „виших сила“ на које не могу утицати и које су, наводно, представљале отелотворење божје воље (Радић, 2000). Утиске и тумачења догађаја савременици су бележили онако како су их разумели и како су најбоље знали. Начин на који су Турци Османлије, народ другачије културе, обичаја и вероисповести, закорачили на Балканско полуострво и посебно у српске земље, није остављао много простора машти аутора различитих књижевних текстова из опуса теолошке православне, па и хроничарске, историографске, средњовековне литературе. Опажања и дискурс писаца били су одређени и ограничени жанровском позадином списка које су састављали, властитом друштвеном позицијом и нивоом образовања, уплетеношћу у догађаје које су описивали, као и личним становиштима. Поједина њихова сведочанства могу се протумачити и као плод незадрживе потребе да искажу бриге или муке које су их тиштили, чиме су превазилазили традиционалне оквире дефинисане природом књижевних састава које су писали. На тај начин су, макар у назнакама, остављали траг о иначе тешко спознајном интимном свету епохе (Калић, 1989). Прикази стварности који су остали забележени у текстовима различите литерарне провенијенције су били усклађени са тадашњим, дубоко религијским, разумевањем света. Импресије средњовековних

српских писаца, знаних и анонимних монаха, аутора култних списа посвећених кнезу Лазару, по имену познатих списатеља, патријарха Данила III или епископа Марка Пећког, световних књижевних стваралаца попут дворског полихистора Константина Филозофа, химнографа и хагиографа Димитрија Кантакузина или Владислава Граматика, у великој мери су прожете јединственим погледом на пошасте које су биле саставни део и последица османлијских освајања. Њихова перцепција је била обликована библијским тумачењем стварности, а све недаће које су уследиле најчешће су представљане као заслужена, неизбежна божја казна или искушење које је требало превазићи духовним подвизима, вером у Христа и свесним жртвовањем.

Као полазиште за свеобухватнију спознају и разумевање османлијских освајања хришћанских држава из угла савременика, узели смо одломак из једног познијег писаног извора, насталог на размеђу историјских раздобља, у већ поодмаклој фази османлијског ширења и учвршћивања њихове владавине на Балкану. Реч је о делу наведеног српског писца грчког порекла, Димитрија Кантакузина, чија је породица током XV века била настањена у Новом Брду (Грковић Мејдор, 1993). Своје виђење Османлија и последица њихове освајачке политике, Кантакузин је најсликовитије предочио у *Житију и преносу моштију Јована Рилског* (Богдановић, 1991). Ово хагиографско дело настало је након што је султан Мехмед II Освајач омогућио пренос моштију овог светитеља из Трнова у Рилски манастир 1469. године (Стојановић, 1927; Богдановић, 1991). Иако је Кантакузинов хагиографски састав био посвећен светом Јовану Рилском, који је живео крајем IX и почетком X века, житије садржи опширан опис каснијих збивања која су била везана за судбину моштију светитеља и манастира у коме су након преноса почивали његови остаци. Својим специфичним историцистичким освртом, Димитрије Кантакузин, као секуларни писац, сажео је и објединио дотадашње вишедеценијско искуство османлијске превласти у ширем геополитичком оквиру и значењу. Његова опажања сложених прилика у којима су се нашле српске, па и друге хришћанске земље, преточена су у интерпретације које представљају парадигму средњовековног разумевања света. Контекстуализујући различите друштвене и политичке прилике, Кантакузин је нарочиту пажњу усмерио на последице османлијских продора и њима покренуте процесе промена. У том смислу он је, попут других средњовековних писаца, смисао и описе збивања, које је желео да прикаже, потражио у древним порукама и ситуацијама из Светог писма. Одговарајућу слику Османлија, тумачење њиховог порекла и пророчански дефинисану „историјску улогу“ божје казне,

Димитрије Кантакузин је усаглашавао са текстом из различитих делова Библије, а нарочито са једним делом из књиге *Откривења* Јовановог. Овај контроверзни хришћански текст првобитно није био саставни део канонског корпуса јеванђеља и посланица Новог завета (Мајендорф, 1985). Тек после VI века озваничена је каноничност *Откривења* Јовановог, да би од времена Јована Дамаскина књига апокалипсе била званично прихваћена од Цариградске цркве. Преко византијске богословске књижевне традиције *Откривење* је ушло и у круг српске средњовековне духовности, па и црквене литературе.

У једном делу текста *Откривења* Јовановог, Димитрије Кантакузин је пронашао директну и довољно сликовиту пророчанску алузију на време у коме је живео и стварао. У том смислу он је писао:

У Откривењу велики апостол и јеванђелиста Јован, на ове мислећи (Турке), укратко их назива Сатаниним сабором², и каза сат у који ће доћи њихов налет на целу васељену, да би кушали оне што на земљи живе. Иако се дуг век или многе године чине нама који њихове кушње трпимо, по пророку хиљада година пред очима господњим је као дан јучерашњи који прође, мада нам се чине непролазне ове године, због грехова наших. Ови (Турци), јужне и источне освојивши (области), стојећи против Грка, наслађиваху се обилно победничким бојевима, покораванњем градова, пљачкањем и поробљавањем и такорећи, свакодневним проливањем њихове крви... пошто су најјаче истребили, спроведу одмазду над немоћнима и на тешко трујење најрђавији мелем полажући на смрадне ране мрско лекарство мешају... (земље) начине тако да је невероватно оно што је некада о томе приповедано: Земља пуста, мужи, који жељаху хришћанске крви правоверних, своју изненада немилосрдно проливану виде, жене се бесрамно и бешчасно продају у ропство, младићи се заробљавају, авај, и лишавају православља, тешко стечена имања се грабе... (Кантакузин, 1993, стр. 91–92).

Нешто даље у тексту, поново је истакнута провиденцијална природа османлијских освајања као недвосмислена и непорецива казна која се протегла и на уточишта хришћанске вере:

...отуда, пресудом божјом – а неиспитана је – све освоје (Турци, прим. аутора) и српске равнице почеше страдати, и нико се не супротстављаше, не могућ се супротставити, а ако се ко и успротиви, ништа не успе до данас. Непрестано се царство њихово уздизало као дан. Храмове тако божанствене разарају и жилишта светих предају се

2 Димитрије Кантакузин је парафразирао следећи одломак из новозаветне књиге „Ево дајем оне из зборнице сотонине које говоре да су Јевреји а нијесу, него лажу“ (Откривење 3.9.).

запустењу. Међу осталима, тада и вишеречени храм свечасни светог у поменутој Рилској пустињи опусте и постаде ненастањен (Кантакузин, 1993, стр. 93).

Из наведених одломака се може видети да је Димитрије Кантакузин текст житија Јована Рилског испрепleo сопственим „суморним расуђивањем о моралним узроцима који су довели до слома и страдања...” (Богдановић, 1991, стр. 229) српског, па и других балканских народа који су били потчињени Османлијама. Слична образложења и алузије на стање које је задесило српске земље после коначног пада под власт султана Мехмеда II Освајача, Димитрије Кантакузин је истакао и у посланици кир Исаји: „Отуда једнако и гнев божји дође на синове непокорне, те страдамо праведно за безакоња наша... Пошто је не сачувасмо (хришћанску веру, прим. аутора), но, оскврнувши је, изгубисмо, приличи да нам се вежу руке и ноге, да будемо избачени из ложнице (Христове, прим. аутора) и да будемо твар за огањ и јело црвима“ (Кантакузин, 1993, стр. 68–69).

Иако писац у опису страдања хришћана од Османлија није непосредно посегнуо за метафором о четири јахача апокалипсе, он је сасвим јасно ставио до знања да је османлијску владавину, којој је сведочио, доживео као наговештај пророчанства садржаног у књизи *Ошкривења* Јовановог, а коју је користио као духовни изворник, или предлогак у писању житија. На галоп смрти хагиограф алудира када пише да је познат сат када ће се са циљем искушења одиграти налет овог демонског племена на „читаву васељену“. У цитираном одломку из *Житија Јована Рилског*, ипак се могу препознати и конкретне пошасте које су персонификовали библијски јахачи апокалипсе. Покоравање градова, поробљавање и пљачкање о којима Кантакузин пише, представљају последице успешних, победничких освајања и похлепе која је била покретачка снага „Агариних потомака“. Проливање крви и истребљивање „најјачих“, могло је да представља алузију на хришћанске владаре и властелу који су пострадали у многобројним ратовима и окршајима хришћанских држава са Османлијама. У време када је Димитрије Кантакузин писао овај литургијски текст, у периоду од 1469. до 1479. године (Грковић Мејџор, 1993), хришћанске државе на Балкану већ су окончале своју самосталност утопивши се у Османско царство. Султан Мехмед II Освајач је покорио Цариград 1453, Ново Брдо 1455, Смедерево 1459, а Босанско краљевство 1463. године, чиме је у великој мери заокружио свој велики ратни и државнички опус. Последице разорне освајачке политике Османлија током друге половине XIV и читавог XV века српски летописи су забележили само у општим назнакама. И поред сумарног и сведеног формулисања вести због хроничарске природе списа, летописци су,

ипак, донекле успели да дочарају пошасте које су задесиле становништво Балкана о којима је писао Димитрије Кантакузин. У време блиско његовом књижевном стваралаштву, током шесте и седме деценије XV века забележено је, на пример, да је 1455. године Мехмед Освајач заузео градове Ново Брдо, Призрен, Бихор и „целу Ситницу“ и да „мноштво рода хришћанског“, у зависности од рукописа летописа, султан „порази“, „покла“, или „изгуби“ (Стојановић, 1927, стр. 238). Опис пада Новог Брда и начин на који су Османлије поступиле према становништву сликовито је описао у свом делу Константин Михайловић, сведок и учесник тог догађаја (Михайловић, 1986). Већ наредне године и друге недаће су задесиле српско становништво, међу њима и епидемија куге која је нарочито покосила житеље Новог Брда. За кугом је уследила и велика глад, како летописац сведочи, по читавој земљи (Стојановић, 1927). Исте године ватра је прогутала део манастирског комплекса Манасије, али летописи не наводе да ли је пожар био изазван османлијским нападом, или је реч о неком другом узроку. Велика глад, условљена сушом, поново се спомиње у летописима десет година касније (Стојановић, 1927). Када је 1474. године османлијска војска неуспешно опседала млетачки Скадар, начинила је под градом јагму, односно свеопшту похару, што су забележили и српски летописи (Стојановић, 1927).

Димитрију Кантакузину није било тешко да на основу непосредног, личног, искуства и последица османлијских освајања у протеклих стотину година, поброји и друге пошасте којима је било изложено хришћанско становништво и донесе одређене историјске закључке. Реч је о перцепцији дуготрајног процеса слабљења и урушавања хришћанског, православног света и његовог утапања у политички, друштвени и културни амбијент, обликован правилима другачије вере и цивилизације. У тексту хагиографије, Кантакузин је навео да је земља након османлијских освајања остала пуста, а „српске равнице почеше страдати“, што је недвосмислени наговештај наступајуће глади и беде, за којима су следиле и болести (Кантакузин, 1993, стр. 93). Поред наведених недаћа, Кантакузинови описи свеопштег пропадања, исказани као „одмазда над немоћнима“ и „свакодневно проливање крви“, предочавали су дубоку и тамну сенку смрти као последњег, свепржимајућег јахача апокалипсе. У наставку приказа османлијске страховладе, која је према мишљењу писца житија заслужено пала на плећа хришћана, наводе се још одвођење жена у робство и исламизација као саставни део „програма“ којим су заробљени хришћански младићи одвођени у Малу Азију, где су обучавани за службу у елитним војним одредима јаничара. На крају, споменута је и конфискација земљишних поседа, чиме се мењала друштвена, економска и демографска структура освојених територија.

Димитрије Кантакузин је у свом делу навео још једну особиту појаву која је пратила османлијска освајања хришћанских земаља. У питању је скрнављење, пљачка, пустошење цркви и манастира, као и застрашивање православног монаштва. Турски упади су од самог почетка освајања били усмерени и на хришћанске храмове, пре свега због похаре драгоцености које су у њима биле похрањене. Још средином XIV века на мети различитих турских одреда нашла се и Света гора. Пљачкашки напади на Атос постали су учесталији током шездесетих година истог столећа, о чему сведоче различити извори, међу њима и протатски акти краја 1369. године (Živojinović, 1979). Том приликом је пустошено подручје манастира Ватопеда, а нарочито су биле пострадале поједине келије које нису биле физички заштићене. У Житију Ромила Раваничког је забележено да је после погибије деспота Јована Угљеше настао велики метеж у читавом окружењу, што је страхом испунило „све монахе на Светој гори, особито усамљенике и оне који у пустим местима живљаху“ (Živojinović, 1979, str. 12; Радић, 1993). Убрзо после нестанка српске власти у региону, Турци су окупили флоту и са мора напали Свету гору, користећи различите војне справе и оружје које су претходно одузели од поражених Срба (Острогорски, 1970). Вишеструки напади Турака на Свету гору наставили су се током седамдесетих година XIV века, а нарочито су били угрожени подвижници који су живели ван манастирских зидина, јер је вребала опасност од изненадних турских препада. Уколико их не би задесила тренутна смрт, монаси су често заробљавани ради откупа. Гусарски упади на територију Свете горе били су мањег обима и организовали су их, пре свега, разбојнички одреди из других малоазијских турских емирата, попут Ајдина, Сарухана и Ментеше, док су османлијске акинџије пљачкале и шириле страх у залеђу (Фотић, 2000). У сваком случају, *страх турски* ширио се и на Светој гори и по унутрашњости Балканског полуострва (Радић, 2000).

Наведене податке потврђују и поједини српски наративни извори. Пећки епископ Марко је на самом почетку XV века, пишући *Житије патријарха Јефрема*, сведочио да је Света гора, у време док је Јефрем боравио на њој као монах, била изложена нападима „Агарена“ који су тамо „многа зла починили“ што је приморало будућег српског патријарха да напусти ово монашко уточиште (Марко Пећки, 1986, стр. 166). У духу својих савременика, епископ Марко је инвазију Османлија описао као „безбројно мноштво – седам царстава агаренских – (што) на српску земљу се подигне“ и такав развој догађаја образложио „допуштењем божјим због наших грехова“. Акинџијске похаре и паљења нису заобишла ни монахе српских цркви и манастира у унутрашњости. Монах Михаило је, састављајући минеј за

месец јануар (1389/90) у манастиру Студеници Хвостанској, седишту митрополије, забележио да због лошег здравственог стања, односно костобоље, није био у прилици да побегне већ је био принуђен да остане при манастиру и савлада *сѣрах ѿурски* који га је обузео (Павић, 1986; Калић, 1989). Будући да се Богородица Хвостанска налази само 20 километара удаљена од Пећи, извесно је да је монах Михаил био сведок последица провала и застрашивања османлијских одреда који су харали средиштем области Вука Бранковића у првој години после Косовске битке. Да овај утисак монаха Михаила није био усамљен сведочи и запис настао 1393. године, у коме се наводи како је у земљи „завладало запуштење и мука велика од безбожних Измаилићана“ (Стојановић, 1902, стр. 57). И византијски писац Лаоник Халкокондил који сведочи да су Османлије, односно Бајазит I, напуштајући попрште Косова поља, разорили неке градове, похарали земље и са собом на путу ка Једрену повели велики број робља које су успут покупили (Nicoloudis, 1996; Пурковић, 1979). Бројни други извори сведоче да је страх српских заједница монаха од Османлија био утемељен у непосредном искуству. Српски летописи бележе како је Раваница горела 1398. године, вероватно у оквиру османлијских војних операција уперених против кнеза Стефана Лазаревића у време гушења побуне туркофилске властеле (Стојановић, 1927). Отприлике у исто време, крајем XIV века, похаран је и Рилски манастир. Кантакузинов савременик Владислав Граматик, световни писар, дијак и текстолог, такође везан за Ново Брдо, у свом једином оригиналном делу, *Слову о ѿреносу мошћѣију Јована Рилскоѣ*, описао је страдање овог бугарског манастира (Богдановић, 1991). Он је навео да „њихово (османлијско, прим. аутора) зло и погуба свуда су се распростирили и владали, и многи предели и села, скупа са часним манастирима и божанственим храмовима, огњем паљени, коначно запустеше“ (Граматик, 1993, стр. 103). Грехови хришћана су поново наведени као образложење османлијске војне надмоћи, потом и бруталности коју су освајачи исказивали према покореном становништву и њиховим храмовима. Да је османлијско пустошење манастира и манастирских метоха било саставни део окупације хришћанских територија, указује и судбина манастира Дечани. Пропадање ове задужбине Немањића посведочено је у повељи кнегиње Милице, тада већ монахиње Јевгеније, издатој дечанском калуђерском братству 1397. године (Шуица, 2017б). До пропадања манастира и метоха је вероватно дошло приликом последњег отпора Вука Бранковића и османлијског заузимања територије његове државе током 1396. године. У расплету политичких догађаја, када је највећи део области Бранковића уступљен на управљање Лазаревићима и манастир Де-

чани се нашао у власти наследника кнеза Лазара. Приликом обиласка манастира кнегиња Милица се обавезала да заједно са синовима Стефаном и Вуком обнови запустело манастирско властелинство. У експозицији повеће Милица је као аутор забележила да је дошавши у манастир затекла „жалостан приказ, где је толико старање и усрдност светог ктитора по допуштењу Божјем због наших грехова од злочастивих народа измаилићанских спаљено и оборено, и од оних који су пре нас владали (Вук Бранковић, прим. аутора) упропашћено и порушено и метоси отети и скоро потпуно запустели“ (Грковић, 1993, стр. 108). Начин на који је истакнуто стање у коме су се нашли велелепни манастир и његови поседи пружа не само конкретне податке о османлијским пустошењима хришћанских храмова, већ истовремено указује и на одређена политичка превирања која су обележила односе српских династија Лазаревић и Бранковић у време осипања централне државе, а нарочито након погибије кнеза Лазара 1389. године (Шуица, 2017). Краткорочне и непосредне материјалне последице огледале су се у пустошењу и пљачкању манастира, док су далекосежне, много дубље, дефинисале унутрашње и родбинске односе међу српским властеоским и владарским породицама које су биле принуђене да своју политику прилагођавају османлијским потребама и ратним циљевима. У последњим годинама постојања српске средњовековне државе, 1458. године страдала је и Милешева коју, према српским летописцима, „пленише и ужежоше Турци“ (Стојановић, 1927, стр. 244).

* * *

И други српски наративни извори, настали у време експанзије Османлија, садрже сликовите описе страдања узрокованих османлијским освајањима, који су подударни са збивањима које је у свом делу дочарао Димитрије Кантакузин. Старац Исаија је у запису уз превод дела Псеудо-Дионисија Ареопагита, насталом после Маричке битке 1371. године, дао један од најпознатијих и најчешће навођених описа османлијске бруталности. Исаијин попис пошаста садржавао је пораз и погибију ратника у бици, потом накнадне егзекуције и одвођење у заробљеништво незаштићеног становништва, смрт од глади и лоших услова живота „а оне који су остали смрт прерано поже“, депопулацију и опустошеност нападнутих и угрожених територија „оста земља од свих добра пуста: и људи, и стоке, и других плодова“ (Radojičić, 1960, str. 100–101). Према његовом исказу део протераног и расељеног становништва био је изложен нападима дивљих звери, а

такав приказ постао је опште место које се наводи и у другим изворима тога доба, попут анонимне бугарске хронике из XV века (Тјунджиев, 1992), или култног списка, *Слово о кнезу Лазару* непознатог српског монаха, у историји књижевности наведеног као Раваничанин III (Ређеп, 1993). Приказ османлијске силе, масовности и брзине њихове војске, односно начина на који су заузимали небрањене хришћанске земље, такође је постао опште место у књижевним текстовима тога времена. Старац Исаија је описујући појаве које су уследиле након погибије краља Вукашина и деспота Јована Угљеше у Маричкој бици навео да се „просуше... Измаилћани, и полетоше по свој земљи, као птица по ваздуху...” (Radojičić, 1960, str. 100). У истом духу је Раваничанин III дочарао прилике које су уследиле у Моравској Србији након Косовске битке:

„Богомрски они Измаилћани као мало почекавши, онда као пчеле просуше се, и сву земљу нашу протрчаше, јер не би више онога који ће забранити тима. Не би зло које не створише. И би да се види како пророчанско казивање по други пут бива. Боже, дођоше незнабошци у достојање твоје. И не само што оскврнуше свете цркве, но огња дело твораху од њих. И положише трупље слугу твојих за храну птицама небесним, тела преподобних твојих зверима земљиним, не око Јерусалима само, но по свој земљи овој. И би да се види плач и ридање не мање од првог. Јер ове клаху, а оне који остадоше живи одвођаху у своју земљу...” (Грковић, 1993, стр. 133).

Писац овог култног списка, попут анонимног аутора бугарске хронике, описујући последице османлијских освајања, а нарочито скрнављење храмова и тела верника, парафразирао је прве стихове 79. псалма Асафова из Давидове књиге псалама, користећи их као одговарајућу библијску алузију на стварни терор коме је било изложено хришћанско становништво.³ Сличан литерарни манир описа османлијске пошасте следио је, пишући *Жиџије Стефана Лазаревића*, и деспотов дворски полихистор Константин Филозоф. Он је најезду Турака сместио у доста неодређен хронолошки оквир који је, с једне стране, био омеђен уздицањем Стефана Душана на положај цара и отцепљењем Српске од Цариградске цркве, а са друге Лазаревом улогом у превазилажењу насталог црквеног раздора окончаног на државном сабору 1375. године. Константин Филозоф је описао последице османлијског присуства на Балкану на следећи начин:

3 „Боже! незнабожци дођоше у достојање твоје; оскврнише свету цркву твоју, Јерусалим претворише у зидине. Трупље слуга твојих дадоше птицама небескијем да их једу, тијела светаца твојих звијерима земаљским.“ Пс. 79.

„А друго исмаиљански род, који се на нас изливаше као неки скакавци, једне су одводили, друге заробљавали, друге пленили, друге клали, као огањ ломећи и све сатирући, где год се налажаху и увек се наметаху, и ишли су да оно што је остало поједу и немилостиво погубе. И безнадежан је био изглед да се ово измени за нас који грешимо и који се не обраћамо као јединоме који мења све“ (Филозоф, 1936, стр. 57).

Настављајући приповест о околностима које су претходиле Косовској бици, Константин Филозоф је навео да је кнез Лазар кренуо у коначни обрачун са Турцима када је, како каже „видео ма које врсте градове и области и обитељи и цркве благочаствих, где су једне огњем попаљене, а друге порушене, и многа убиства и реке крви које су текле, и друго томе слично. Јер одавно је већ грчка држава (грчка војска) опадала, а Исмаиљани су се умножавали и разлили тако, да су допрли чак и у западне крајеве, а имали су са собом и Персе“ (Константин Филозоф, 1936, стр. 58). Као и други писци ове епохе и хагиограф Стефана Лазаревића је истицао грешност као извориште највећих недаћа којима је било изложено хришћанско становништво. Са наведеним описима силовитости, масовности и разорности османлијских упада на територије хришћанских држава, подударан је приказ који је на самом крају XV века у свом делу оставио бивши јаничар, Константин Михаиловић из Островице. Он је, за разлику од претходника који су ратне походе Османлија упоређивали са налетима јата птица, ројева пчела или скакаваца, акинцијске провале поистоветио са кишним пљусковима, који су такође коришћени у Светом писму као метафора свепрожимајућих и обимних појава или дела. Његове алузије су поткрепљене начином на који су коњанички упади извођени „...ни турски коњаници, као ни кишни пљускови, нити трају нити се задржавају дуго, али докле захвате, све покупе, опљачкају, побију и униште тако да за много година ту петао запевати не може“ (Михаиловић, 1986, стр. 159).

На крају, може се извести закључак да средњовековним српским писцима, попут Димитрија Кантакузина, његових претходника и савременика који су живели у време успостављања османлијске власти у српским земљама, није било тешко да алузије на страдања пронађу у библијским текстовима и преточе их у сопствено искуство. Јахачи апокалипсе, споменути у последњој књизи Новог завета, персонификовали су различите пошасте које су за хришћанско становништво на Балкану друге половине XIV и XV века представљале реалност. Стога је разумљиво да су због начина и последица покоривања хришћанских држава отелотворење божје казне и исход страшног суда представљали, управо, Османлије.

Референце

- Богдановић, Д. (1991). *Историја стiare српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Фотић, А. (2000). *Светиa Гора и Хиландар у Османском царстиву XV–XVII век*. Београд.
- Грковић, М. (1993). *Сјиси о Косову*. Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 13. Београд: Просвета.
- Грковић Мејдор, Ј. (1993). *Сјиси Димитрија Канџакузина и Владислава Грамаџица*. Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 14. Београд: Просвета.
- Ivančević, R. (1985). *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Zagreb.
- Калић, Ј. (1989). „Сѣрах ѣурски“ ѣосле Косова. Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989. Београд, 185–191.
- Константин Филозоф. (1936). *Живот десјотѣ Сѣефана Лазаревића*. Старе српске биографије XV и XVII века. Београд: Српска књижевна задруга.
- Мајендорф, Ц. (1985). *Византијско бојословље*. Крагујевац.
- Марко Пећки (1986). *Шест ѣисаца XIV века*. Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 10. Београд: Просвета.
- Михаиловић, К. (1986). *Јаничарове усјомене или ѣурска хроника*. Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 15. Београд: Просвета.
- Nicoloudis, N. (1996). *Laonikos Chalkokondyles, A Translation and commentary of the „Demonstrations of Histories“ I-III*. Athens.
- Острогорски, Г. (1970). Света Гора после Маричке битке. *Зборник Филозофској Факултетеа у Београду*, 10(1), 277–282.
- Павић, М. (1986). *Сјари српски зайиси и најѣиси*. Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 19. Београд: Просвета.
- Pagels, E. (2012). *Revelations, Visions and Prophecy in the Book of Revelation*. Penguin group.
- Пурковић, М. (1979). *Кнез и десјот Сѣефан Лазаревић*. Београд.
- Радић, Р. (1993). *Време Јована V Палеолога*. Београд: Византолошки институт.
- Радић, Р. (2000). *Сѣрах у ѣозној Византији 1180–1453 II*. Београд: Стубови културе.
- Radojičić, Đ. Sp. (1960). *Antologija stare srpske kniževnosti (XI–XVIII veka)*. Beograd: Nolit.
- Ређеп, Ј. (1993). *Слово о кнезу Лазару Раваничанина III. Сјиси о Косову*. Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 13. Београд: Просвета.
- Свети ѣисмо стiarога и новога завјетга*. (1985). Ljubljana.
- Стојановић, Љ. (1902). *Сјари српски зайиси и најѣиси I*. Београд: Српска краљевска академија.
- Стојановић, Љ. (1927). *Сјари српски родослови и лѣјоѣиси*. Ср. Карловци.
- Шуица, М. (2006). Приповести о српско-турским окршајима и „страх од Турака“ 1386. године. *Историјски часопис*, 53, 93–121.

- Šuica, M. (2017). *Effects of early Ottoman conquests on the state and social structure of the Lazarević principality*. State and Society in the Balkans before and after establishment of Ottoman rule. The Institute for History Belgrade – Turkish Cultural Centre Belgrade, 7–21.
- Шуица, М. (20176). Један прилог тумачењу експозиције повеље монахиње Евгеније Дечанима из 1397. године. *Сјари српски архив*, 16, 161–171.
- Шуица, М. (2019). *Милица, кнегиња немирној доба*. Београд: Еволута.
- Тютюнджиев, И. (1992). *Бѣларскаѿа анонимна хроника оѿ XV век*. Велико Търново.
- Živojinović, M. (1979). Napadi Turaka na Svetu goru na osnovu vizantijskih izvora. *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2, 5–20.
- Yildirim, R. (2011). *Derwishes, Waqfs, and Conquests, Notes on early Ottoman expansion in Thrace*. Held in Trust, Waqf in Islamic world, ed. P. Ghazaleh. Cairo – New York, 23–40.

Marko Šuica*

OTTOMAN HORSEMEN OF THE APOCALYPSE

The paper discusses the consequences of the Ottoman conquests of Christian, and above all Serbian states, in late fourteenth and fifteenth century Serbian narrative sources from their authors' point of view. The starting point for this article is the literary work of Serbian writer and hagiographer of Greek origin Demetrius Kantakouzenos, who found the inspiration for the description of Ottoman conquests in the book of Revelation. In addition, attention is paid to other narrative Serbian sources in which the aftermaths of the Ottoman conquests are presented through various types of suffering, often compared with passages from the Bible. The Ottoman invasion of the Balkans, which left devastation, destroyed cities and temples, famine, disease, depopulation and the conversion to Islam, in the minds of contemporaries had the dimensions of biblical disasters, most often interpreted as God's wrath imposed as the providence.

Keywords: Ottomans, The book of Revelation, Demetrius Kantakouzenos, conquest

* Marko Šuica (1967) is a full professor at the Chair of Serbian History in the Middle Ages of the Department of History. His research opus includes topics from the social and political history of the late Middle Ages as well as history teaching methodology. E-mail: mšuica@f.bg.ac.rs

Јелена Мргић*

ЖИВЕТИ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ – НЕКА РАЗМАТРАЊА О СТРЕПЊАМА И СТРАХОВИМА ОД ГЛАДИ, БОЛЕСТИ И СМРТИ

Апстракт: Осећања и осећајност су у домаћој историографији и даље недовољно заступљене теме, премда су студије о историји емоција и емоционалној историји у последњих неколико деценија снажно присутне у међународној научној продукцији. Прилично оскудну хеуристичку основу за период продуженог средњовековља на нашим просторима је неопходно наново ишчитати, полазећи од нових приступа и захвата културних студија са других осећања, осетљивости и начина њиховог изражавања. Полази се од почетне перцепције догађаја – од тога шта се уочава као „пошаст“ и катастрофа, и развија се до емотивних реакција, индивидуалних и колективних, те рационалних стратегија да се несреће и катастрофе избегну или да се њихово дејство ограничи. Све је то временом постало део народне усмене и писане традиције која ће се преносити до наших дана.

Кључне речи: Средњи век, емоционална историја, куга, катастрофе, перцепција

„Још једном, осећајније“
(Once more, with feeling – Kurnitz 1960)

Историчари који су се одважили да се упусте у истраживање *емоционалне историје и/или историје емоција*, оцртавали су њен развојни пут пре него што је ово поље методолошки дефинисано, запитани

* Јелена Мргић (1972) је ванредни професор на Катедри за историју српског народа у средњем веку Одељења за историју Филозофског Факултета Универзитета у Београду. Истраживачки опус обухвата теме из историјске географије и еколошке историје. Ел. пошта: jmrgic@f.bg.ac.rs

зашто је било потребно толико времена да се оно издвоји и призна као подједнако важно као и „неутрално“ низање чињеница. То оклевање је, може се рећи, с једне стране, још један данак сакрализованог „објективности“ историчара и „рационалном“, дакле добро промишљеном методолошком приступу у истраживањима и настојању да се досегне идеал „истинитости“. С друге стране, негирањем читавог комплекса међусобних веза разума и емоција, историчари губе могућност разумевања и целовитост „оживљавања живота у свој његовој пуноћи“ (*la résurrection de la vie intégrale*), како је то још Жил Мишле постулирао (Michelet, 1880, iii). У којој мери су људи у прошлости били рационални и изражавали своју разумност и промишљеност, а у којој их је мери водила емотивност и њој атрибуирана као сушта супротност – ирационалност, занимљиви су аспекти посматрања и питања која би требало поставити корпусу већ одавно познатих писаних, материјалних и визуелних извора, али сада са укидањем лажне дихотомије. Коликогод се данас дичили рационалношћу као звездом-водиљом у раду и животу, неуролошка и психолошка, те социополитичка истраживања говоре о подложности људи емотивним уверењима и поступцима условљеним емоцијама, посебно у доношењу одлука (Rosenweine, 2002; Rozenvaj & Kristijani, 2019).

Полазећи од тих нових увида, у наредним редовима покушаћемо да са више разумевања и емоција приступимо новом читању извора из периода „дугог средњег века“. Међутим, потребно је пуно опреза, јер данашњи режим „емократије“ (*emocrazy*) представља велику препреку у разумевању претходних времена и људи. Емоције су и биолошки и друштвени чинилац, настају у интеракцији, променљиви су „емоционални режими“ у оквиру којих је њихово испољавање културолошки условљено (Ferguson, 2019; Damasio, 2000, str. 50, *passim*; Boddice, 2018, str. 1–7, *passim*). Сумирајући досадашње различите антрополошке приступе, Владимира Илић је изврсно формулисала да су емоције заправо емоционална стања као реакције на ситуације, чинове и објекте из социокултурног контекста, који, повратно регулише емоционално изражавање (Ilić, 2014, poglavlje II, str. 14–44). Бојан Жикић се у „Антропологији тела“ такође исцрпно посветио и осећањима и њиховим манифестацијама, те су осећања културни производи који имају улогу у конструисању моралне заједнице и њихово исказивање је вид културног саобраћања (Жикић, 2018, стр. 284–290, и даље). За историчаре је битно и оно што Барбара Розенвајн подвлачи, а то је чињеница да историчари полазе од *речи* и анализирају корпус „речи за емоције“ у различитим друштвеним заједницама и историјским временима, и методолошки је погрешно изједначавати данашње и ондашње термине изван контекста њихове манифестације (Rozenvaj & Kristijani, 2019, str. 85–86). Заправо, у другој књизи посвећеној исто-

ријском прегледу емоција од 600. до 1700. године, Б. Розенвајн само оквирно даје „своју“ дефиницију емоција, и каже: „... постоји биолошка и универзална људска склоност ка осећањима и изражавању онога што ми данас називамо „емоцијама“. Но, шта су те емоције, како су именоване, како су биле процењене и биле изражене – све то је обликовано „емоционалним заједницама“. То су групе људи које деле извесни скуп нарочитих вредности, начина осећања и њихових изражавања“ (Rosenwein, 2016, str. 4–5, i dalje, prev. J. M.).

Почетни редови Хојзингиног *Јесени средњег века* говоре о свету од пре шест стотина година, где:

Сви догађаји у животу људи имали су много оштрије изражене спољне облике него данас. Између бола и радости, између несреће и среће растојање је изгледало веће него што нама изгледа; све што се доживљавало имало је још онај степен непосредности и искључивости који и данас радост и бол имају у дејој души... Беда и оскудица мање су могле да се ублаже него данас... Болест се јаче разликовала од здравља... Модеран град једва да још зна за стварну таму и праву тишину, једва да се у њему примете појединачно мало светло или усамљени узвик из даљине (Хојзинга, 1991, стр. 7–8).

Од прошлога пролећа, у нашим „закључаним“ (*lock-down*) градовима, са наших прозора, могли смо да слушамо потпуну градску тишину, јер је стратегија становништва била и бекство из градова у викендице и смештаје у мање урбанизованим, мање насељеним подручјима, као што се некад бежало од куге и маларије (*mal'aria*, „трулог ваздуха“). Моја поента је, укратко: Хојзинга се данас другачије чита, изазивајући нама познате „слике“ и данас присутне емоције. С друге стране, неопходно је избећи инфантилизацију претходних историјских периода и друштава и разумети да то што су људи своје емоције другачије испољавали, не значи да су били само у оквиру библијских наратива или архаичног склопа сујеверја, већ је то још један од могућих аспеката доживљаја света и Природе, концепција створених саобразно одређеном друштву и култури (Valter, 2012, str. 11).

Како је овај пројекат у наслову одређен спектром смртно угрожавајућих појава – „пошаст“, то јест *ејидемија*, *нейојода* и *илади*, то је утицало и на избор оних сачуваних извора који говоре о осећањима које оне изазивају, а то су пре свега *сѣрахови* и *сѣрејње*, те осећање *ужаса* и *ѣанике*, индивидуалне и колективне (Plutchik, 2001, str. 344–350). Према неким тумачењима, *сѣрахови*, дневни и оправдани, и њима блиски *бојазан*, *сѣрава* и *ужас*, те *сѣрејња*, *забринутосѣ*, *зебња*, *ѣескоба* и *анксиозносѣ* у размишљању о будућности, били су, и јесу, стални пратиоци људи и треба их рангирати сходно важности. Психолошке дефиниције страха кажу да је то осећање које

се јавља када особа процени да га неко други или нека ситуација угрожава, да се не може супротставити тој сили и да може побећи. *Колективна љаника* наступа када се у групи људи суочених са угрожавајућом ситуацијом, једна особа окреће само сопственом спасавању, те се такво хаотично понашање преноси на све друге. Стање потпуног ужаса, престрављености је потпуно парализује, јер је процена да је бекство немогуће, тако да и особа и група бирају пасивност као стратегију понашања (Delimo, 2003, str. 29–35, i dalje).

Но, дочим је низоземски медијевиста захватао, а убрзо и француски аналитици у неколико генерација, из преобиља хроника, балада, приручника за владање, „за вештину припремања за смрт“ (*ars moriendi*), световних и сакралних дела уметности, его-извора и документарне грађе из владарских, градских и племићких архива, домаћи истраживачи пребирају, попут зрневља проса или слачице, оно мало започетих летописа и записа са маргина преписаних богослужбених дела (Стојановић, 1984). Са аспекта културних образаца који имају „дуго трајање“, и у проучавању *емоционалне историје* може се применити концепт Ле Гофовог „дугог Средњег века“, слично односу према Природи и животној средини (Le Gof, 1991, str. 15–16, i dalje; Мргић, 2003, стр. 165. и даље). Водећи се светлом Делимоа (Delimo, 2003), код нас је Радивој Радић написао најзначајније књиге и радове са темом *сѝрах*, како у Византијском царству, тако у српским „дугосредњовековним“ земљама, а затим и посебно у раду о *џошасѝи* скакаваца. Лепеза страхова обухваћена овим делима укључује и „богомрске Исмаилхане“ (*ѝурски сѝрах – timor Turcorum*), глад, кугу, земљотресе, комете и остала „зламења“ на небесима, друге необичности, те „крај века“ навелико најављиван после пада Константинопоља (Радић, 2000; Радић, 2003; Радић, 2005; Радић, 2015).

„Три бича дођоше – глад, војска и куга...“

Хронике и летописи фрањеваца из османске Босне – фра Николе Лашванина (о. 1703–1750) и фра Маријана Богдановића (о. 1720–1772), послужиле су ми као издашно штиво за проучавање њихових „осећања и осећајности према Природи“ и према „небеским пејзажима“ са кометама и „црљеним небом“, и за оцртавање једне „географије несигурности“ (Mrgić, 2016a, str. 799–812; Mrgić, 2016b, str. 7–29). Неколико радова сам посветила анализи климатских промена током „Малог леденог доба“ (о. 1550–о. 1850), испрва у правцу промене привредне делатности, конкретно замирања виноградарства. Коришћење дотадашњих резултата историјске климатологије за анализу домаћег изворног материјала, посредног и оскудног, ипак

је показало да изненадне климатске непогоде и велике осцилације у особинама годишњих доба чине тек почетак једне *сйирале недаћа и йошастйи*. Поремећаји пољопривредног циклуса и радова, тачније непредвидљивост њихових исхода, убрзавају и умножавају невоље. Кретање војски, османске и хабсбуршке, снабдевање регуларних јединица, али уз појаву пљачкаша, посебно од Дугог рата (1593–1606) и, заправо, опште отимачине већ смањених залиха хране отварају врата глади, а потхрањено становништво има мању отпорност како на сезонске болести, тако и на заразне епидемије. С војскама, наиме, ступају заразне болести, пре свега куга, и њен се траг може пратити дуж главних војничких путева, а села у њиховој близини се напуштају. Ширење *ойшйиѐй, колекйивной осећања несиујурностйи, неизвесностйи и сйрейње* за живот доводило је до неколико „разрешења“, а између осталих, колективни страх је подстицао на бекство, сеобу у безбеднија подручја, мање или више организовано, заједно са покретном имовином – стоком (Mrgić, 2011, str. 613–637).

Сазнања из климатске историје и реконструкције уклопила сам потом у шири контекст политичке и друштвене историје обележен *насиљем*, у чему су ми изузетно помогли поменути босански летописи, а посебно летописи Макаарског самостана фра Николе Гојака (1680–1772) и његових настављача (Mrgić, 2018, str. 137–169). Њихов „метеоролошки речник“ некад је био допуњен и коментарима који доносе, како би се то данас назвало, особен „емоционални речник“ унутар „емоционалних режима“ у којима су живели (Rozenvajn & Kristijani, str. 53–56, 95). Ево само једног примера, из пера фра Гојака, записаног у Макаарском самостану када су три „бича“ – *йлаг, војска и куја* дошле 1741. године: „...toliko vilaet poplašio glada ter od stra mre... Glad slidi na sve strane i veće po vlaškoj zemlji nego li po Primorju. Rati i vojske na sve strane, sama desnica božija može umiriti! Kuga po Bosni na veće misti mori, navlastito u Sarajevu, Travniku, Mostaru, jeda Boga na pomoć i ovo sva tri bića dođoše: glad, vojska i kuga“ (Makarski ljetopisi, str. 117–121).

Сходно хришћанском „емоционалном режиму“, *бол и йайиња* су сматрани добрим осећањима јер су одговарале Христовом животопису као идеалном узору (*immitatio Christi*), и „Али који претрпи до краја, благо њему“ (Мат. 24, 13), и после сваке белешке о „невољи, патњи“ следи изјава захвалности и молебан за милост Господњу. То су божје казне, „покорѐ“ због „опачина“, „за грехе наше“, јер се намножише „лупештва, убојства и свакога зла“ и заједница сноси колективну казну. Међутим, може се увидети и забринутост, стрепња и брижност према широј заједници којој припадају и у којој живе, посебно у случају „неприродног“ поремећаја пољопривредних сезона, повећане смртности услед епидемија болести, пре свега куге, а потом и епидемије глади која наступа продубљивањем стања потхрањености ду-

жим и масовним изгладњивањем, додатно појачана ратним метежима војски и људи. Степен описане *анскиозности*, која је постојала *avant la lettre*, услед поништавања древног, хришћанског поретка Света који се огледао у правовремености одличја сезона био је изразито висок. Осим рационалног организовања у правцу прикупљања залиха хране из даљих подручја (макарско подручје се снабдевало и у западној Херцеговини, „иза“ Биокова), код фра Богдановића читамо и о ритуалној пракси извођења литургија са јавним молитвама и процесацијама (*rogationes*) у циљу призивања кише (*pro pluvia*) и за заустављање преобимних падавина, то јест за изведравање неба (*ad postulandam serenitatem*) (Bogdanović, 1984; Mrgić, 2018, str. 137–169).

Осећања страха и стрепње нису искључивала доношење одлука у оквиру стратегије превазилажења непогода, временских и климатских. У новијем раду смо досадашње увиде у живот „под диктатуром жита“ и временске опсервације изложили у контексту *чулних ђерцейција*, те посматрања и *колективної ђамћења* образаца временских прилика, али и понашања животиња. Стратегија преживљавања укључивала је правовремено опажање редовних и посебно ванредних појава и промена – атмосферских, биолошких и бихејвиоралних, и исто тако правовремено организовање у правцу смањивања утицаја поремећаја циклуса производње хране, као и спречавања појаве глади и болести, на основу „учених предвиђања“ о блиској будућности и исходима акција које ће се предузети да смање *сѝрейњу* и *бојазан*. Овај репозиторијум практичних, искуствених увида назива се „традиционалним еколошким знањем“ (ТЕК – *traditional ecological knowledge*) и свако подручје је имало свој еколошки – климатски прилагођен календар радова (Mrgić & Dražeta, 2020, str. 184–200), те је реч заправо о мноштву малих „емоционалних заједница“, које пак повезује исти циљ – преживљавање.

„Велики страх“ на Балкану – 1683–1699

Назив „Велики страх“ у историографији се везује за период „великих смутњи“ услед глади, буна, и насиља који обухвата период непосредно пре и на почетку Француске револуције, што је први истражио и назив сковао Жорж Лефевр (*Le Grande Peur de 1789 – Lefebvre*, 1973). Тада је на делу била конјункција временских непогода, пропасти жетве, општег недостатка хране и спекулације ценама намирница и животних трошкова, руралних немира, миграција сиротиње ка градовима, ширења гласина о „заверама“ краља и аристократије, и, како *сѝрах рађа сѝрах*, крајњи исход је познат. Но, исти назив могао би понети и овај балкански, са сличним преплетом *џошасѝи* – дуготрајни рат, временске и климатске осцилације, неродица, епидемија

куге, масовна смрт од глади, тумарања и исељавања становништва. Писана сведочанства покривају простор од Скопља до Бањалуке и до Макарске током Великог бечког рата (1683–1699), у оквиру кога су се одвијале многе миграције под притиском аустријске па османске „Олује“, те најчувенија и најмасовнија – прва Велика сеобе Срба на просторе северно од Саве и Дунава, предвођена патријархом Арсенијем III Чарнојевићем 1690, када је пребегло 37.000 породица (Трифуновић, 1982, стр. 38–43; Стојановић, 1984, 98, бр. 5305–5305). Одавно су позната сведочанства очевидаца, најпре запис патријарха Арсенија Чарнојевића из 1683. године у кабларском манастиру Никољу, како је за хришћане наступило велико зло када су Турци војевали, „идући по мору и сувом као крилате змије летећи на славни град Беч“ (Стојановић, 1984, стр. 433–434, бр. 1824).

Најпоетичније и најпотресније је, свакако, сведочанство Атанасија Даскала, укључено у његов спис *Из лейоџиса српских царева и војевања цара ѿурској са цесаром хришћанским и о ѿуџошењу српске земље*. Попут фра Гојака у Макарској, и њему је Свето писмо главни емотивни оквир и он наводи од Бога послате *наѿасџи*: „И тако Господ све ѿри оне наѿасџи, – од којих је Давид само једну на град свој примио – у садашње време пустио је на Српску земљу: прво, *ѿомор*, затим, *мач* и *ѿомор* заједно, и *роѿџџво ѿасџе* и *месо људи мрџвих* који су умрли од *ѿлади*.“ Додатне емотивне ноте следе у наредним редовима јер је Атанасије визуелизовао *сѿравичне* поворке гладних и низове мртвих, осликавши лице патње и лице ружне, дуге и мучне смрти од глади: „... Лежаху лешеви помрлих људи српских по свим улицама великога Београда. И по свим пољима његовим и на свим *ѿуџевима* њеѿовим *лежаху мрџви* и не бејаше никоѿа да их *ѿокоѿа*. А који су живи ходали – на њима не бејаше ни *изѿледа* ни *леѿѿѿе људске*, већ бејашу *ѿоцрнели од ѿлади* и лица су им била као *еѿѿѿѿска*...“ (Трифуновић, 1982, стр. 27, курзив Ј. М.; Радић, 2005, стр. 512).

У манастиру Дечани настао је исте године запис о насиљу Турака и Татара, толики „љути страх и беда“ беху да „человечи смрт призиваху, а не живот... Тешко мени, љуте туге.“ (Стојановић, 1984, бр. 1934–1935). Ово призивање смрти као спаса од страдања, „нужда и зло љуто“ подсећа на чувени запис инока Исаије о времену након Маричке битке, када „живи величаху раније мртве“, а настао „на заласку седмога века“, који је у византијској апокалиптичној литератури означавао „краја века и света“ (Стојановић, 1984, бр. 4944; Трифуновић, 1980; Ћирковић, 1996, стр. 11–24; Ћирковић, 2006, стр. 25–29; Радић, 2005, стр. 514–517; Nikolovska, 2016, str. 185–221).

Екстремна и дуготрајна глад је поништавала све моралне баријере и показивала је ону неприхватљиву и санкционисану људску

„природу“, а у тој крајности је долазило и до *анѿројофаѿије*, канибализма (за византијску историју вид. Koder, 2020, str. 497; хронолошки и географски врло опширно вид. Gráda, 2015). Један запис из Сарајева 1690. године почиње овако: „Била је тешка глад...“ и набраја високе цене намирница за само једну „оку“ (1,28 кг) пшенице, пасуља (граха), меса, сира, јабука, пиринча и онда завршава овако: „И то лето једоше човеци месо пасје, и човечје, и коњско, и многе нечисти“ (Стојановић, 1984, бр. 5258, 5712). Фра Никола Лашванин (о. 1703–1750), писац летописа у Фојничком самостану укључио је и овај опис очевица фра Стипана Маргитића из Јајца за 1690. годину: „Kud god bi se mako, ležahu mrtvac i nit se kopahu, nit imadijaše tko. Ljudi jeđahu resu liskovu, s drvja koru, vinovu lozu, pse, mačke. U Sarajevu izidoše dica mater mrtvu; u Banjoj Luci, koga bi obisili, obnoć bi ga gladni ljudi svega izili. A u to vrime paša sijecaše i višaše i uskoke i raju, koga god bi doveli, i te bi ljudi mrtvace sve izili...“ (Fra Nikola Lašvanin, 1981, str. 164).

Ако се погледа „емотивни речник“, запажају се понављања да су све пошасте биле *љуѿе*: ратови, глад, страхови, зла, а у Приморју је то *жесѿока ѿлаг*, *љуѿа* и *жесѿока зима*, *жесѿока бура*, али и *жесѿока конѿумација* – јака контрола над затварањем путева због епидемије куге. Пресецање трговине са залеђем додатно је појачавало оскудицу хране и убрзавало спиралу глади. Рекло би се, на први поглед, да је „корпус речи за емоције“ из представљених наративних извора мали и оскудан, једноличан, међутим, недостатак варијетета у описивању емотивних реакција не значи да нису осећали и нешто више и другачије. Посезање за Светим писмом, параболама и псалмима, јесте очекивано и припада „емотивној заједници“ фрањевачких и православних монаха и дијака, што не чини њихове емоције мање аутентичним.

„Memento mori“ – исправна и опака смрт

Време насиља, умножење свих зала и људских опачина, грехова због којих је Бог слао каштиге, испунили су у Босни и Далмацији насилни људи, како Турци, представници званичне власти и паравојни одреди башибозука, тако и хришћански хајдуци, харамбаше и ускоци. За фрањевачке летописце све те људе, без разлике, чекала је иста праведна казна. О томе је Гојаков настављач, фра Никола Антуловић (1706–1780), под 17. фебруаром 1773. године писао како су пандури ухватили хајдуке, браћу Муѿиће из Загвозда и казнили их одсецањем глава, које су потом изложене у Сињу са поуком: „Opako živili, opako i svršili. Dalje od tuđe muke. Kopaj i ori, i Boga moli, ta će ti dobro i biti, a nećeš nemilo ginuti“ (Makarski ljetopisi, str. 254–255).

Не само мото „*ora et labora et lege*“, већ и премису да добру смрт треба заслужити, фра Никола је нешто раније у тексту исписао као молебан, након што су неки људи страдали у преврнутом чамцу, те он рече: *Bože sačuvaj svakog od nenadne smrti*, а то је она што затиче човека неспремног, неприпремљеног обредом последње исповести и светог причешћа (Ердељан, 2003, стр. 419–443). Умрети и остати тела неуклопаног, то је већ поменути страх у текстовима инока Исаије и Атанасија Даскала, али и у босанским фрањевачким хроникама и на њега се надовезује, у „оку ума“, стравична слика расутих костију, које дивље звери развлаче и нема гробног места где би ближњи могли достојно и како вера налаже, ритуално, да се опросте од покојника. То укидање *йерсонализоване смрти* и свих обичаја и обреда *йрелаза* укорених у колективно несвесно, било је неприхватљиво за хришћане – јер ће Христ васкрснути *йшла йокојника*, али потпуно ужасавајуће и за традиционалну културу. Посмртни ритуали су имали обједињавајућу улогу у животу заједнице и требало је да осигурају прелазак преминулог у онострани свет, у заједницу предака који је штите од „света мртвих“. Познат и обележен гроб био је и међа и заштита потомака и заједнице, место окупљања и сећања на претка. Одсецање глава хајдука у наведеном примеру представља праксу изопштавања из заједнице и у овом случају је то израз воље и пандура и државне власти (млетачког провидура) (Delimo, 2003, стр. 168, и даље; Кулић, 2013, стр. 61–73; Вучковић, 2014, стр. 513–537; Жикић, 2018, стр. 385, 405, и другде).

Не улазећи даље у социо-танатологију и антропо-танатологију, свест о пропадљивости тела, а трајности писане речи и хришћанског духа и врлина, оставили су траг и у ћирилским изворима, свакако не у оној мери у којој су дијаци, монаси, ђакони и писана елита промишљали о смрти и морамо увек имати на уму да је тек мали део изворног материјала сачуван, а све остало сажежено. Дијак бана Стефана Твртка Котроманића (1351–1391), на крају повеље из 1367. године, додао је и ову промисао: „Земља ми је мати, а отечество ми је гроб, од земље јесмо и у земљу унидемо“ (Стојановић, 1929, стр. 74). У истом тону уклесани су и неки натписи на стећцима, попут стећка Вигња Милошевића, код града Кочерина у хумској земљи. Описана је најпре његова служба, и у последњим редовима каже: „... и молу вас ненаступаите на ме: ја с(а)м бил какови есте: ви ћете бити каков сам ја...“ Исти мотив, да му се гроб не нарушава налазимо и на другом стећку: „А се лежи Радивој Драшчић: добри јунак ја бих, мољу ја се вас, не тицајте! Ви ћете бити како ја, а ја не могу бити како ви.“ Другде је уклесана и молба да се покојник ожали: „А се лежи Богчин кнеза Стипка Угарчића син на својој земљи на племенитој. Дружино, жалите ме! Млад с сега свита отидох, а један бих у мајке. А се писа Угарак“ (Vego, 1962–1970; Ердељан, 2003, стр. 419–443).

Слика 1. Отисак дрвореза Албрехта Дирера из циклуса „Апокалипса“ (1498) (Dürer, јавно добро: Wikimedia)

* * *

„О време бола и најасїи,
 Доба ѿлача, зависїи и муке,
 Време дуїе бољке и ѿроклейсїва,
 Доба шїио се крају ближи,
 Време ѿуно ѿреваре, ѿуно охолосїи и зависїи,
 Време без часїи, без ѿравої мњења,
 Доба шїуїе шїио живої скраћује...“

Еташ Дешан (1346 – о.1406), Балада о времену садашњем
 (у: Хојзинга, 1991, стр. 41–42)

Претходни редови имали су намеру да скрену пажњу на могућност нових приступа и метода у проучавању средњовековних и постсредњовековних друштава суочених са *йошасѝима* и њихових емотивних исказа и реакција у виду стрепњи и страхова од глади, болести и смрти. Сматрамо да *емоционална историја* пружа солидну основу да се већ добро познати, а оскудно сачувани, писани извори наново ишчитају и да се обрати пажња на *речник емоција* који је тада постојао, без присиле да се саобрази са данашњом лепезом освешћених емоција. Глад је била свеprisутна и честа могућност и давала је основа за страх и стрепњу у погледу преживљавања претежно већ потхрањеног становништва, док су болести, понајпре куга, корачале са војскама „разних језика“. Невидљив убица, попут овог данашњег, косио је немилице и стратегије су, може се приметити, биле подоста сличне – забрана путовања и кретања, изолација и одвајање болесних од здравих, уз стрепњу од заразе, од несташице хране, јер су и трговина и саобраћај доживели крупне потресе и скоро потпуно замирање. Међутим, из истих страхова и стрепње, данас бујају и роморе гласине које нису фактуално поткрепљене. Чини се, пак, гледајући и читајући медијске објаве, као да је „доба владавине разума“ у кризи, да су и време и клима „ишчашени“, подједнако као и неизвесна судбина целе планете у сенци еколошке апокалипсе, на коју смо тренутно заборавили, суочени с болешћу и смрћу у нашој друштвеној и „емоционалној заједници“, како малој тако и глобалној. У некој будућности ће неки истраживачи пролазити кроз сва ова сведочанства и поради њих пишем да као што је Дешан малодушно стиховао након епидемије црне смрти (1346–1349), тако је сасвим јасно да сам представила и своја осећања и емотивне реакције на савремену *йошасѝ*, користећи као повод писање рада за овај зборник, почетком друге године пандемије и ово је једно аутоетнографско и рефлексивно дело (Ellis et al., 2011; Labbé, 2020, str. 204–210). И нису Визиготи напали Рим, али речи Светог Августина и даље снажно делују:

Hristos ti kaže:

svet odlazi, svet je star, svet se slama,

svet već sopće koliko je istrošen,

ali ne boj se:

tvoja mladost obnoviće se kao mladost orla.

– Sveti Avgustin, *Beseda* 81, глава 8, децембар 410
(y: Ferari, 2014, prev. Melita Logo Milutinović)

Референце

- Boddice, R. (2018). *The History of Emotions*. Historical Approaches series. Manchester University Press.
- Bogdanović, M. (1984). *Ljetopis kreševskog samostana (1765–1771)*, prir. i prev. Fra Ignacije Gavran. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Cunningham, A. & O. P. Grell. (2000). *The Four Horsemen of the Apocalypse – Religion, War, Famine and Death in Reformation Europe*. Cambridge University Press.
- Ђирковић, С. (1996). Крај века – Крај света. Стрепње и ишчекивања код Срба у вези са 7000. годином. *Југословенски историјски часопис*, 1–2, 11–24.
- Ђирковић, С. (2006). Последње године у последњем столећу српско-византијских односа. *Зборник радова Византолошког института*, 43, 25–29.
- Damasio, A. R. (2001). *The Feeling of What Happens: Body and Emotion in the Making of Consciousness*. New York: Mariner Books.
- Delimo, Ž. (2003). *Strah na Zapadu (od XIV do XVIII veka) – opsednuti grad*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Ellis, C. & T. E. Adams & A. P. Bochner. (2010). Autoethnography: An Overview. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 12(1). Доступно на: *Појребни обреди и надгробна обележја*. Приватни живот у српским земљама средњег века. Београд: Clio, 419–443.
- Ferari, Ž. (2014). *Beseda o padu Rima*. Beograd: Čarobna knjiga.
- Gill, P. (2010). *Famine and Foreigners: Ethiopia Since Live Aid*. Oxford University Press.
- Хојзинга, Ј. (1991). *Јесен средњеј века*. Нови Сад: Матица српска.
- Ilić, V. (2014). *Emocije kao kulturni konstrukti i njihova upotreba u političkim kontekstima savremene Srbije*, Doktorska disertacija. Beograd http://147.91.75.9/manage/shares/disertacije/Ilic_Vladimira_2014-11-06.pdf (pristupljeno 6. april 2021).
- Koder, J. (2020). *Multidisciplinary approaches to food and foodways in the medieval Eastern Mediterranean*. Concluding remarks to the POMEDOR symposium. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée – Jean Pouilloux, 495–508.
- Kuljić, T. (2013). Dobra smrt – о еволуцији друштвеноприхватљивог начина умирања. *Етноантрополошки проблеми*, 8(1), 61–83 = у: *Antropologija smrti I. Umiranje, smrt i život posle smrti*. Beograd.
- Kurnitz, H. (1959). *Once more, with feeling*. New York: Random House.
- Labbé, T. (2020). 'Toute chose se desnature' – *Environmental changes of the 14th century in the perspective of contemporary witnesses*. The dance of death in late Medieval and Renaissance Europe – environmental stress, mortality and social response. Routledge, 198–213.
- Lašvanin, Fra Nikola. (1981). *Ljetopis*, prir. i prev. dr fra Ignacije Gavran. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Le Gof, Ž. (1999). *Srednjovekovno imaginarno – Ogledi*. Sremski Karlovci – Beograd: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića.
- Lefebvre, G. (1973). *The Great Fear of 1789 – Rural Panic in Revolutionary France*. New York: Pantheon Books – Random House.

- Makarski ljetopisi 17. i 18. stoljeća.* (1993). Prir. J. A. Soldo. Split.
- Michelet, J. (1880). *L'Histoire de France*, Tome I. Paris.
- Мргић, Ј. (2003). *Средњовековни човек и природа*. Приватни живот у српским земљама средњег века. Београд: Clío, 163–182.
- Мргић, Ј. (2011). Wine or Raki: The Interplay of Climate and Society in Early Modern Ottoman Bosnia. *Environment and History*, 17(4), 613–637.
- Мргић, Ј. (2016a). *Osećanja i osećajnost prema Prirodi u franjevačkim hronikama*. Bosanski ban Tvrtko „pod Prozorom u Rami“. Prozor – Sarajevo – Zagreb, 799–812.
- Мргић, Ј. (2016b). Skyscapes and sky events – Geography of Uncertainties in the Balkans (17th–18th centuries). *Godišnjak za društvenu istoriju*, 23(2), 7–29.
- Мргић, Ј. (2018). Intemperate weather in violent times – Narratives from the western Balkans during the Little Ice Age (17th–18th centuries). *Cuadernos de Investigación Geográfica*, 44(1), 137–169.
- Мргић, Ј. & B. Dražeta. (2020). Seeing, Sensing, and De/Scribing – Narratives on Weather and Climate in Preindustrial Serbia and Bosnia-Herzegovina. *Ekonomika i ekohistorija*, 16, 184–200.
- Nikolovska, K. (2016). 'When the living envied the dead': Church Slavonic Paratexts and the Apocalyptic Framework of Monk Isaija's Colophon (1371). Tracing Manuscripts in Time and Space through Paratexts. Berlin – Boston: De Gruyter, 185–221.
- Plutchik, R. (2001). The Nature of Emotions: Human Emotions Have Deep Evolutionary Roots, a Fact That May Explain Their Complexity and Provide Tools for Clinical Practice. *American Scientist*, 89(4), 344–350.
- Радић, Р. (2000). *Сѣрах у њозној Визанѣији, 1180–1453*. Београд: Стубови културе.
- Радић, Р. (2003). *Болесѣи и лечење*. Приватни живот у српским земљама средњег века. Београд: Clío, 394–418.
- Радић, Р. (2005). *У њочейку свеѣа је сѣрах*. Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба. Београд: Clío, 505–544.
- Радић, Р. (2015). Скакавци долазе! (Цртица о једној пошастѣ). *Наша љошлосѣи*, 15, 59–65.
- Rosenwein, B. (2002). Worrying about Emotions in History. *American Historical Review*, 107, 821–845.
- Rosenwein, B. (2016). *Generations of Feelings – A History of Emotions, 600–1700*. Cambridge University Press.
- Rozenvaj, B. & R. Kristijani. (2019). *Šta je istorija emocija?* Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Стојановић, Љ. (1929). *Сѣаре срѣске њовеле и љисма*, I–II, Београд – Сремски Карловци.
- Стојановић, Љ. (1984). *Сѣари срѣски зайиси и најљисѣи*, 1–6, Београд: САНУ.
- Trifunović, Đ. (1980). *Pisac i prevodilac Inok Isaija*. Kruševac.
- Трифуновић, Ђ. (1982). *Очевици о великој сеоби Срба*. Крушевац.
- Valter, F. (2012). *Katastrofe – Jedna kulturna istorija od XVI do XXI veka*. Novi Sad: Akademska knjiga.

- Vego, M. (1962–70). *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, I–IV. Sarajevo.
- Vignjević, T. (2011). *The Istrian Danse Macabre: Beram and Hrastovlje*. Mixed Metaphors: The Danse Macabre in Medieval and Early Modern Europe. Cambridge Scholars Publishing, 293–312.
- Вучковић, М. (2014). Концепт 'лоше смрти'. *Етнoантpопoлoшкe пpоблeмe*, 9(2), 513–537.
- Жиких, Б. (2018). *Антpопoлoгија шeлa*. Етнoантpопoлoшкe пpоблeмe – Монографије 8. Одељење за етнологију и антропологију, Универзитет у Београду.

Jelena Mrgić*

LIVING IN THE MIDDLE AGES – SOME REFLECTIONS ON WORRIES AND FEARS ABOUT HUNGER, SICKNESS, AND DEATH

Emotions and sensibility are still under researched topics in our current historiography, although studies on the history of emotions and emotional history are strongly advancing in the contemporary international academia during the last several decades. Meagre heuristic material for the Serbian „long Middle Ages“ needs to be reread, now with new approaches and methodologies in cultural studies from different milieus. This short text aims to present some new interpretations and understanding of emotions, sensibilities, and ways in which they were expressed. The starting point is the very notion of „catastrophe“ and disaster, with their manifestation in emotional reactions, individual and collective, as well as rational strategies to avoid or to mitigate their impact. Cumulatively, this all became a part of popular oral and written tradition, well into our own times and calamities.

Keywords: Middle Ages, emotional history, disasters, plague, perception

* Jelena Mrgić (1972) is an associate professor at the Chair of Serbian History in the Middle Ages of the Department of History. Her research opus includes topics from historical geography and ecological history. E-mail: jmrgic@f.bg.ac.rs

Марина Штетић*

ЛЕПРА У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ ЗЕМЉАМА

Апстракт: Предмет рада је појава лепрозне заразе (губе) на простору српских средњовековних земаља, однос српских владара према лепрознима, постојање и начин организовања лепрозоријума као установа за изоловање заражених у градским срединама, као и присуство лепрозних у манастирским прихватиштима намењеним особама са трајним телесним манама и оболелима од хроничних болести. Такође, сагледана је клиничка слика лепре на основу писаних извора и ликовних представа лепрозних, као и постојање одређених терапија за лечење губе.

Кључне речи: лепра, губа, проказа, лепрозоријум, српски средњи век

Лейра (стгрч. λέπρα, од речи λεπός – љуске) или *јуба* је древно хронично инфективно обољење коже пореклом из Азије, изазвано врстом штапићастиг бацила *Mycobacterium leprae*, откривеног тек 1871. године од стране норвешког лекара Хансена (Станојевић, 1953; Šercer & Grmek, 1969; Караџић, 1976; Scarbrough, 1991). На простору српских земаља у средњем веку лепрозна болест називала се *јуба* (стсрп. **гѣба**), *лейра* (лат. *lepra*, **лепра**) или *јроказа* (стсрп. **проказа**), док је особа заражена овом болешћу означавана као *јубавац* (стсрп. **гѣбавец**), *лејрозни* (лат. *leprosus*) или *јрокажени* (стсрп. **прокажени**) (Даничић, 1863; Станојевић, 1953; Катић, 1958; Катић, 1967; Катић, 1982; Катић, 1987; Катић, 1990; Ковачевић Којић, 1999; Радић, 2004). У српским изворима средњег века такође су употребљавани изрази

* Марина Штетић (1988) је научни сарадник у Центру за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Предмет истраживања је историја српског народа у средњем веку са оријентацијом ка историјској географији и привредно-социјалним односима. Истражује латинску грађу Државног архива у Дубровнику. Ел. пошта: marina.stetic@fbg.ac.rs

огѣбавити (се) (лат. *leprosare*) и **проказати (се)** (лат. *vulnare, ulcerare*) – израђавити се, осути се чиревима (Катић, 1987; Катић, 1989). Реч „губа“ на старословенском језику означава спужву, врсту гљиве рупичавке (**гѣба морска**), која изгледом асоцира на клиничку слику лепрозног обољења, услед чега је њено име постало синоним за лепру (Grmek, 1954; Катић, 1982; Катић, 1987). Под „проказом“ подразумевана су сва тежа хронична обољења коже (Катић, 1987; Катић, 1989), док се у писаним изворима до XIV столећа, као и у српском фресколикарству, најчешће односи на лепру (Марковић, 1995; Чанак Медић & Тодић, 2005; Гавриловић, 2008). У српским средњовековним изворима лепрозна болест означавана је и као **сѣхи неисцѣлны недоѣгъ**, – „сува неизлечива болест“ (Катић, 1989, стр. 428; Новаковић, 1912, 2005², стр. 464; Бубало, стр. 2001, 104) или **недоѣгъ проказъ** (Стојановић, 1927, стр. 150).

У средњовековном периоду лепра је поред куге представљала једну од најзаступљенијих и најстрашнијих заразних неизлечивих болести. Док се куга јављала у одређеним временским интервалима и периодично пустошила становништво, лепрозна болест је била константно присутна, ширећи се већим или мањим интензитетом и представљајући готово свакодневну претњу (Станојевић, 1953; Ковијанић & Стјепчевић, 1957). Лепра се преносила дужим непосредним контактом између здраве и заражене особе, продирући у кожу првенствено преко постојеће ране, убода или огреботине, али и преко здраве коже, а ређе и капљично и конгенитално, манифестујући се стварањем макула (мрља) и тубера (чворова) по читавом телу, као и љуштењем коже, док су ширењу заразе нарочито погодвали лоши хигијенски услови и густа насељеност. У средњем веку сматрало се да лепру могу узроковати и лош ваздух, покварена храна, као и генетска предодређеност (Šercer & Grmek, 1969; Караџић, 1976). Будући да се радило о заразној и неизлечивој пошаст, изоловање лепрозних наметало се као примарна и неизбежна санитарна мера, на чију се примену наилази већ у старом Вавилону и старозаветним списима (Трећа књига Мојсијева 13. 1–59; 14. 1–57, итд; Даничић & Стефановић Караџић, 1981; Ракић, 2002), у којим је губа представљена као божја казна за почињени грех (Мојсије IV 12. 9–10; Књига о царевима II 5. 20–27; Књига дневника II 26. 16–23), док су губавци сматрани „нечистима“ (Мојсије III 13. 1–59) (Даничић & Стефановић Караџић, 1981; Ракић, 2002).

До интензивнијег ширења лепре из азијских предела у земље Западне Европе дошло је у V веку, док су од друге половине VI столећа црквене и световне власти, у циљу сузбијања заразе и заштите осталог дела друштва, оснивале својеврсне установе за смештај и строгу

изолацију оболелих, које су се називале *лепрозоријуми*. С обзиром на природу болести, лепрозоријуми на челу са старешином, задуженим за одржавање контакта између лепрозних болесника и осталог дела друштва, морали су бити подигнути изван градских средишта, док су лепрозни постајали једна од најкарактеристичнијих маргиналних група средњовековног друштва (Станојевић, 1953; Ковачевић Којић, 1999; Demaitre, 2007). Сматрајући да је боловао од губе, убогог Лазара из Јеванђеља по Луки и приче о раскалашном богаташу и просјаку (16. 19–31) римска црква прогласила је заштитником лепрозних (Даничић & Стефановић Караџић, 1981; Šercer & Grmek, 1969). По њему су се лепрозоријуми почели називати *лазарети*, док ће овај израз касније постати синоним за карантине, осниване првенствено за изолацију оболелих од куге (Ковијанић & Стјепчевић, 1957). У српским средњовековним земљама лепрозоријуми су, по узору на Византију и земље Западне Европе, спадали у групу установа типа *хоспитијалијум* (лат. *hospitium, hospitalium*), односно прихватилишта за сиромашне, особе са трајним телесним манама (слепе, хроме) и оболеле од неизлечивих хроничних болести (епилептичаре, паралитичаре, лепрозне итд.), које су се у неким случајевима називале и *сѣранойријемнице*. Поред установа овог типа постојале су и болнице у данашњем смислу речи, намењене искључиво за лечење (лат. *valetudinarium*) (Станојевић, 1953; Ковијанић & Стјепчевић, 1957; Šercer & Grmek, 1969; Ковачевић Којић, 1999а; Гавриловић, 1999; Шупут, 1999).

На простору Балкана лепрозних је у IX веку засигурно било у Бугарској (Стојановић, 1927; Катић, 1958; Катић, 1967; Катић, 1990) и деловима Далмације (Grmek, 1954; Ковијанић & Стјепчевић, 1957), док су византијски владари током X и XI столећа посебно исказивали бригу о губавцима подижући лепрозоријуме у Цариграду (Катић, 1990; Scarbrough, 1991; Кавало, 2006). У периоду крсташких ратова, почев од краја XI до XIV века, лепрозна зараза добила је пандемијски карактер, ширећи се по читавој Европи и балканским крајевима, како приморским, тако и континенталним (Jeremić & Tadić, 1938; Катић, 1958; Јиречек, 1978; Катић, 1990; Ковачевић Којић, 1999). Губавци су у средњем веку оличавали суштину људске беде, док је њихово ранама унакажено тело симболизовало страдање Христа, који је према јеванђељима и сам лечио лепрозне (Матеј 8. 2–4; 11. 5; Марко 1. 40–44; Лука 17. 11–19; Даничић & Стефановић Караџић, 1981; Ракић, 2002). У средњовековној Србији, као и у Византији, брига о прокаженима налазила се у великој мери у рукама владара, који су као божји представници на земљи чинили милосрђе, док су се лепрозоријуми у градовима издржавали захваљујући даривањима градског становништва (Јиречек, 1978; Кавало, 2006; Живковић, 2010).

Најраније сачуване вести о присутности лепрозне болести на простору средњовековне Србије потичу из друге половине XII века. Краљ Стефан Првовенчани (1196–1228) у житију свог оца бележи да је Стефан Немања (1166–1196) након одржавања сабора и осуде богумилске јереси протерао јеретике из српске државе, док је њихову имовину конфисковао разделивши је прокаженима и сиромашнима (Јухас Георгиевска & Мирковић & Башић, 1988, 71; Катић, 1958; Катић, 1965; Катић, 1967; Катић, 1990; Жиречек, 1978; Ковачевић Којић, 1999; Радић, 2004). Крајем XII stoleћа основана је најстарија српска болница, коју је 1199. или 1200. године подигао Сава Немањић. Судећи према изворима с почетка XV века, у хиландарској болници, у којој су се лечили првенствено чланови манастирског братства, постојала су и одељења за смештај монаха, али и световних лица оболелих од лепре и осталих хроничних болести. Повељом од 15. октобра 1406. године Мара Бранковић је са синовима Гргуром, Ђурђем и Лазаром хиландарској болници приложила 100 унчи од прихода са трга у Хочи, истичући да даровани новац треба употребити за потребе немоћних, паралитичара (раслабљених), епилептичара (страдајућих од „свештеног недуга“), слепих, хромих, као и лепрозних, који су описани као они **имъ же кости съкроушише се и вѣнѣ състава кѣтѣ стѣ нѣихъ изливають соухаго ради и неисцѣлнаго недуга** (Новиковић, 1912, 2005², стр. 464; Бубало, 2001, стр. 104; Катић, 1967, стр. 231; Катић, 1990, стр. 101; Гавриловић, 1999, стр. 54).

Према речима архиепископа Данила II, краљ Милутин (1282–1321) чинио је милостињу сиромашнима, странцима, слабима, хромима, слепима, али и губавима, који су долазили из свих градова, крајева, из многих села, као и из околних земаља (Мак Данијел & Петровић, 1988; Жиречек, 1978; Ковачевић Којић, 1999). У овом периоду лепрозних је сигурно било у Дубровнику, где су живели у лепрозоријуму у непосредној близини градских зидина на Пилама, а затим код Плоча (Jeremić & Tadić, 1938). У повељи бенедиктинској опатији Свете Марије Ратачке код Бара из 1306. године, краљ Милутин потврђује поседе дароване од стране своје мајке, краљице Јелене, наводећи да треба да служе и за *издржавање стѣарих, слейих и хромих*, који су од манастира добијали храну и гардеробу (Марјановић Душанић, 2002; Спремић, 2005). У склопу ратачке опатије очигледно је постојало прихватилиште за сиромашне и хроничне болеснике, док о сигурном присуству лепрозних сведоче вести из каснијег периода (Катић, 1990). Половином XV stoleћа у манастиру се помиње болница (*spedal*) у којој су, поред сиромашних, болесних ходочасника и монаха, боравили и губави (Спремић, 2005).

Бригу о лепрознима у Србији исказивао је и краљ Стефан Дечански (1322–1331), основавши 1330. године болницу у близини манастира Дечани, односно прихватилиште за хроничне болеснике, које је једним делом служило и за смештај и изолацију губавих. Судећи према речима Григорија Цамблака, писца *Житија Стефана Дечанског*, болница се налазила у шуми код некадашње цркве посвећене Св. Николи, заштитнику немоћних и болесних, удаљеној три стадија (528–546 метара) од манастира Дечана, отприлике око пола километра (Петровић, 1989; Катић, 1965; Катић, 1967; Катић, 1990; Ћирковић, 1997; Ковачевић Којић, 1999а; Гавриловић, 1999). Новоподигнута болница, која је била уређена по узору на здравствену установу са лепрозоријумом при манастиру Христа Пантократора у Цариграду, имала је четири одељења организована за смештај и лечење великог броја оболелих од епилепсије, парализе, плућних болести, као и лепре. Особе оболеле од губе описане су као они који су имали „изједено лице узаврењем крви, пошто је месо отпало, и пошто су се прсти отргнули од самих околних костију и разделили се од члановног састава“ (Петровић, 1989, стр. 69; уп. Катић, 1958, стр. 119; Катић, 1965, стр. 173–174; Катић, 1967; Катић, 1981, стр. 180; Катић, 1990, стр. 107–108; Гавриловић, 1999). Краљ Стефан Дечански обезбедио је и свакодневне потрештине за лечење и негу болесника као што су мекани и удобни лежачеви и мирисне мирисе. На чело болнице поставио је управника задуженог за бригу о болесницима, док је и сам обилазио оболеле (Петровић, 1989, стр. 70; Ковачевић Којић, 1999а). Речи лепрозног сликара Лонгина, који је 1577. године на икони Стефана Дечанског оставио запис о својој патњи, сведоче о присуству лепрозних и крајем XVI века (Катић, 1965; Катић, 1967; Катић, 1981; Катић, 1990; Ракић, 2002; Радић, 2004).

Одређени подаци о постојању лепрозних у широј околини Дечана и осталим крајевима Метохије у средњем веку садржани су и у дипломатичкој грађи из прве половине XIV столећа. Према *Дечанским хрисовуљама* (1330. и 1330/1331) у међама села Чабић (данас истоимено село на левој обали Белог Дрима, југоисточно од Клине) налазио се *Губавчев њоџок*, чији назив упућује на некадашње присуство оболелог од лепре у овом крају (Ивић & Ђрковић, 1976; Ивановић, 1954). У селу Сухогрлу (данас Суво Грло код Истока), у северном делу Метохије, краљ Душан је у периоду између 1336/1337. и 1343. хиландарском пиргу у Хрусији даровао пола *Губавчевог винограда* (Ивановић, 2014), који је очигледно понео назив по свом ранијем власнику зараженом губом. Оснивајући манастир Св. Арханђела код Призрена 1349/1350. године, цар Душан је својој задужбини између осталог поклонио и „два млина на Песчину Богдана Губавца“ (Мишић

& Суботин Голубовић, 2003, стр. 91, 122; Катић, 1958; Катић, 1965; Катић, 1967; Катић, 1990). Песчина је представљала потес у ближој околини Призрена, на реци Призренској Бистрици, на којој су очигледно биле смештене воденице (Мишић & Суботин Голубовић, 2003). Могуће је да су поменути млинови припали манастиру након што је извесни Богдан Губавац умро или су му били одузети након што је оболео од лепре и био смештен у неко од прихватилишта. Манастир Светих Арханђела поседовао је болницу са Црквом Светог Стефана у Призрену, коју је подигао краљ Милутин, мада је ова здравствена установа требало да служи искључиво за лечење. Будући да се у оснивачкој хрисовуљи изричито наводи да у манастирској болници не сме бити слепих и хромих, јасно је да лепрозни и други хронични болесници овде нису могли бити смештени (Мишић & Суботин Голубовић, 2003; Катић, 1981; Катић, 1990).

У другој половини XIV века кнез Лазар је у близини манастира Раванице (1381) подигао болницу за монахе, странце, као и „расслабљене“, односно особе оболеле од неизлечивих болести, мада о губавцима нема изричитих података (Грковић, 1993). О присуству лепрозних у Србији крајем XIV и првих деценија XV века говори Константин Филозоф, писац *Житија Стефана Лазаревића* (1389–1427), наводећи да је деспот увек био милостив према прокаженима: „хођаше свагда велика гомила прокажених које сам свагда хранише и у ноћи њихове деснице (даровима) испуњаваше“ (Јовановић & Мирковић, 1989, стр. 117–118). Наведени цитат посредно сведочи и о томе да постојећа склоништа свакако нису могла да приме све лепрозне болеснике, већ су неки лутали улицама и путевима, живећи вероватно од просјачења и милостиње. Будући да се Стефанова дарежљивост надалеко прочула, Константин Филозоф даље бележи да је у Србију нагрнуло мноштво, прокажених из приморских и бугарских земаља. Након одређеног времена толико су се осилили да су почели да узнемиравају и пљачкају грађане, дошавши у сукоб и са самим управницима градова, због чега су на крају морали бити протерани и из српске државе (Јовановић & Мирковић, 1989; Јиречек, 1978; Катић, 1958; Катић, 1965; Катић, 1967; Катић, 1990; Ковачевић Којић, 1999; Радић, 2004).

О порасту броја лепрозних и њиховом протеривању из приморских крајева током прве половине XV века, који помиње писац *Житија деспота Стефана*, речитије говоре подаци са дубровачке територије. Будући да су се лепрозни толико намножили, дубровачке власти су септембра 1413. године наредиле истеривање свих губаваца (Jeremić & Tadić, 1938; Катић, 1990; Радић, 2004), док је првих месеци 1438. у Дубровник нагрнуо већи број лепрозних који су свакако

долазили из залеђа (Jeremić & Tadić, 1938). До половине XV века за губавце је организовано још једно склониште у близини Дубровника, док су лепрозоријуми подигнути и у Конавлима и Стону (Jeremić & Tadić, 1938). Сматра се да је крајем средњег века лепра харала широм Балканског полуострва, укључујући и унутрашње крајеве, док је нови талас заразе наступио са доласком Османлија (Šercer & Grmek, 1969; Јиречек, 1978; Катић, 1958; Катић, 1990).

У Котору је постојао лепрозоријум који представља једину познату установу на простору средњовековне Србије намењену искључиво изоловању лепрозних, попут оних које су постојале у градовима јадранског приморја и земљама западне Европе, за разлику од хоспитала у Хиландару и у близини Дечана, где је у склопу болнице постојало више одељења за све хроничне болеснике, укључујући и лепрозне. Которски лепрозоријум настао је по узору на италијанска склоништа овог типа, јављајући се и под називима *Дом љубавица* (*Domus leprosororum*) или *Хоспитал Светиој Лазара* (*Hospitale St. Lazzaro*). Као и у случају Дубровника и осталих градова (Jeremić & Tadić, 1938), налазио се изван градских зидина, тачније на јужној страни которских бедема, поред самостана Св. Фрање на Шурању, на локалитету Шипачје, код извора реке Гурдић (Ковијанић & Стјепчевић, 1957; Катић, 1965; Катић, 1967; Катић, 1981; Катић 1990; Ковачевић Којић, 1999а). Први сачувани податак о лепрозоријуму у Котору потиче из 1431. године, премда је вероватно постојао већ у другој половини XIII века након доласка фрањеваца у Котор (1265) и подизања њиховог самостана 1288. године, будући да су чланови Мале браће нарочито бринули о лепрознима (Живковић, 2003; Живковић, 2010), док је у овом периоду склониште за губавце постојало и у Дубровнику (Jeremić & Tadić, 1938). Будући да је прихватилиште за лепрозне у близини Дечана подигнуто у првој половини XIV века, у Котору је свакако морало постојати раније, с обзиром на живе трговачке везе са приморским крајевима, којима су се заразе најбрже шириле (Ковијанић & Стјепчевић, 1957; Катић, 1965; Катић, 1967; Катић, 1981; Катић, 1990; Ковачевић Којић, 1999а; Живковић, 2010).

Которски лепрозоријум издржаван је првенствено захваљујући завештањима которских грађана, поседујући и бројна земљишна имања, од којих су се поједина налазила на Крепису, код врата Св. Фрање (Живковић, 2010). Одређена заоставштина лепрознима помиње се 1431. године у вези са извршењем тестаментa Симка Болице (Ковијанић & Стјепчевић, 1957), док је Марин Медојица 1434. „јадним губавцима“ („*rauperibus leprosis*“) завештао 30 перпера (Ковијанић & Стјепчевић, 1957, стр. 15). По два перпера лепрознима у Котору завештали су и Добрин Милинов 1435. и Стојна, удовица Божа

Саветића, 1436. године (Ковијанић & Стјепчевић, 1957; Живковић, 2010). Имућни которски грађанин Марин Друшко је 1438. губавцима оставио чак 200 перпера за подизање куће или куповину поседа (Stjerčević, 1930; Мијушковић & Ковијанић, 1964; Живковић, 2010). Которски ђакон Јаков, син златара Метика, за спас и покој своје душе, завештао је 1449. године губавцима *Дома Св. Лазара* у Котору 8 стари хлеба, 3 овна и 3 ведро вина (Ковијанић & Стјепчевић, 1957, стр. 17). Становници Котора су лепрозним болесницима у неким случајевим даровали и одређене количине жита или поједине ситније прилоге, попут умиваоника и посуђа (Катић, 1965).

Которска општина је сваке године бирала старешину лепрозних (*procurator leprosororum*), односно управника *Дома Св. Лазара*, који је био задужен за бригу о смештају, исхрани и лечењу особа заражених лепром (Ковијанић & Стјепчевић, 1957; Катић, 1965; Катић, 1967; Катић, 1990; Ковачевић Којић, 1999а). Године 1431. као *procurator leprosororum S. Lazaro* помиње се Лауренцио Бућа, који је од Ђорђа де Гимо и Драгоја де Мачо примио 16 крстастих перпера у виду милосрдног дара лепрозоријуму у Котору (Катић, 1965). Такође, 1440. године у улози старатеља лепрозних на Шурању (*procurator leprosororum de Surana*) налазио се Трифун Драго (Ковијанић & Стјепчевић, 1957; Катић, 1965; Катић, 1967; Катић, 1990). Которске власти су касније постављале по два старатеља лепрозних који су готово редовно потицали из угледних которских племићких породица, док се избор обављао сваке године на Ђурђевдан, у време када су именовани и остали службеници комуне (Ковијанић & Стјепчевић, 1957; Катић, 1965; Мијушковић, 1971). О броју оболелих у которском лепрозоријуму нема никаквих података. Примера ради, у дубровачком лепрозоријуму код Плоча, према одлуци из 1410. године, могло је становати највише 20 губаваца (Jeremić & Tadić, 1938). Сматра се да је губа у Европи током XVI века представљала ретку болест, док се у Дубровнику губавци више готово и не помињу. Лепрозних је у Котору било и првих деценија XVII века, будући да су старешине лепрозоријума последњи пут изабране 21. априла 1621. године (Катић, 1965; Катић, 1967).

У католичком свету фрањевачки монашки ред био је у великој мери наклоњен лепрозним болесницима. Према правилима Св. Фрање лепрозни су заузимали посебно место међу маргиналним друштвеним категоријама које су фрањевци морали да опонашају, док је брига о губавима представљала највећи израз њихове каритативне делатности. По узору на Фрању Асишког, који се и сам након прекида са световним начином живота повукао у Порциункулу, у самој близини два лепрозоријума, установе за смештај губавих оснива-

не су уз готово сваки фрањевачки самостан (Goff, 2004; Живковић, 2010). То се најбоље може видети на примеру средњовековне босанске државе где су лепрозоријуми, као и у случају Котора, најчешће подизани у близини фрањевачких самостана, смештених на периферији градских насеља, обично код градских капија, док су се фрањевци старали о лечењу и неговању лепрозних (Ковачевић Којић, 1978, стр. 273, 275, 290, 348). Долазак фрањеваца у Босну датира из последње деценије XIII века, док је подизање самостана отпочело након оснивања фрањевачке викарије 1340. године (Jelinić, 1912; Ковачевић Којић, 1978). До процеса ширења фрањевачког реда и подизања већег броја самостана, поред којих су оснивани и лепрозоријуми, дошло је у другој половини XIV столећа првенствено захваљујући интензивном развоју градских насеља у Босни у овом периоду, као и подстицању мисионарске делатности од стране папства (Jelinić, 1912; Ковачевић Којић, 1978).

Фрањевачки самостани са лепрозоријумима постојали су у готово свим већим босанским градовима, посебно у развијеним рударским и трговачким насељима (Ковачевић Којић, 1978). Према попису фрањевачких самостана Бартоломеја Пизанског из 1375. године, у састав босанске викарије улазиле су кустодије на простору од Црног мора до Истре, заједно са Мачвом, деловима Влашке и Угарске, чак и Апулије, обухватајући бројне самостане (Jelinić, 1912; Ковачевић Којић, 1978). Лепрозоријуми су засигурно постојали поред самостана у рударским градовима средње Босне и средњег Подриња, тачније у Сребреници, Фојници, Високом, Подкрешеву и Јајцу (Ćirković & Kovačević Kojić, 1970; Ковачевић Којић, 1978; Ковачевић Којић, 1999; Радић, 2004; Ковачевић Којић, 2007). Самостани у Сребреници и Високом јављају се већ 1375, док су у осталим градовима подигнути у првој половини XV века, у време постојања јаким дубровачких насебина (Jelinić, 1912; Ковачевић Којић, 1978).

Установе за смештај и изолацију лепрозних у земљама средњовековне Босне издржавале су се, као и у другим случајевима, захваљујући милостињи. О томе сведоче тестаменти дубровачких грађана који су живели у босанским градовима и трговима, завештавајући лепрозним болесницима одређену количину новца или гардеробе (Ćirković & Kovačević Kojić, 1970; Ковачевић Којић, 1978; Ковачевић Којић, 2007). Дубровчанин Симко Тасовчић је тестаментом од 20. октобра 1440. године појединим губавцима у Сребреници даровао новчану суму у износу од 3 дуката (Testamenta 13 f. 73'; Динић, 1955), док је Иван de Precho према документу из 1438. поседовао млин *apresso leprosi* (Testamenta 13 f. 10'; Динић, 1955, стр. 96). Тестаментом од 19. јула 1449. године Радич Мишетић, Дубровчанин из Фојнице,

завештао је по три дуката лепрознима у Фојници, Високом, Подкрешеву, Јајцу и месту под називом Climo (Testamenta 14 f. 123'; Ковачевић Којић, 2007). У једном дубровачком документу од 2. маја 1440. године на губавце се наилази код Царине у близини границе између Дубровачке републике и територије херцега Стефана Вукчића Косаче (Ковачевић Којић, 2007). Лепрозне су даровали и припадници босанске цркве. Тако је Радин Гост завештао велику суму новца слепима, хромима, али и лепрознима, без обзира да ли су припадали правим крстјанима и крстјаницима „који греха не љубе“ или „мрсним људима“, односно припадницима православне и католичке цркве (Стојановић, 1934, стр. 154; Ćirković & Kovačević Kojić, 1970, str. 96; Ковачевић Којић, 2007, стр. 224, нап. 25).

У српским средњовековним писаним и ликовним изворима налазе се одређена обавештења и о клиничкој слици лепре, која у појединим случајевима указују и на врсту лепрозног обољења. Представе губавих са високим степеном реалистичности налазе се на фрескама насталим половином XIV века у манастиру Дечани (1340) и манастиру Св. Арханђела у Леснову (1340/1341–1346/1347), припадајући циклусу *Христјових чуда и њарабола*. У наосу манастира Дечани симптоми лепре јасно су видљиви на фресци *Христјос исцељује 10 њрокажених* (слика 1), насталој у виду ликовне представе Христовог чуда описаног у Јеванђељу по Луки (17. 11–19), као и на фресци *Христјос исцељује љубавца* (Матеј 8. 2–4; 11. 5; Марко 1. 40–44) (https://www.blagofund.org/Archives/Decani//Church/Pictures/Frescoes/Nave/North_Choir/CX4K1938.html; Радојчић, 1971; Даничић & Стефановић Караџић, 1981; Марковић, 1995; Ракић, 2002; Чанак Медић & Тодић, 2005; Гавриловић, 2008). У католикону манастира Лесново налазе се две фреске са представама губавих: сцена *Арханђел Михаило исцељује лейрозне*, у виду представе седморице нагих губаваца у седећем положају, окренутих према арханђелу, као и *Чудо са кривоклејником* (Габелић, 1998; Гавриловић, 2008). На фрескама у Дечанима и Леснову уочава се постојање мрких тамноокер мрља, тубера и белих лезија, како на читавом телу, тако и на длановима, табанима и очним капцима, што је карактеристично за бенигно туберкулоидно минор обољење лепре, што представља и један од доказа да је сликар овековечио управо ову врсту лепрозне болести, која се најчешће јавља у периоду између тридесете и четрдесете године живота (Šercer & Grmek, 1969; Караџић, 1976; Гавриловић, 2008).

Лепроматозна (малигна) форма лепре манифестује се у виду тамнијих макула и већих тубера и инфилтрата који се јављају на избочинама екстремитета, али и лица, ушних шкољки и усне дупље,

Слика 1. Христос исцељује десеторицу прокажених,
Манастир Дечани

док је слузница у носу црвена, отекла и осута чиревима. Одликује се и јачим нервним поремећајима, пропадањем коштаног ткива, променама у плућима, слезини, јетри и бубрезима (Šercer & Grmek, 1969; Караџић, 1976). Код бенигног обољења лепре долази до делимичног љуштења белих лезија које у малигној форми отпадају у потпуности (Šercer & Grmek, 1969; Гавриловић, 2008). Имајући у виду наведене симптоме, сматра се да је поједностављени опис клиничке слике малигне лепроматозне форме оставио управо Григорије Цамблук у *Жиџију Стефана Дечанског*, помињући оне који су имали „изјежено лице узаврењем крви, пошто је месо отпало, и пошто су се прсти отргнули од самих околних костију и разделили се од члановног састава“ (Петровић, 1989, стр. 69; Гавриловић, 2008, стр. 266).

Опис клиничког изгледа лепрозног обољења дат је и у повељи Маре Бранковић и њених синова из 1406. године, која открива да су у хиландарској болници боравили и они **имъ же кости съкроушише се и вѣнѣ сѣстава кѣтѣ стѣ нѣихъ изливають соухаго ради и неисцѣлѣнаго недоуѣга** (Новаковић, 1912, 2005², стр. 464; Бубало, 2001, стр. 104; Катић, 1967, стр. 231; Катић, 1990, стр. 101), док се у симптому скрушених – поломљених костију ових губаваца очигледно крије одлика лепроматозног типа лепре (Šercer & Grmek, 1969). Лепрозни сликар Лонгин је на икони Стефана Дечанског 1577. године забележио да се

налази у гнојним, љутим ранама, насталим захваљујући неизлечивој болести, односно лепри: **съ телом неизцелним недугом стрѣпи и гноем люте болеща ме** (Мирковић, 1963, стр. 17; Катић, 1958; Катић, 1965; Катић, 1967; Катић, 1990).

У лепрозоријумима, који су служили првенствено за изоловање заражених, над оболелима се изгледа није примењивала никаква посебна терапија, будући да је губа представљала неизлечиво обољење (Šercer & Grmek, 1969). У списима српске средњовековне медицине, који су претежно настали превођењем лекарских списа западноевропске салернске медицинске школе, садржано је само неколико рецепата у виду терапије за лепрозне, који су очигледно служили за ублажавање тегоба. Према *Ходошком зборнику* особи оболелој од лепре требало је најпре пустити крв, која је према пнеуматском схватању заједно са осталим соковима чинила основу животне снаге, чистећи се венесекцијом од негативних пнеума. Пуштање крви код лепрозних требало се обавити неколико пута годишње у пролећним месецима, односно половином марта, априла и маја (Šercer & Grmek, 1969; Катић, 1986; Катић, 1990а; Катић, 1990; Радић, 2004). Рецепт *Ходошкој зборника* даље препоручује да губавац за ублажавање тегоба треба да узима мешавину вина и пепела, насталог од спаљеног јелењег рога, као и напитака од топлог вина и иситњеног лефандиновог рога. Лепрозном болеснику такође је саветовано да сваког јутра узима иситњен кимин помешан са медом и мало топлог вина (Катић, 1990а; Катић, 1990; Бојанин, 2012).

У *Списима о сложеним лековима* Хиландарског медицинског кодекса налази се рецепт за прављење ловоровог уља, чија се употреба препоручује и за лечење губе. Зрела ловорова зрна требало је иситнити и добро скувати у води, а затим, када вода испари, процедити смесу кроз крпу, скинути маст одозго кашиком и чувати у стакленој посуди. Сматрало се да ловорово уље, услед велике топлоте коју поседује, отвара крвне судове и умањује тврдоћу јетре и слезине. Због тога се његова употреба препоручивала у лечењу сваке болести настале услед назеба екстремитета, затим против свраба изазваног сланом слузи, као и у терапији за лепрозно обољење и неговање рана (Катић, 1989). У азијским земљама се за лечење лепре од давнина користило шолмугра-уље (*Oleum Chaulmoograe*), добијано из биљке *Hudnocrarpus anthelminthica*, представљајући лек са најделотворнијим учинком, који је пак у европске земље доспео тек 1854. године (Šercer & Grmek, 1969; Scarbrough, 1991).

Референце

Необјављени извори

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), *Testamenta*

https://www.blagofund.org/Archives/Decani//Church/Pictures/Frescoes/Nave/North_Chair/CX4K1938.html

Објављени извори

- Бубало, Ђ. (2001). Повеље Маре Бранковић и синова јој Гргура, Ђурђа и Лазара манастиру Хиландару. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 65–66(1–4), 77–105.
- Даничић, Ђ. & В. Стефановић Караџић. (1981). *Библија или Свејо йисмо сйароја и новоја завјейа*, превод. Београд.
- Динић, М. (1955). *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, I, Београд.
- Грковић, М. (1993). *Сйиси о Косову*. Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 13. Београд: Просвета.
- Ивановић, М. (2014). Хрисовуља краља Стефана Душана којом хиландарском пиргу у Хрусији поклања Цркву Св. Богородице у Липљану. *Сйари српски архив*, 13, 33–64.
- Ивић, П. & М. Грковић. (1976). *Дечанске хрисовуље*. Нови Сад.
- Јовановић, Г. & Л. Мирковић. (1989). *Консйантин Филозоф, Повесй о словима. Жијије десйоја Сйефана Лазаревића*. Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 11. Београд: Просвета.
- Јухас Георгиевска, Љ. & Л. Мирковић & М. Башић. (1988). *Сйефан Првовенчани, Сабрани Сйиси*. Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 3. Београд: Просвета.
- Катић, Р. (1989). *Хиландарски медицински кодекс N. 517. Превод* (транскрип. српскослов. текста и прев. Љ. Котарчић & М. Милојевић). Београд.
- Катић, Р. (1990а). *Медицински сйиси Ходошкој зборника. Избор*. Београд.
- Мак Данијел, Г. & Д. Петровић. (1988). *Данило Друји, Живоји краљева и архиейскоја српских. Службе*. Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 6. Београд: Просвета.
- Марјановић Душанић, С. (2002). Повеља краља Милутина опатији Свете Марије Ратачке. *Сйари српски архив*, 1, 13–30.
- Мијушковић, С. & Р. Ковијанић. (1964). *Грађа за историју српске медицине. Документи кошорској архива*. Београд.
- Мишић, С. & Т. Суботин Голубовић. (2003). *Свејоарханђеловска хрисовуља*. Београд.
- Новаковић, С. (1912, 2005²). *Законски сйоменици српских држава средњеја века*. Београд.

- Петровић, Д. (1989). *Григорије Цамблук, Књижевни рад у Србији*. Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 12. Београд: Просвета.
- Стојановић, Љ. (1927). *Стари српски родослови и летиописи*. Београд.
- Стојановић, Љ. (1934). *Старе српске њовеље и писма*, II, Београд.

Литература

- Бојанин, С. (2012). Лечење биљем у средњовековној Србији. *Годишњак за друштвену историју*, 19(1), 7–34.
- Чанак Медић, М. & Б. Тодић (2005). *Манасџир Дечани*. Београд.
- Ђирковић, С. (1997). *Мерење и мере у средњовековној Србији*. Работници, војници, духовници. Београд, 135–168.
- Ćirković, S. & D. Kovačević Kojić. (1970). Zdravstvene prilike u srednjovekovnoj bosanskoj državi. *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae anno* X(2), 93–98.
- Даничић, Ђ. (1863). *Рјечник из књижевних старина српских*, II. Београд.
- Demaitre, L. (2007). *Leprosy in Premodern Medicine: A Malady of the Whole Body*. Baltimore.
- Габелић, С. (1998). *Манасџир Лесново. Историја и живопис*. Београд.
- Гавриловић, А. (2008). Представе лепре и водене болести на српским фрескама у доба Стефана Душана (1331–1355). *Лесковачки зборник*, 48, 261–276.
- Гавриловић, Д. (1999). Болнице. *Лексикон српског средњег века*. Београд: Knowledge.
- Goff, J. L. (2004). *Saint Francis of Assisi*. London – New York.
- Grmek, M. (1954). Izvori za proučavanje povijesti medicine kod Hrvata do XIII. stoleća. *Anal. Historijskog instituta u Dubrovniku*, 3, 9–26.
- Ивановић, Р. (1954). Дечанско властелинство, историјско-географска обрада. *Историјски часопис*, 4, 173–226.
- Jelinić, J. (1912). *Kultura i bosanski franjevci*, I. Sarajevo.
- Jeremić, R. (1935). *Zdravstvene prilike u jugoslovenskim zemljama do kraja devetnaestog veka*. Zagreb.
- Jeremić, R. & J. Tadić (1938). *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, I. Beograd.
- Јиречек, К. (1978). *Историја Срба II, културна историја* (превео и допунио Ј. Радонић). Београд.
- Кавало, Г. (2006). *Византијинци*. Београд.
- Караџић, В. (1976). *Медицинска енциклопедија, група II (I–II)*. Београд – Сарајево.
- Катић, Р. (1958). *Медицина код Срба у средњем веку*. Београд.
- Катић, Р. (1965). *О њојавама и сузбијању заразних болести код Срба од 1202. до 1813. године*. Београд.

- Катић, Р. (1981). *Порекло српске средњовековне медицине*. Београд.
- Катић, Р. (1967). *Српска медицина од IX до XIX века*. Београд.
- Катић, Р. (1990). *Српска средњовековна медицина*. Горњи Милановац.
- Катић, Р. (1986). Терапијски зборници српске средњовековне медицине и њихово порекло. *Археографски йрилози*, 8, 123–131.
- Катић, Р. (1982). *Терминологија српске средњовековне медицине и њено објашњење*. Београд.
- Катић, Р. (1987). *Терминолошки речник српске средњовековне медицине*. Београд.
- Ковачевић Којић, Д. (1978). *Градска насеља средњовековне босанске државе*. Сарајево.
- Ковчевић Којић, Д. (1999). Лепра. *Лексикон српској средњеј века*. Београд: Knowledge.
- Ковчевић Којић, Д. (1999а). Лепрозориј. *Лексикон српској средњеј века*. Београд: Knowledge.
- Ковачевић Којић, Д. (2007). *Градски живоји у средњовековној Србији и Босни (XIV–XV вијек)*. Београд.
- Ковијанић, Р. & И. Стјепчевић. (1957). *Културни живоји сјароја Којора (XIV–XVIII вијек)*, II. Цетиње.
- Марковић, М. (1995). *Христјова чуда и йоуке*. Зидно сликарство манастира Дечана, Грађа и студије. Београд, 133–147.
- Мирковић, Л. (1963). *Иконе манасјира Дечана*. Старине Косова и Метохије, II–III. Београд.
- Радић, Р. (2004). *Болесји и лечење*. Приватни живот у српским земљама средњег века. Београд: Clio, 394–418.
- Радојчић, С. (1971). *Чудесна оздрављења и свейи лекари у сјаром српском сликарсјиву*. 700 година медицине у Срба. Београд.
- Ракић, Р. (2002). *Библијски речник: йређе измењено и дойуњено издање*. Београд.
- Ракић, З. (2002). *Лонјин*. Енциклопедија православља 2 (И–О). Београд.
- Scarbourough, J. (1991). *Leprosy*. Oxford Dictionary of Byzantium, Volume 2. New York.
- Спремић, М. (2005). *Рајачка ойајија код Бара*. Прекинут успон: српске земље у позном средњем веку. Београд, 165–193.
- Станојевић, Р. (1953). *Исјорија медицине*. Загреб.
- Stjepčević, I. (1930). *Prevlaка*. Zagreb.
- Šercer, A. & M. D. Grmek. (1969). *Medicinska enciklopedija 4 (Komb-Nju)*. Zagreb.
- Шупут, М. (1999). Странопријемница. *Лексикон српској средњеј века*. Београд: Knowledge.
- Живковић, В. (2003). Проповеднички редови у касносредњовековном Котору. *Исјоријски часойис*, 50, 67–85.
- Живковић, В. (2010). *Релијиозносји и умейносји у Којору: XIV–XVI век*. Београд.

Marina Štetić*

LEPROSY IN SERBIAN MEDIEVAL LANDS

In the Middle Ages, on the territory of Serbian lands, leprosy (*guba*, *prokaza*) was one of the most common infectious diseases, mentioned in preserved written sources since the second half of the twelfth century. Serbian rulers took special care of the lepers. In medieval Serbia there were two types of institutions for isolating lepers. In monastic shelters (lat. *hospitalium*), for people with permanent physical disabilities and the chronically ill, there were departments for accommodation and isolation of lepers, as it was the case with the Chilandar monastery, a hospital near Dečani, as well as the Benedictine abbey of St. Mary of Ratac near Bar. On the other hand, leprosariums were special institutions for accommodation and isolation of lepers that were established in the immediate vicinity of urban settlements. An institution of this type existed in Kotor, while in the Bosnian state leprosariums were established next to almost every Franciscan monastery. The description of the clinical picture of leprosy in Serbian medieval written sources, as well as the presentation of lepers in Serbian fresco paintings, indicate certain types of leprosy disease. The writings of Serbian medieval medicine also contain several recipes for the treatment and alleviation of leprosy.

Keywords: leprosy, *guba*, *prokaza*, leprosarium, Serbian Middle Ages

* Marina Štetić (1988) is a research associate at the Centre for Historical Geography and Historical Demography of the Faculty of Philosophy in Belgrade. The subject of her research is the history of the Serbian people in the Middle Ages, with an orientation towards historical geography and economic and social relations. She researches Latin documents of the State Archive in Dubrovnik. E-mail: marina.stetic@f.bg.ac.rs

Катарина Митровић*

НЕКОЛИКО ЦРТИЦА ИЗ ЖИВОТА СРЕДЊОВЕКОВНОГ КОТОРА У ДОБА КУГЕ

Апстракт: У раду се разматрају прилике у Котору, у годинама када су град и околина били погођени епидемијама куге. Сазнања о *црној смрти* из средине XIV века веома су оскудна. Много више података сачувано је за XV и XVI столеће када је куга у неколико наврата погодила Котор у размацама од по више деценија. Појави куге често су претходили сукоби у непосредном залеђу и млетачко–турски ратови. У Котору је постојала за оновремене прилике добро развијена санитарна служба, која је укључивала општинске провизоре, лекаре, апотекаре, чак и ветеринара, лепрозоријум, два карантина за људе и карантин за бродове. Водило се рачуна о промету путника и робе, доношене су статутарне одредбе о одржавању хигијене градских улица и извора на Пучу и условима под којима су се месо и други артикли могли продавати. Колективни феномени повезани са кугом забележени у разним деловима Европе, јављају се и у Котору.

Кључне речи: бубонска куга, Котор, Млечани, хоспитал, карантин

Бубонска куга је тешка заразна болест из групе зооноза. Изазива је *Yersinia pestis*, грам негативни штапић из рода бактерија *Yersinia*, чији су носиоци глодари, посебно црни пацови. Зараза се са животиња на људе преноси директно – уједом, огреботином или капљично, што се ређе дешава. Далеко чешћи пут преноса је посредством бува које живе у крзну глодара. Када бацил уђе у људски организам великом брзином се преноси крвотоком и лимфом. Инкубација траје

* Катарина Митровић (1973) је виши научни сарадник у Центру за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Истраживачки опус обухвата теме из црквене и друштвене историје с посебним освртом на положај и улогу Католичке цркве у српским земљама средњег века и на подручју Млетачке Албаније. Ел. пошта: ksmitrov@f.bg.ac.rs

три до пет дана. У почетку то је обољење лимфног система праћено високом температуром, грозницом, главобољом, повраћањем, слабошћу и отоком лимфних чворова на препонама, испод пазуха, на врату или иза ушију. Отечене и болне жлезде називају се *buboni* по чему је болест и добила име. Неретко се јавља општа дезоријентисаност и црвенило конјунктива. Средњовековни писци често у први план истичу управо ту *унезвереност* оболелих праћену израженим страхом. У следећој фази развија се *примарна илућна куја* код које се на постојеће симптоме надовезују кашаљ, отежано дисање и крвави испљувак. У последњој фази настаје сепса која се испољава поткожним крварењем периферних крвних судова због чега тело болесника бива прекривено модрицама – *црна смрић*. Смрт наступа веома брзо, за неколико дана, понекад и за неколико часова. Лекови избора су стрептомицин и тетрациклин који се морају дати већ с појавом првих симптома и у великим дозама. Када болест уђе у последњу фазу, делотворност антибиотика се значајно смањује. Болест се са човека на човека преноси капљично, личним контактом, али и преко заражених предмета, посебно одеће. Узрочник, начини преношења и клиничка слика добро су проучени у првој половини XX века за време великих епидемија у Индији (посебно Бомбај, данас Мумбај), Кини и Мадагаскару, као и спорадичних јављања у Совјетском Савезу и Сједињеним Државама (Benedictow, 2004, str. 8–34; Cohn, 2008).

Становници Европе и Блиског истока први пут су се суочавали са бубонском кугом у раздобљу између средине VI и средине VIII века. Зараза се појавила у луци Пелузиј, у делти Нила, у лето 541. године, одакле се поморским и копненим путевима брзо ширила по Средоземљу, повремено продирући у унутрашњост копна и стижући до Британије и Ирске. У наредна два века забележено је осам таласа заразе. После 750. године болест као да је ишчезла. Примарно жариште вероватно се налазило у источној Африци. Пандемија из средине XIV века имала је исходиште у Индији, Кини и руским степима. Сматра се да се у Месини појавила већ у јесен 1347. године, одакле се муњевито ширила у свим правцима. Повремени налети бубонске куге погађали су житеље Европе и Леванта до дубоко у XIX век (Смит, 2006, стр. 77–79; Cohn, 2008). Постојала су различита тумачења бубонске куге. Званични став Медицинског факултета у Паризу 1348. године гласио је да је пошаст покренута астрономским феноменом тумаченим у астролошком кључу – конјункција Сатурна, Јупитера и Марса у сазвежђу Водолије 20. марта 1345. године. Из позиције планета париски лекари ишчитавали су и ток саме болести – убојита попут кише стрела (Марс) муњевито се ширила (Јупитер) услед куж-

них испарења из земље (Сатурн) која су се преносила ваздухом (симболика Водолије) (Benedictow, 2004, str. 4).

* * *

Здравствена служба у Котору успостављена је вероватно још у XIII веку. Као и у другим средњовековним градовима, постојали су *физици* или *медици* (magister physicus, magister medicus), који би се могли назвати интернистима јер су се бавили *унутрашњим* болестима и *хирурзи* (medicus plagarum, chirurgus) који су лечили повреде и друге спољашње манифестације обољења. Упоредо с лекарима постојали су и *бербери* који су своје клијенте лечили од зубобоље, а били су познати и као видари рана. Већ у првој нотарској књизи под годином 1326. забележено је деловање двојице општинских лекара – хирурга Филипа из Ферма (Philippus de Firmo, medicus plagarum) и физика Јакоба из Осима (Jacobo de Auximo, medicus de fisica). У XIV веку у Котору је живело и радило укупно седам лекара – шесторица Италијана и Марин Баранин, као и шесторица апотекара – петорица Италијана и Ратко Озренић из Дубровника. Крајем века њима се придружио и ветеринар Лоренцо из Болоње (magister Laurentius mareschalctus de Bononia) (Kovijanić & Stjerčević, 2003, str. 188-189, 195-199, 232-235).

Није познато када и под којим околностима је куга доспела у Котор у свом најжешћем налету 1348/49. године, нити какве је последице оставила на живот града. Судско-нотарски списи из средине и друге половине XIV века нису сачувани. Они постоје само за године 1395-1400, док су у континуитету сачувани тек од 1418. године. Документација которских епископа страдала је у пожару који је 1434. године уништио епископску палату (ИАК Водич, 1977, стр. 156-170). Не постоји ниједан наративни извор који би се осврнуо на трагична збивања која, дакако, нису могла мимоићи ни ову важну јадранску и српску луку. Ипак, узгредни податак из 1368. године недвосмислено открива размере несреће, која је погодила једну манастирску заједницу. Реч је о документу којим папа Урбан V захтева од которског архиђакона да донесе праведно решење у вези с поступком презвитера Матије *de Basta* (*Basca*) који је незаконито преузео управу над женским бенедиктинским манастиром Светог Мартина. *Moniales* су помрле за време куге (Ostojić, 1964, str. 508). Двадесетак година пре избијања епидемије у Светом Мартину живела је настојатељица *dompna* Драгиња са својим монахињама. Оне се помињу у уговору о закупу од 28. августа 1326. године закљученом између архиђакона

Петра, који је заступао капитол катедрале Светог Трипуна, и рибара Лоре, сина Становог. У том документу успут је споменут и виноград на брду Светог Анђела (Горња Ластва) у поседу Светог Мартина (Mayer, 1951, str. 40, № 61).¹ Поједини припадници дијецезанског свештенства очигледно су сматрали да трагичну ситуацију могу преокренути у властиту корист и присвојити поседе који су некада припадали монашкој заједници. Урбан V или неки наредни папа придружио је поседе Светог Мартина мензи которских епископа. Епископ Бартоломеј II је с которском општином заменио извесне куће у власништву Светог Мартина 1398. године (DACG IAK SN II, 612), док је Антоније из Битонта 1419. дао у закуп земљиште које је припадало манастиру. У документу епископа Антонија дословно стоји: *terram sci Martini de Catharo cuius exitus, fructus et redditus, introitus et recollectum incorporata sunt mense episcopali catharensi perpetualiter per bullas apostolicas* (DACG IAK SN III, 297; Stjepčević, 2003, str. 70) Пред крај XV века црква је додељена братовштини месара. Од тог доба у изворима се помиње као Света Венеранда. Данас је то Црква Свете Ане (Martinović, 2002).

Монашке заједнице су често страдале од куге. Епископи, каноници и дијецезански свештеници неретко су у страху напуштали градове, препуштајући паству туробној свакодневици лишеној утехе коју је литургијски живот пружао. Насупрот њима, монаси су у своје цркве и хоспитале примали унесрећене и преплашене људе који су им преносили заразу. Остало је забележено да су од куге умрли сви монаси реда Св. Августина у Авињону, као и сви фрањевци у Каркасону и Марсељу. У Монпељеу, Фиренци, Сијени и Пизи само су ретки фрањевци успели да умакну из канци црне смрти. Кармелићанин Жан де Венет забележио је да су у Паризу 1348. године монахиње посвећено неговале оболеле од куге због чега су многе и саме подлегле (Delimo, 2003, str. 185). Не постоји ни најмањи наговештај о томе како је зараза ушетала међу бенедиктинке Светог Мартина у Котору. Монахиње су живеље повучено и њихови односи са спољним светом били су веома ограничени и строго контролисани чак и средином XIV века. Могуће је да су у тренуцима великог друштвеног потреса, изазваног појавом болести, стеге ипак попустиле. Настојатељица је свакако одржавала везе са прокураторима који су се стара-

1 Свети Мартин у Котору први пут је споменут у тестаменту Петра *de Smalatiça* састављеном 11. новембра 1280. године. Овај дубровачки грађанин, између осталог, оставио је десет иперпера Гојислави, искушеници Светог Мартина Которског (Čremošnik, 1951, стр. 106, № 376). Бенедиктинке Светог Мартина поседовале су парцеле обрадивог земљишта и винограде на подручју Тивта, углавном у Плечу и код Светог Јована. Двадесетих и тридесетих година XIV века била је то још увек предузимљива монашка обитељ (Mitrović, 2015, str. 171).

ли о имањима и приходима, а свештеници су улазили у манастирску цркву да служе. Не треба сасвим искључити ни могућност да су се которске бенедиктинке у неком тренутку посветиле неговању болесника, премда такве активности нису спадале у њихове редовне дужности.² Урбан V у були од 11. децембра 1364. године помиње и други манастир бенедиктинки у Котору за који вели да је одавно напуштен због чега се већим делом урушио (Smičiklas, 1915, str. 407-408, № 297). Реч је о манастиру Светог Бенедикта који се уздизао покрај северног бедема према Шкурди, на месту данашње Цркве Свете Кларе и самостана клариса. Тридесетих година XIV века монахиње Светог Бенедикта на челу са опатицом Радом старале су се о манастирској имовини, унајмљивале су мајсторе да поправљају здање у коме су обитавале и примале завештања од которских грађана (Mitrović, 2015, str. 168-170). Ништа не указује на то да се ова монашка обитељ суочавала с унутрашњом кризом, стога је оправдано претпоставити да је епидемија куге и у овом случају узела свој данак и напоследку допринела кризи женског монаштва која је у Котору посведочена 1360. године у вези са дешавањима око Цркве Свете Марије од Моста или од Гурдића (Gelcich, 1880, str. 148, нап. 3; Stjepčević, 2003, str. 70).

Вероватно је управо *црна смрт* подстакла развој братовштина, верских удружења посвећених хуманитарном раду, као и оснивање првих хоспитала који су пружали уточиште старима, болеснима, инвалидима и другим људима у стању потребе. Најстарија таква установа у Котору је *Hospitale pauperum sancte Crucis* коју је 1372. године, при Цркви Светог Крижа, основала *брајтовиштина бичевалаца* (fraternitas batentium/flagellantium), чији је статут написан 1298. године. Ова братовштина окупљала је которске патриције и пучане, у прво време само мушкарце, а касније и жене. Хоспитал се издржавао од завештања и прилога (Stjepčević, 2003, str. 69; Kovijanić & Stjepčević, 2003, str. 192). *Брајтовиштина Светиој Духа*, позната и под именом *Свети Сјас* (S. Salvatoris), основана је 1350. године када је куга, сасвим извесно, још била присутна у Котору и његовој ближој и даљој околини. Можда је управо из тог разлога за седиште братовштине изабрана Црква Светог Духа, која се налазила изван градских бедема у Доброти, а у близини фрањевачког манастира Светог Николе (Stjepčević, 2003, str. 69). Ова братовштина основала је *Хоспицијал Светиој Духа* у граду, недалеко од Цркве Светог Михаила, који се

2 Бенедиктинци су били посвећени неговању болесне сабраће, те су при њиховим манастирима осниване болнице и убожнице у којима су утеху често проналазили и потребити лаици (Kwakkel & Newton, 2019). Међутим, од бенедиктинки се није очекивало да *cariitas* изражавају на такав начин јер би их то нужно отворило према свету и његовим утицајима (Mitrović, 2015, str. 165-166)

први пут помиње у јануару 1399. године (Kovijanić & Stjepčević, 2003, str. 192). Тек средином XV века седиште братовштине пренето је у град, у новосаграђену Цркву Светог Духа која постоји и данас као концертна дворана (Мартиновић, 1995, стр. 51).

Искуство *црне смрти* нашло је посредног одраза и у одредбама Которског статута. Велико веће је 25. априла 1351. године донело одлуку да се правоснажним могу сматрати искључиво документи с потписом заклетог судије и аудитора, а које је саставио општински нотар (Stat. Cath. cap. 386, str. 214). У годинама када је куга харала, често није било услова да се тестаменти, али и друге исправе, састављају према статутарним прописима, што је нужно доводило до бројних злоупотреба, о чему ће још бити речи. Наведена одлука донета је, по свој прилици, под снажним утиском скорашњих немилих догађаја. Которски статут је забрањивао продају меса угинулих животиња, као и меса које је преостало од претходног дана (Stat. Cath. cap. 324, str. 178-179). Такође, било је забрањено да се животиње кољу по кућама ради продаје меса (Stat. Cath. cap. 323, str. 178). Водило се рачуна о чистоћи града, па је тако донет пропис према коме су у летњим месецима, од Духова до празника Успења Богородице (15. август), грађани били дужни да суботом чисте део улице испред своје куће и да нечистоће избацују у море. Казна за неизвршење обавезе износила је један грош (Stat. Cath. cap. 405, str. 229-230). Под претњом казне у висини од једног иперпера било је забрањено да се на улици избацују измет и остале нечистоће, као и да се пролива прљава вода (Stat. Cath. cap. 406, str. 230). Цариници су били обавезани заклетвом да три пута годишње - првог мајског дана, о празнику Св. Вида (15. јун) и о празнику Св. Илије (20. јули) - организују чишћење бунара на Пучу (Stat. Cath. cap. 411, str. 232), што вероватно стоји у вези и са веома моћном колективном предрасудом да се куга шири из бунара које су намерно затровали Јевреји и други *злочесћи* људи (Kantor, 2010, str. 133-149). У *доба самовладе* Велико веће донело је 31. маја 1406. године одредбу о забрани држања крупне и ситне стоке у граду. Подизање штала било је дозвољено изван зидина с јужне стране, недалеко од манастира Светог Фрање и бочно од лепрозоријума³, изнад локалног пута који није смео бити загађен. Штале су могле постојати и у Доброти под истим условом - да се сачува проходност општинског пута. Рок за измештање стоке из града био је одређен до Михољдана (29. септембар). По истеку рока општина је имала право да присвоји затечену стоку (Stat. Cath. cap. 17, str. 292). Ово је била веома важна мера у сузбијању заразе јер се измештањем стоке из

3 Лепрозориј је постојао на локалитету Шипачје на Шурању (Milošević, 2003, str. 253).

града смањивао и број пацова који се у потрази за храном групишу око штала.⁴

Далеко више података сачувано је за XV и XVI stoleће. Ристо Ковијанић, Иво Стјепчевић и Милош Милошевић закључили су на основу података забележених у судско-нотарским књигама да је куга у Котору била присутна 1422, 1427-1430, 1435, 1457, 1467, 1503. и 1572. године (Kovijanić & Stjepčević, 2003, str. 191; Milošević, 2003, str. 253).⁵ Опасност је вребала и 1400. године, о чему сведочи исправа од 28. априла. Матија Владов, службеник задужен за контролу путника који су долазили из заражених подручја, саслушао је Марина Шимуновог, угледног которског трговаца, који се управо вратио из Венеције. Трговац је изјавио да је он боравио у Ријалту, на безбедном месту, док је куга харала у секстијеру Канаређо. Његова супруга се за то време налазила на острву Шипан. Овај документ је важан јер показује да су градске власти водиле рачуна о кретању путника који су могли пренети заразу. Казна за непоштовање прописаних мера била је веома висока и износила је 500 дуката. Дакле, на некој данас непознатој локацији постојао је карантин за смештај људи (Blehova Čelebić, 2006, str. 347-348). У XVI веку постојала су два лазарета о којима се старало више различитих службеника. Један се налазио на јужним прилазима граду недалеко од Гурдића и у њему је дежурао хирург, а други је био подигнут у Доброти (Milošević, 2003, str. 250). Карантин за бродове налазио се код места Ђурићи (данашњи Каменири) у теснацу Вериге. Први пут се помиње 1431. године када је ту заустављен которски брод на повратку из Молфете, града погођеног епидемијом (Kovijanić & Stjepčević, 2003, str. 191-192).

О тешкој ситуацији у граду 1422. године сазнајемо из дукала Франческа Фоскарија од 13. јула 1423. Которски племићи Јован Бисте и Јован Бућа обавестили су дужда о јуначком држању Николе Капела, капетана Залива, који је даноноћно бранио градске капије од непријатеља који су желели да продру у град. Било је то време борби између Млечана и деспота Стефана Лазаревића, наследника права Балше III у Зети, у које су били укључени и локални моћници. Куга је ипак била далеко опаснија претња од оних који су нападали градски дистрикт. Которски посланици извештавају да је дневно умирало и

4 Усмено саопштење др Миланка Шеклера, научног саветника Ветеринарског специјалистичког института „Краљево“.

5 Куга је исте области и градове периодично погађала, понекад у готово правилним временским размацима на 8, 10 или 15 година. Потом се дешавало да зараза ишчезне на дуже време. Становници европских градова били су свесни да ће се *црна смрт* пре или касније вратити, што је доводило до сталне напетости, колективне и појединачне (Delimo, 2003, str. 146-147).

до стотину људи и да је много болесних било и на млетачким лађама: *che morivano cento persone al di et anco in la soa galia erano molte persone inferme, et lui* (Никола Капело, прим. аут.) *questo non guardava et steva de di et de notte alle porte della città*. Куга је те године однела и Антонија дале Боколе, првог млетачког кнеза у Котору, који је за собом оставио нека нерешена финансијска питања, о чему су посланици обавестили дужда Фоскарија, тражећи да дуг према которским грађанима буде измирен (Čremošnik, 1921, str. 118-119). Према неким претпоставкама од куге је умро и которски епископ Рајмунд из Витерба, који се међу живима последњи пут помиње 22. јуна 1422. године (Mitrović, 2013, str. 84-85). Которски посланици су у два наврата, 1424. и 1426. године, тражили да се обезбеди новац за плату општинског лекара (Čremošnik, 1921, str. 125, 133).

Појава куге у граду, посебно у летњим месецима, наводила је многе да спас потраже на селу и у природи где је густина насељености била мања, чиме се смањивала могућност преношења заразе. Властелини и богати грађани, једнако лаици и клирици, повлачили су се на властита имања или су сеоске куће узимали у закуп на неколико месеци, о чему постоје речита сведочанства и у которској архивској грађи. Презвитер Никола Бућа, ректор Цркве Свете Марије од Ријеке, преминуо је од куге почетком јула 1435. године изван града, *in contrata sancti laurentij*, јер је у Котору тих дана беснела епидемија. Никола Бућа се склонио на поседе у близини Цркве Светог Ловринца, која се налазила у теснацу Вериге, на месту данашњег насеља Лепетани. Како је Света Марија од Ријеке као *Collegiata* уживала изузетан углед у которској дијецези, епископ Марин Контарено је већ 13. јула именовao новог ректора – Млечанина Николу Виктурија. Херeditари и патрони том приликом нису дошли у епископску палату јер су били *propter epidimiam absentibus a civitate*. Делује да епископ Контарено у жеку епидемије није напуштао град. У позну јесен када се стање поправило, Контарено је 28. новембра дао да се на вратима катедрале Светог Трипуна истакне јавни позив херeditарима и патронима од патрицијског рода Бизанти. Ђорђе Гимов, сер Матија пок. сер Николе Бизантија, браћа сер Бошко и сер Марин, синови пок. сер Дапике Бизантија, затим сер Базилије и сер Никола, брат и син пок. сер Марина Бизантија, напоследку су се појавили пред епископом и потврдили избор презвитера Николе Виктурија за новог ректора Свете Марије од Ријеке (BAK I, 109-110).

Налет куге из 1435. године утицао је и на доношење статутарне одредбе о избору *ировизора комуне ради очувања добробити*

irada. Мало и Тајно веће донело је 7. априла 1437. године одлуку да се сваке године о Ђурђевдану из редова патриција бирају тројица општинских провизора. Између осталог, провизори су имали овлашћење да проверавају све путнике, домаће и стране, који су пристизали како морем тако и копном. Уколико би се установило да долазе из кужних подручја, провизори су могли да их истерају из града и дистрикта или да их задрже данима, седмицама, чак и месецима. У случају кршења прописа, провизори су наплаћивали казне чија висина није забележена. Половина износа ишла је провизорима, а друга половина општинској благајни (Stat. Cath. cap. 1 [Tempore Domini Pauli Contarenol], str. 406). Из дукала од 19. маја 1437. сазнаје се да је *tempore epidemie* била уведена такса у износу од седам иперпера за издржавање градских стража. У доба куге одржавање уобичајеног реда и поретка представљало је посебан изазов, што је вероватно био разлог да се Которани додатно опорезују. Дужд Франческо Фоскари одговорио је позитивно на захтев которске делегације обећавши да ће трошкови за издржавање градских стражи у ванредним околностима убудуће бити намиривани из млетачке благајне. Обичаји приликом испраћаја преминулих нису се могли поштовати у доба епидемија, посебно ако се радило о жртвама куге. У поменутом дукалу которски посланици тражили су дозволу да тела својих суграђана, преминулих изван града, ма о којој болести да је реч, могу слободно преносити и сахрањивати у Котору, *јер је ипак обичај овог града одувек*. Имајући у виду да је речена забрана Которане веома погађала, дужд је допустио да се и тела оних које је смрт затекла изван града могу сахрањивати у породичним гробницама у граду. Истом приликом, которским већима дозвољено је да бирају општинског лекара и апотекара, под условом да седници присуствује кнез (Čremošnik, 1921, str. 148). Епископ Марин Контарено сазвао је 10. јануара 1438. године у катедралној цркви општи збор которског свештенства на челу са каноникима. Том приликом донете су и јавно обзнањене одредбе које су свештена лица убудуће морала поштовати (Mitrović, 2013, str. 169-170). Вероватно су трагична искуства из претходних година утицала на то да се од презвитера и клирика захтева да се постарају да тела покојника буду сахрањена: *Item quod omnes presbyteri et clerici teneantur sotrare corpora defunctorum ad sepultura* (BAK I, 32). Одсуство свештеника који су у страху напуштали градске цркве и одлазили на село, доводило је до тога да велики број људи умре без исповести, последње причести и опела. Лешеве који су напуштени и заборављени лежали по кућама, гостионицама и улицама доприносили су даљем ширењу заразе и ужаса (Delimo, 2003, str. 181-182).

У грађи Бискупског архива сачувао се и спомен о жалосној судбини бенедиктинског манастира Светог арханђела Михаила у Пакљеном, на острву Шипану, у дубровачкој дијецези. Из преписке папе Евгенија IV, дубровачког архиепископа Антонија из Реате и которског епископа Марина Контарена сазнаје се да је у лето 1437. године Светог Михаила погодила зараза *школико свиреја* да су од ње *поинули* опат Стефан, пореклом из Зете, као и сви монаси и служитељи реченог манастира осим једнога. Тела преминулих лежала су несахрањена данима, могуће и седмицама (*Quia in dicto monasterio fuerat et est epidimia tam crudelis abbas proprius, monaci et famuli ipsius monasterij uno solum excepto peste crudelissima perierunt ymo in monasterio antedicto corpora mortuorum insepulta iaciunt*, БАК I, 21-22). Марин Контарено је у својству апостолског егзекутора и делегата приступио постављању дубровачког презвитера Томе Пасквалија за новог опата Светог Михаила. Свечани чин обављен је у которској катедрали, у петак 16. августа 1437. године (БАК I, 16-18). Седам дана касније, 23. августа, архиепископ Антоније из Реате служио је мису у дубровачкој катедрали Блажене Девике Марије и том приликом је у присуству кнеза и неколико домаћих и страних клирика Томи Пасквалију предао кључеве, пастирски штап и књигу чиме га је увео у физички и духовни посед Светог Михаила. Једини преживели са-брат Никола заклео се на верност и послушност новом опату (БАК I, 22-23). Истог дана Антоније из Реате писао је Марину Контарену да у том тренутку није било могуће увести Тому Пасквалија у манастир у коме су и даље лежала тела преминулих. Архиепископ је изразио наду да ће манастирски сељаци, који су се обавезали на верност новом опату, напослетку покопати лешеве (БАК I, 24). Истог дана дубровачки кнез обавестио је которског епископа да су због епидемије Дубровник напустили готово сви чланови градских већа због чега патрони Светог Михаила, лаици и клирици, нису били у прилици да се изјасне о томе да ли прихватају новог опата. У прошлости су они одлучивали о личности опата, док је папа њихов избор потврђивао (БАК I, 25). Марин Контарено је знао да су *per epidimiam que illam civitatem afflexit* у Дубровнику остала само шесторица властелина, стога је одредио да патрони изнесу доказе о својим правима до краја септембра како би нови опат могао да преузме бригу о манастиру (БАК I, 28-29). Међутим, због неприлика изазваних заразом и још неких околности, Тома Пасквали није успео да ступи у манастир ни у току наредних годину дана, о чему је Марина Контарена обавестио лично папа, 1. децембра 1438. године (БАК I, 56-57; Mitrović, 2013, str. 164-168).

Стрепећи од новог налета куге, делегација угледних которских грађана затражила је крајем августа 1454. године од дужда Франческа Фоскарија да се острво Свети Габријел (данас Свети Марко у Тиватском заливу) врати комуни јер је оно згодно да пружи заклон у време епидемије: *isola di S. Gabriel ... la qual è comoda et nel tempo della epidemia ha per securità nella detta scampar*. Невоља је била у томе што су острво узурпирали племићи који су га изделили на парцеле у приватном власништву због чега је осталима био онемогућен приступ. Дужд је дукалом од 27. августа 1454. которске грађане упутио на судске инстанце (Ћremošnik, 1921, str. 174). У време епидемије многе породице су заклон проналазиле на бродовима укотвљеним на различитим местима у заливу (Milošević, 2003, str. 254).

Премда се у литератури обично наводи да је 1457. била година куге (Kovijanić & Stjepčević, 2003, str. 191; Milošević, 2003, str. 253), подаци из архивске грађе упућују на закључак да је зараза харала у току претходне 1456. године. Сер Јаков Лукин де Јако, један од сведока у парници вођеној између архиђаконa Јована Палташића и презвитера Трифуна Скитија око наплате закупа од которске Цркве Светог Марка, изјавио је на црквеном суду 13. фебруара 1458. да је сер Никши Скитију, оцу и прокуратору туженог презвитера Трифуна, на име закупа платио осам иперпера у *јогини епидемије, тј. летиа Господњеј 1456: Interogatus de tempore dixit quod fuit de anno epidimiae vel de anno Domini MCCCCLVI* (DACG IAK DIL IX Altari e chiese, 9; Митровић, 2009, стр. 43–56). Средином октобра 1457. двојица властелина, Мекша Јаков и Илија Загури, изјавили су пред црквеним судом да су се у *време кује* склонили у Пераст, у кућу Трифуна Лампровог Болице, опата Светог Ђорђа. У кући су остали пет месеци. Опату Болици су на име закупа платили укупно пет иперпера: *Dixerunt* (Ser Mexsa de Jaco et Helias de Zagur, прим аут.) *quod tempore pestis conduxerunt domum prefactam ad afflictum a domino abbate prefacto pro perpero I singulo mense et prefacto domino abbati dederunt et solverunt perperos quinque pro afflictu quinque mensium* (BAK II, 129).

Епидемија куге помиње се у два наврата и током парнице коју је Никола Жанетић водио против презвитера Марина Јакова Пасквалија око једне куће *in contrade San Triphon* у власништву манастира Светог Фрање. Никола Жанетић је 16. септембра 1457. на суду изјавио да су се после смрти његове браће Марка и Пјерка Жанетића, који су Марину Јакову речену кућу дали у залог за 40 иперпера на име дуга који су према њему имали, њихови наследници будући сирочићи и немајући другог избора уписали у војску у *доба кује љре ошћирилике две јогине: ve apresentasti al regimento nel tempo dela peste*

dela sono zercha annj II (БАК II, 99). На основу овог исказа могло би се закључити да се куга појавила у Котору већ пред крај 1455. године. Марин Јаковљев је кућу продао за 80 иперпера новом власнику. Жанетићи су сматрали да им је тиме нанета велика неправда јер су се надали да би могли да намире дуг и поврате кућу. Њихов сведок Никша Дулић изјавио је 24. октобра да су речену кућу, некада у власништву оца Николе Жанетића, настањивале разне особе у различита времена и да је тако било све док се није појавила куга када је кућа напуштена: *quod domus in presentiarum posessa per presbiterum Marinum de Jaco, olim posessa per patrem Nicolai Iagnetich, diversis personis diversis temporibus locata fuerat et quod semper habitata fuit usque ad tempus pestis quo tempore aveniente, et ab illo tempore citra alioquin vacua fuit* (БАК II, 133; Митровић, 2015, стр. 199).

Младој Катарини, кћери морнара Живка Купушине, епидемија куге послужила је као повод да покуша да се ослободи вереника Јакова Николе Љубовог. На веридбу је очигледно била приморана и то када јој је, према сопственој тврдњи, било мање од дванаест година. Кад се куга појавила, Јаков Љубов се заједно с мајком повукао из града и није се враћао дуже од осам месеци: *Siando dicto Jacomo fugito con sua madre tempore pestis et per spacio de mesi octo e pruj siando fuora dela zita* (БАК II, 274). За то време Катарина је упознала другог младића, власника барке, кога је сматрала бољом приликом, чему се није противио ни њен отац Живко Купушина. Стога је ова храбра девојка, крајем новембра 1457. године, пред црквеним судом повела парницу с циљем да законским путем раскине веридбу. Катарину је на суду заступао каноник Антоније Друшко, угледни которски клирик и интелектуалац грађанског порекла. Током неколико заседања саслушано је много сведока са обе стране. Епископ Анђело Фазоло није показао много разумевања за девојчине жеље, па је 5. априла 1458. напослетку донео пресуду према којој је Катарина била дужна да се уда за свог законитог вереника Јакова Николе Љубовог (Mitrović, 2014, str. 280-281).

Куга је Котор тешко погодила у лето 1503. године. Према вестима које су стизале у Дубровник, само у граду за неколико јунских дана умрло је око 400 људи, док је велики број преминулих био и на поседима у которском дистрикту. Убрзо је завладала и глад, која је такође однела велики број живота. Дубровник је у помоћ унесрећеном суседу послао товари двопека и пшенице (Milošević, 2003, str. 254). Петруша, удовица Илије Бранковића, позвала је 10. јула 1503. у свој дом на Мулу презвитера Трифуна Бизантија. Она се у том тренутку осећала добро и била је свесна својих поступака, али се веома плашила да ће је окрутна смрт од куге однети пре него што успе да напише опоруку и уреди породичне ствари: *Dei gratia sana de mente et del corpo et de*

bona loquella, ma dubitose morir dela morte cruda de peste et senza che non ordena le cosse sue et deli sui. Наиме, од куге су до тог тренутка умрли Петрушин син Марин, снаха Марија и њихова деца, док је њен други син, отац Винченцо, био болестан. Како је општински канцелар био одсутан, Петруша је замолила свог духовног оца Трифуна Бизантија да састави њен тестамент, што је он немајући другог избора и учинио: *Presertim uedendo morir parte deli sui et parte amalati de essa peste in questa hora che mezu di ali [10] de sopra nel mullo de sopra me chiamo ami intrado come suo padre spiritual et de tuti soi pregandome che douesse scriuer suo testamento et ultima uolunta non hauendo altramente el canceler dela comunita.* Петруша је одредила да син, снаха и унуци буду сахрањени у Цркви Свете Марије, у гробници њених предака. У случају да умре, њено тело требало је да буде погребено у крипти капеле фрањевачког конвента Светог Бернардина у Доброти. Ако њен други син Винченцо умре, нека буде сахрањен поред оца у цркви у којој служи (није речено о којој је цркви реч, прим. аут.) или у Светој Марији од Ријеке (DACG IAK SN XXIII, 605–606). Овај тестамент представља само једно у низу сведочанстава о тешким личним и породичним драмама проузрокованим кугом.

Последњи налет куге догодио се 1572. године, у време Кипарског рата. Заразу су у јануару у град унели млетачки војници са галије, која је била укотвљена у заливу. Током наредних шест месеци умрло је око 3.500 људи. Куга је покосила неколико млетачких званичника и готово целу војну посаду. Смрт је сустигла и многе монахе и свештенике. Градски манастири су запустели. Ни околна села нису била поштеђена, па је наредних година било тешко пронаћи младе мушкарце пристале за војну службу. Последње искуство *црне смрти* утицало је и на оснивање трећег градског хоспитала посвећеног Св. Року, 1574. године (Milošević, 2003, str. 253–254). У XV и XVI веку култови Св. Себастијана и Св. Рока, заштитника западних хришћана од куге, неговани су и у Котору (Живковић, 2010, стр. 230–233).

Референце

Необјављени извори

- Biskupski arhiv Kotor (BAK) I knjiga Marinus Contareno (1434–1454).
 Državni arhiv Crne Gore (DACG) Istorijски arhiv Kotor (IAK) Dukali i listine 1309–1822 (DIL) IX, *Altari e chiese delle Bocche di Cattaro. Copie dei documenti dei secoli XV e XVI (1435–1513)*
 Državni arhiv Crne Gore (DACG) Istorijски arhiv Kotor (IAK) Sudsko-notarski spisi (SN) II, III, XXIII

Објављени извори

- Čremošnik, G. (1921). Kotorski dukali i druge listine. *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 33, 115–196.
- Čremošnik, G. (1951). *Spisi dubrovačke kancelarije I. Zapisi notara Tomazina de Savere 1278–1282*. Zagreb: JAZU.
- Mayer, A. (1951). *Monumenta Catarensia. Liber notariorum catarensium I ab anno 1326–1335*. Zagreb: JAZU.
- Smičiklas, T. (1915). *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Zagreb: JAZU.
- Statuta civitatis Cathari*. (2009). Državni arhiv Crne Gore. Fototipsko izdanje originala iz 1616. godine, knj. I. Kotor.

Литература

- Benedictow, O. J. (2004). *The Black Death 1346–1353: The Complete History*. Woodbridge: The Boydell Press.
- Blehova Čelebić, L. (2006). *Hrišćanstvo u Boki 1200–1500: Kotorski distrikt*. Podgorica: Pobjeda, Istorijski institut Crne Gore; Cetinje: Narodni muzej.
- Cohn, S. K. (2008). Epidemiology of the Black Death and Successive Waves of Plague. *Medical History*, 52, Supplement 27, 74–100.
- <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2630035/> (pristupljeno 10. 5. 2021).
- Delimo, Ž. (2003). *Strah na Zapadu (od XIV do XVIII veka): opsednuti grad*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Gelcich, G. (1880). *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*. Zara.
- Историјски архив Котор. (1977). *Вогич кроз архивску іраћу*. Котор.
- Kantor, N. F. (2010). *U vrtlogu kuge: crna smrt i svet koji je ona oblikovala*. Beograd: NNK internacional.
- Kovijanić, R. & I. Stjepčević. (2003). *Kulturni život staroga Kotora (XIV–XVIII vijek)*. Perast: Gospa od Škrpjela.
- Kwakkel, E. & F. Newton. (2019). *Medicine at Monte Cassino: Constantine the African and the oldest Manuscript of his Pantegni*. Turnhout.
- Митровић, Ј. Ј. (1995). *Сію коїторских граїуља*. Ријека Црнојевића: Ободско слово.
- Martinović, J. J. (2002). Oko ubicacije i dedikacije crkve Svetog Martina u Kotoru. *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, 50, 427–436.
- Milošević, M. (2003). *Zdravstvena kultura u Boki kotorskoj za vrijeme mletačke vladavine*. Pomorski trgovci, ratnici i mecene. Studije o Boki kotorskoj XV–XIX stoljeća. Beograd: Equilibrium; Podgorica: CID, 248–261.
- Митровић, К. (2009). Епископ Анђело Фазоло и презвитер Трифун Скити – о сукобу грађанина и аристократе у Которској епископији. *Годишњак за друштвену историју*, 16(3), 43–56.

- Mitrović, K. (2013). *Mlečani episkopi Kotor 1420-1513*. Beograd: Magelan Pres.
- Mitrović, K. (2014). *Nekoliko ženskih portreta*. Knjiga o Kotoru. Beograd: Magelan Pres, 270-285.
- Mitrović, K. (2015). *Benediktinci na području Barske nadbiskupije i Kotorske biskupije (9. stoljeće - 1571)*. Kotor: Ministarstvo kulture Crne Gore – Kulturni centar „Nikola Đurković“.
- Митровић, К. (2015). *Ойаѿ Трифун Ламѿров Болица и ливелисѿи на ѿсегима Манасѿира Св. Ђорђа ѿред Перасѿом (1457-1458)*. Споменица академика Милоша Благојевића (1930-2012). Београд: ЦИГИД, 191-201.
- Ostojić, I. (1964). *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima II. Benediktinci u Dalmaciji*. Split: Benediktinski priorat Tkon.
- Смит, Џ. М. Х. (2006). *Европа ѿсле Рима: Нова кулѿурна исѿорија (од 500. го 1000. ѿодине)*. Београд: Clio.
- Stjepčević, I. (2003). *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*. Arhivska istraživanja Boke kotorske. Perast: Gospa od Škrpjela, 11-105.
- Живковић, В. (2010). *Релиѿиозносѿ и уметѿносѿ у Коѿтору: XIV-XVI век*. Београд: Балканолошки институт САНУ.

Katarina Mitrović*

SOME OBSERVATIONS ABOUT LIFE IN MEDIEVAL KOTOR IN THE TIME OF PLAGUE

The paper examines the conditions in Kotor in the years when the town and its surroundings were affected by outbreaks of bubonic plague, based on the provisions of the Kotor Statute and the records of the Bishopric Archive. Traces of the *Black Death* dating from the mid-fourteenth century are very rare. One document of Pope Urban V from 1368 tells us that the nuns from St. Martin's in Kotor had died of the plague, after which their Monastery became desolate. Much more information can be found from the fifteenth and sixteenth century, when several epidemics of plague broke out in the intervals of several decades: in 1422, 1427-1430, 1435, 1456, 1467, 1503, 1572. These plague outbreaks were often preceded by nearby inland conflicts and the Ottoman-Venetian wars. In 1422 and especially in 1572 during the War of Cyprus, the disease was most probably spread by the soldiers from the Venetian galleys anchored near the inlets to the Kotor

* Katarina Mitrović (1973) is a senior research associate at the Centre for Historical Geography and Historical Demography of the Faculty of Philosophy in Belgrade. Her research opus includes topics from church and social history, with special focus to the position and role of the Catholic Church in the Serbian lands of the Middle Ages and in the area of Venetian Albania. E-mail: ksmitrov@f.bg.ac.rs

Bay. For those times, the sanitary services were quite well organised in Kotor, having included *provveditori della sanità*, medics (one doctor and one surgeon), apothecaries, and even a veterinarian. They were all in public service. At the town entrances, there was a leprosarium, two quarantines for people (at Dobrota and Gurdić) as well as a ship quarantine near Đurići in the Straits of Verige. In the town itself, there were three hospices ran by *fraternitas* – charitable-religious societies gathering both the nobles and the commoners, men and women. The care was taken about the circulation of passengers and goods, statutory measures were proscribed about sanitation of the town streets and the water springs at Puč, as well as the conditions for the sale of meat and other products. The usual plague-related social phenomena, recorded throughout Europe, also occurred in Kotor. For example, the citizens of Kotor tried to save themselves from the outbreaks by moving to the village farms in the district, or by staying on ships. Many people passed away without leaving their last wills since the notaries would refuse to enter the affected households. Many testaments were not construed in accordance with the statutory provisions, which later caused numerous legal proceedings to be initiated before the municipal and church courts.

Keywords: bubonic plague, Kotor, Venetians, hospice, quarantine

Дејан Јечменица*

ПОСЛОВНО-ФИНАНСИЈСКИ ОДНОСИ ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА И ДУБРОВЧАНА У ВРЕМЕ ЦРНЕ СМРТИ

Апстракт: У овој студији пажња је усмерена на посебан сегмент односа цара Стефана Душана и Дубровчана у време појаве и ширења епидемије куге средином XIV века, познате под називом *црна смрт*. Утврђено је када се и у којим подручјима епидемија јавља у непосредном окружењу српске државе, што је довело до закључка да је у периоду од лета 1347. до почетка 1349. године ова зараза заправо са свих страна окружила Српско царство, најпре са истока, потом са запада и југа и, на крају, са севера. Пошто нису сачувана изворна сведочанства, која говоре о појави куге на тлу Српског царства, на посредан начин учињен је покушај да се у одређеној мери уоче, а потом и сагледају последице ове болести, на примеру пословно-финансијских односа.

Кључне речи: цар Стефан Душан, Дубровник, куга, пословно-финансијски односи

Појава и ширење „црне смрти“

Велика епидемија куге, која је средином XIV века захватила широка европска подручја, дошла је са истока. Нешто раније, почетком 30-их година зараза је у степама централне Азије достигла значајне размере. Одатле се ширила ка западу, а прекретница за њен даљи напредак била је татарска опсада ђеновљанске колоније Кафа на Криму 1346. године. Сматра се да су војници Џанибега (1341–1357), кана Златне Хорде, преко градских зидина бацачким справама убацивали тела преми-

* Дејан Јечменица (1982) је ванредни професор на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Проучава српску средњовековну историју са посебном пажњом на XIV веку, времену и личности цара Стефана Душана, српско-дубровачким односима, друштвеним и политичким токовима у српским земљама и дипломатици. Ел. пошта: dejan.jecmenica@f.bg.ac.rs

нулих од куге и тако се зараза проширила градом, како пише Габријеле де Муси из Пјаченце, савременик догађаја. Преко ђеновљанских трговачких галија зараза се за кратко време пренела у Медитеран, а одатле даље, широм Европе (Derbes, 1966; Dols, 1977, str. 35–38, 52–53).

У Цариграду се куга појавила у пролеће 1347. године, а одатле је наставила да се шири кроз егејске приморске крајеве (Bartsocas, 1966; Радић, 2013, стр. 189–191). На ђеновљанским бродовима је стигла у октобру 1347. у Месину на североистоку Сицилије (Benedictow, 2004, str. 70), а одатле се ширила по италијанским подручјима, а онда захвата и источну јадранску обалу (Ravančić, 2004, str. 13). Током јануара 1348. болест је забележена у Венецији и Ђенови (Dols, 1977, str. 54; Benedictow, 2004, str. 73), од пролећа исте године она продире у Баварску, шири се Француском и захвата Париз, а потом прелази и у Енглеску (Dols, 1977, str. 55; Horrox, 1994, str. 9). Крајем године прешла је у јужну Аустрију, а наредне, 1349. године, проширила се и Бечом (Horrox, 1994, str. 9). У току те исте године, али и наредне 1350, болест захвата централну Европу и Скандинавију (Benedictow, 2016). Од 1351. куга се шири даље према источној Европи захватајући руска подручја, нарочито током наредне 1352. године (Perrie, 2006, str. 131, 170). Сматра се да је ова болест однела и московског великог кнеза Симеона Ивановича Гордог, који је преминуо 26. априла 1353. године (Vernadsky, 1959, str. 206; Кучкин, 1989, стр. 106).

Епидемија куге о којој је реч остала је позната као *црна смрт*, али тај назив није настао у време њене појаве и ширења, па ни непосредно после њеног јењавања. По свој прилици у ширу употребу није ушао пре XVIII века (Horrox, 1994, str. 3–4; Ziegler, 1998, str. 18–19). У средњовековним изворима на латинском језику ова пошаст је најчешће означавана појмовима *pestilentia* и *mortalitas* (Mon. Rag. II, str. 11, 23, 25, 27, 29, 71). У старосрпским текстовима она се назива *коуѝа*, *куѝа*, *чоума*, *чюма*, *сьмрьѝоносѝе* (Динић Кнежевић, 1999, стр. 339–340). Међутим, ниједан од ових српских појмова се не односи на заразу из средине XIV века, јер о њој нема трага у нашим писаним изворима. Такве околности умногоме отежавају сагледавање могућих последица, које је ова зараза оставила на српске земље. Стога се оне морају посматрати фрагментарно, а из расположивих сазнања, уз велики опрез, закључци изводити на посредан начин.

Ширење пошастѝ око Српског царства

Према Српском царству зараза је долазила најпре са истока, од Цариграда и трачких крајева, захватајући у лето и јесен 1347. године северноегејска приморска подручја (Tsiamis & Poulakou-Rebelakou &

Tsakris & Petridou, 2011, str. 195), где су излазиле југоисточне границе Српског царства. На источној јадранској обали куга се појавила на крају 1347. године, прво у Сплиту (Ravančić, 2004, str. 13), а затим у Дубровнику, у јануару 1348. У лето исте године болест је захватила Тесалију, на коју су излазиле јужне српске границе. Тамошњи управник, севастократор Јован Анђео умро је од куге, што је олакшало укључивање ове простране земље у оквире Српског царства, пре новембра 1348. године (Nicol, 1993, str. 218; Ферјанчић, 1974, стр. 226–228). У јужној Угарској, према којој су допирале северне српске границе, зараза се јавља у јануару 1349. године (Benedictow, 2004, str. 76). Узимајући све наведено у обзир, у односу на Српско царство, уочавају се правци и таласи ширења епидемије куге: први је долазио са истока, у лето и јесен 1347, други и трећи су стизали са запада и југа током 1348, док се са севера зараза примицала почетком 1349. године.

На основу свих ових података произлази да су земље Српског царства биле изложене опасностима од ширења епидемије куге у периоду од средине 1347. па бар до средине 1349. године. У овом хронолошком оквиру, од приближно две године, са посебном пажњом посматраћемо пословно-финансијске односе цара Стефана Душана и Дубровчана.

Куга у Дубровнику

За разлику од српских земаља, појава и ширење куге у Дубровнику оставила је далеко више трага у сачуваним изворима. Најпре се зараза почетком јануара 1348. године појавила на острву Шипану (Jeremić & Tadić, 1938, str. 66; Dinić, 1960, str. 12), а онда се пренела и проширила градом. Харала је седам месеци, како пише Никола Рањина, или читаву годину, како бележе Анонимови анали (Nodilo, 1883, str. 39, 227; Jeremić & Tadić, 1938, str. 67), што би значило до краја лета или саме 1348. године. Треба напоменути да је болест по свој прилици стигла и коју недељу пре него што је постала примећена. Суморне су демографске последице које је епидемија куге оставила у Дубровнику. Збирне податке о броју умрлих доноси више извора, а бројке су унеколико различите. Најстарији извор, *Opera pia*, из XIV века, доноси податак да је од куге умрло 110 властелина и 10.000 осталих становника (Dinić, 1960, str. 14; Ravančić, 2006, str. 8), што је по свој прилици најприближније истини. Каснији извори истичу знатно већи број преминуле властеле, око 170, 173, а у неколико случајева и чак 273 властелина, док подаци о броју умрлих осталих становника варирају од 1.000, 6.000, 7.000 до већ поменутих 10.000. Подаци о

броју преминулих богатих пучана, укупно 300, су сасвим једногласни (Dinić, 1960, str. 12, 14; Ravančić, 2006, str. 7–9). Уколико се имају у виду процене да је у првој половини XIV века број пунолетне мушке властеле у Дубровнику износио око 300 (Krivošić, 1990, str. 59–60), наведени подаци о смртности добијају посебно тежак облик. До почетка пролећа помор је добио такве размере да су постојећа градска гробља постала тесна, те је Мало веће 19. марта одлучило да изабере тројицу властелина са задатком да се посвете тражењу новог места за сахрањивање (Mon. Rag. II, str. 18; Jeremić & Tadić, 1938, str. 66). Колико су прилике биле ванредне, речито сведочи и одлука дубровачког Великог већа од 30. маја 1348. године да се праг властели за улазак у ово веће снизи са постојећих 20 година старости на 18 година, уз драгоцено образложење „*propter carentiam hominum deficientium in Ragusio propter pestilenciam mortalitatis existentis*“ (Mon. Rag. II, str. 25; Jeremić & Tadić, 1938, str. 67). Све ово недвосмислено показује да је за првих пет месеци зараза у Дубровнику остављала за собом изузетно велику стопу смртности.

Тешке демографске последице, које је куга са собом носила, одражавале су се и на целокупни привредни амбијент. Дубровачка велика царина 1348. године издата је у закуп по цени од 9.500 перпера. Осетно мање у односу на претходну 1347, за читавих 3.000 перпера, односно 24%, а у односу на следећу 1349. годину мање за 3.300 перпера или 26,4%. С друге стране, током 1348. године цене жита су расле и до 100% у односу на пређашње и потоње године, осетна су била поскупљења соли и вина, а приметан је био и дефицит радне снаге (Dinić, 1960, str. 23, 26–28).

Српске царине у време епидемије куге

Један од најуноснијих пословно-финансијских односа који се развијао између српског владара и имућне дубровачке властеле био је закуп царина на српским трговима. О овом питању било је речи на другом месту (Јечменица, 2021a), а овде ћемо га размотрити само у хронолошком оквиру, у који је смештен предмет овог истраживања. У време када се куга приближавала најисточнијим границама Српског царства, цар Стефан Душан је боравио у старим краљевским земљама. Сазвао је сабор у Сопотници, по свој прилици у Полимљу, недалеко од Манастира Милешеве и Пријепоља, важног трговачког раскршћа. У то време је, на дан 14. јуна 1347. године, Дубровчанину Орси Чревићу издао разрешницу која се односила на више неименованих тргова, пошто је истекло уговорено време за закуп тих царина. Он је у српској држави пословао у породичном друштву заједно са

сином и својом браћом Живом и Маројем. Њихове пословне везе са царем нису се сводиле само на закуп царина на трговима, већ и на друге послове и службе – „in altri facti e servigi, et in ogni facto“, како се истиче у царевој разрешној повељи (Јиречек, 1892, стр. 27; Порчић, 2017, стр. 230–231; Радојчић, 1940, стр. 125–126). После месец и по, цар Стефан је боравио у околини Призрена, посвећујући тада бригу почетку градње своје задужбине, Манастира Светих Арханђела. Тамо је 1. августа 1347. године издао разрешницу за Николу Лукаревића и Марина Гучетића, закупце царина на трговима у Руднику, Зети, Призрену и Валони (Јиречек, 1892, стр. 27–28; Порчић, 2017, стр. 232–233). Пет дана касније, 6. августа, цар је издао нову разрешницу која се односила само на трг у Валони, који је Никола Лукаревић држао у друштву са другом двојцом Дубровчана, Марином Држићем и Думоњом Гољебићем (Јиречек, 1892, стр. 29; Порчић, 2017, стр. 234–236).

Из свега наведеног види се да је у лето 1347. године падало време када је истицао уговорни период за закуп већег броја царина на српским трговима. Пре него што је цар кренуо у посету Светој гори почетком јесени, не да би се *склонио* или нашао тамо некакво *ујочишће* од куге, како се обично, али неоправдано, сматрало у науци, што смо показали на другом месту (Јечменица, 2021b), сасвим је извесно да је српске царине издао новим закупцима. Да је овакво мишљење исправно, говори чињеница да је у јесен наредне 1348. године цар Стефан Душан сводио рачуне са Дубровчанима, закупцима царина на српским трговима. Марко Васиљевић, његов брат Мате и Степа Журговић, као пословно друштво држали су у закупу царине на призренском и новобрдском тргу. Цар им је 12. октобра 1348. године издао разрешну повељу, којом је потврдио исправност њиховог пословања, и да му ни у чему нису остали криви, односно дужни (Пуцић, 1862, стр. 18; Порчић, 2017, стр. 246–249; Јечменица, 2021a). Мање од два месеца касније свођени су рачуни са Лавром Вукасовићем, који је у друштву са Марином и Живом Гучетићем закупио царину на рудничком тргу. Цар им је 8. децембра 1348. издао разрешну повељу којом је потврдио да му ништа нису остали дужни (Пуцић, 1862, стр. 18–19; Порчић, 2017, стр. 243–246; Јечменица, 2021a). Трајање закупа ових царина падало је управо у време када се куга појавила и ширила у Дубровнику. Међутим, колико се да закључити, заразна болест није битно утицала на пословне активности купаца. Они су уговорне обавезе са српским царем ваљано испунили, не остајући му дужни, што је владар потврдио својим разрешним документима. Подаци о пословању ова два друштва веома су драгоцени, јер сведоче да од јесени 1347. до јесени 1348. године, у време када се куга у Дубровнику појавила и односила велике жртве, у једном делу Српског царства, на ширем географском подручју, од Рудника на северу до Новог Брда

и Призрена у средишњем делу државе, није било ванредних прилика које би угрозиле пословни амбијент. Штавише, трговачко пословање које је подразумевало остваривање мноштва непосредних контаката између трговаца и купаца и као такво представљало ризик за преносење и ширење заразе, није било угрожено. С обзиром на то да су закупци српских царина исплатили владару закупнине, излазило би да је промет на трговима обављан несметано, по свој прилици доносећи добит поменутим дубровачким пословним друштвима. Судећи по свему, на основу изнетог се може закључити да током 1348. године велики део старих краљевских земаља Српског царства није био изложен опасностима од појаве и ширења заразе кугом.

Оно што оставља значајан простор за размишљање о пословном амбијенту од почетка 1349. године јесте чињеница да од тада па све до краја владе цара Стефана Душана, дакле за читавих седам година, није сачуван више ниједан разрешни документ, који би сведочио о издавању у закуп царина на српским трговима. Такву, својеврсну празнину покушаћемо, барем делимично, да испунимо посредним путем.

Српско-дубровачки односи на најсвеобухватнији начин до тада су уређени у Новом Брду, приликом сусрета цара Стефана Душана са млетачко-дубровачким посланством, које су чинили Венецијанац Никола Ђорђи и Дубровчани Марин Бунић, Симон Бенеших и Живе Чревић. Цар је 20. септембра 1349. године издао хрисовуљу са два пратећа акта, који сведоче о управо уређеним односима (Јечменица, 2012, стр. 33–58). За питање коме смо овде посвећени од значаја је трећи документ том приликом издат – акт цара Стефана Душана о дуговима Дубровчанима. Овом исправом цар је прихватио обавезу да измири своја дуговања која је начинио током краљевског периода своје владе, заједно са супругом и својом властелом, укупно 9.287 перпера (Јечменица, 2012, стр. 49–50). Овај дуг је требало намирити за три године. Цариник у Светом Срђу на Бојани имао је обавезу да приход од 500 перпера годишње на име царевог *кумерка солској* у Дубровнику, стави на располагање Дубровчанима. Од закупнине царине на зетским трговима која је цару припадала, сваке године је 2.000 перпера требало одвојити за намиривање дубровачког дуга, а од призренске царине 596 перпера годишње (Јечменица, 2012, стр. 49–50). Из овога би се могло закључити да су пословне прилике на трговима у Зети и Призрену током 1349. године биле редовне, а свакако и у Новом Брду, где је цар примио млетачко-дубровачко посланство и да се очекивало да тако буде током наредне три године.

Како је у стварности изгледало прикупљање средстава за намирење овог царевог дуга, могуће је сагледати на примеру *кумерка солској*. У средњем веку промет соли са јадранске обале ка унутрашњости српских земаља био је под строгим државном контролом, па

су тако на читавој обали од ушћа Неретве до ушћа Бојане постојала четири законита кумерка солска: Дријева, Дубровник, Котор и Свети Срђ. Још од првих Немањића царина од извоза соли из Дубровника у српску државу дељена је на два дела, од којих је један припадао Општини дубровачкој и називан је *comerclum communis*, а други српском владару и испрва је називан *comerclum domini regis*, а касније *comerclum domini imperatoris* (Јиречек, 1952, стр. 214–215; Гецић, 1955, стр. 126; Маловић Ђукић, 1999, стр. 344–346). Српски владар је својим делом кумерка солској слободно располагао, а судећи по подацима из времена Стефана Душана, средства од њега је прибављао и тако што га је издавао у закуп, као што је то уосталом и Општина дубровачка чинила са својим делом.

Надлежност над краљевим, односно царевим кумерком солским у Дубровнику имао је цариник са Светог Срђа на Бојани, где се такође налазио један од преосталих кумерка солских. У том смислу недвосмислено говори више изворних података. Јаке Соркочевић је 1341. године краљев кумерк купио од Паскоја Гучетића, који је био законити прокуратор Петра Буће, „doanerii domini regis Raxie in Drino et in Ragusino“. Годишња закупнина је износила 450 перпера и 100 перпера које је требало дати Манастиру Свете Кларе (Div. Canc. 13, fol. 18', 3. VII 1341; Јиречек, 1952, стр. 79–80; Гецић, 1955, стр. 137, 140). Ово је уједно и најранији податак који говори о милостињи манастиру у коме су се подвизавале дубровачке властееоске кћери. Две године након Јаке Соркочевића, 5. јуна 1343, краљев кумерк солски су примили Клите Гучетић и Никола Лукарчевић, а истог дана су претходни закупци имали да положе рачун, како је то тражено у допису цариника са Светог Срђа (Div. Canc. 14, fol. 17, 5. VI 1343; Гецић, 1955, стр. 137, 140). Како смо видели, у царевом акту о дуговима, изричито је наглашено да цариник у Светом Срђу има надлежност над владаревим кумерком у Дубровнику. Том приликом су годишњи владареви приходи од соли која се извози из Дубровника рачунати у износу од 500 перпера.

Одмах по повратку дубровачког посланства из Новог Брда, у Дубровнику се приступило спровођењу мера у циљу наплате дугова српског цара у складу са владаревим документом. У том смислу 1. децембра 1349. године су у Малом већу изабрана три службеника који су морали да се побрину око царевог кумерка – „comerclum salis Sclauonie domini imperatoris“, који је уступио за подмиривање потраживања која су од њега имали дубровачки трговци (Ref. 15. fol. 52', 1. XII 1349; Mon. Rag. II, str. 89). Читава процедура издавања у закуп окончана је за три недеље, до 22. децембра. Након што је у граду била спроведена вишедневна јавна понуда (аукција), коју је разгласио општински телал Милгост, за куповину кумерка солској. Како се

није нашло да ико други нуди више, кнез и Мало веће су одлучили да га преко раније изабраних службеника, дају Луки Гамбе и Витику Гучетићу по понуђеној цени од 1.600 перпера за три године (Mon. Rag. II, str. 91; Геџић, 1955, стр. 137–138, 140–141). То је било за читавих 100 перпера више од оне суме којом је цар проценио свој *кумерк* приликом обрачуна дугова. Сами закупници су свакако у овом послу проналазили свој интерес, па се може закључити да је укупна реална добит од српског *кумерка солског* у Дубровнику била далеко већа. Закупници су се обавезали да новац од закупнине исплаћују кроз рате, на сваких шест месеци, при чему је први обрачунски период почињао од протеклог празника Светог Михаила, 29. септембра 1349. године (Mon. Rag. II, str. 91).

Дубровачки трибути у време епидемије куге

Дубровчани су сваке године по различитим основама српским владарима из залеђа плаћали *дохойке* или *трибути*. У хронолошком оквиру у коме је постављено ово истраживање, може се говорити о два трибута: *Свештодмитијарском* и *Српском сионском дохойку*, као о посебном сегменту финансијских односа српског цара са Дубровчанима.

Подизање трибута је најчешће обављао посланик кога је владар слао као свог опуномоћеника у Дубровник. Он је био снабдевен документом којим је потврђивао свој статус и без кога није било могуће подићи доходак. Та исправа је називана *трибутино писмо* (*littera tributi*), односно писмо о дохотку. Једно трибутно писмо важило је само за једну мисију посланика. У дубровачким архивским књигама углавном је вођена уредна белешка о подизању дохотка. Уз страну књиге на којој је она записана обично је одлагано и трибутно писмо (Јечменица, 2008, стр. 38).

Највећи и најзначајнији трибут, који је Општина дубровачка плаћала српским владарима, име је понео по празнику Светог Димитрија (26. октобар), када је долазио рок за његову исплату. *Свештодмитијарски доходак*, устаљене вредности од 2.000 перпера, добио је карактер својеврсне годишње накнаде коју је Општина дубровачка сваке године плаћала српском владару, а заузврат очекивала гаранције за слободно и несметано кретање и пословање дубровачких трговаца на читавој државној територији (Динић, 1935, стр. 225; Ћирковић, 1981, стр. 344; Михаљчић, 1999, стр. 746).

Свештодмитијарски доходак, у оквиру овог истраживања, посматраћемо у постављеном хронолошком оквиру. Сложен и дуготрајан поступак у вези са исплатом трибута за 1346. годину закључен је

тек у лето наредне 1347. године. Износ дохотка за 1346. годину цар Стефан Душан је решио да употреби за измирење својих дуговања проистеклих из пословног односа. Крајем октобра 1346. године, када је и падао рок за исплату трибута, у Дубровник је из српске државе приспео Млечанин Павле Марков Квирин, носећи са собом царско писмо за дубровачке власти. На Митровдан, 26. октобра, Павле је дубровачком кнезу и Малом већу предочио документ (Mon. Rag. I, str. 212–213; Порчић, 2008, стр. 17–18). Овом исправом цар је најпре подсећао Дубровчане на обавезу да му на празник Светог Димитрија исплате 2.000 перпера, на име уобичајеног трибута. Одмах затим тражио је да се новац преда Павлу Квирину, уз образложење да је цар од њега узео некакве ствари, односно робу, не мале вредности. И сам свестан необичности ситуације, да његов трибут треба да подигне лице које није његов поданик, цар на крају документа поручује дубровачким властима и подвлачи да се доходак да искључиво Павлу, и ником другом, *иа макар ѿај друѣи донео и сѿо ѿисама* (Порчић, 2008, стр. 17–18). То је био најспорнији моменат у читавој процедури око исплате дохотка за 1346. годину. Пракса је до тада била да владар у Дубровник шаље свог поверљивог човека, а овога пута догодило се да је у Дубровник са трибутним писмом приспео један Венецијанац, коме је требало исплатити трибут који је искључиво припадао српском владару. Необичност и јединственост ситуације изазвала је крајњи опрез на дубровачкој страни. Процедура исплате Светодмитарског дохотка за 1346. годину окончана је до 30. августа 1347. године, пошто је у Дубровник приспео човек цара Стефана Душана по имену Пулко, који је са собом носио царско писмо за дубровачког кнеза у коме је он изразио задовољство што је његов доходак употребљен како је желео (Mon. Rag. II, str. 245–246).

И наредне, 1347. године цар Стефан Душан је доходак уступио једном Венецијанцу. Овога пута се радило о унуку бившег млетачког дужда Бартоломеа Градоника (1339–1342). Михалет Градонико је на Митровдан у Дубровнику предочио царско писмо писано на српском језику, којим је тамошњим властима била пренета изричита владарева жеља да доходак буде исплаћен реченом Млечанину и ником другом. Поступајући на такав начин, Дубровчани су најпре исплатили 1.000 перпера, а онда остатак у ратама: 4. новембра 55 дуката (=110 перпера), потом, изгледа нешто касније још 17 дуката (=34 перпере) и на крају преосталих 856 перпера (Динић, 1935, стр. 229).

Цар је и даље доходак употребљавао тако што га је уступао за измирење својих обавеза које су проистикале из пословних односа. Тако је и 1348. године, 8. децембра, у Дубровнику једном Млечанину из рода Градонико било исплаћено 1.200 перпера у златницима, од новца који је Општина била дужна да исплати цару (Динић, 1935, стр. 229). По

свој прилици овде се радило такође о *Светиодмитијарском дохоџику*, односно његовом делу. Три године касније, 20. новембра 1351, по царевом овлашћењу, Венецијанац Франческин Ручини примио је у Дубровнику 2.000 перпера од трибута, у присуству четири сведока (Jireček, 1908, str. 538; Динић, 1935, стр. 229).

Српски стџонски доходак је установљен почетком 1333. године када су Дубровчани од краља Стефана Душана у *башиџину* добили Стонски рат (Јечменица, 2010а, стр. 32, 33, 35, 37). Недуго затим био је установљен још један Стонски доходак, који су исплаћивали босанском владару, бану Стефану II (Јечменица, 2010b, стр. 33, 35, 37, 39). Ова два дохотка су била у једнаким износима, од по 500 перпера, али са различитим роковима доспећа. Тако је за исплату дохотка српском краљу, доцније цару, рок падао на Васкрс, па се отуда у изворима увек уз његов помен бележи речени празник, док је за исплату босанском бану рок био нешто раније, на празник заштитника града, Светог Влаха (3. фебруара), што је у изворима такође редовно наглашавано (Jireček, 1908, str. 527; Јечменица, 2008, стр. 37). Како се из наведеног може видети, два трибута су у изворима јасно разликована по празнику када је био рок за њихово подизање. Како би се и у науци правила разлика између два дохотка, корисно је да се то на одговарајући начин нагласи у самом имену, што до сада није био случај. Као сасвим одговарајуће решење чини се једноставно додавање придевака испред основног имена трибута, па се тако сасвим јасно разликују *Српски стџонски доходак* и *Босански стџонски доходак*.

Српски стџонски доходак Дубровчани су исплаћивали само једном владару, краљу и цару Стефану Душану. И у овом случају исплата овог трибута посматраће се у хронолошком оквиру овог истраживања. Царевом посланику чије име остаје непознато, пошто је почетак канцеларијске белешке оштећен, доходак је био исплаћен 12. или 13. јуна 1347. године (Jireček, 1908, str. 528), више од два месеца после рока. У пролеће наредне, 1348. године пошаст је беснела у Дубровнику управо у време када је падао рок за исплату трибута. Следеће године је скадарски бискуп Марко, као царев изасланик, опуномоћен писмом, којем је поклоњена пуна вера, како је истакнуто у канцеларијској белешци, 7. јуна 1349. подигао цео износ дохотка (Jireček, 1908, str. 528–529), нешто мање од два месеца после Васкрса. Као један од сведока исплате био је и маркиз Никола Ђорђи, који се у Дубровнику нашао на свом путу до српског цара, као млетачки посланик, у дипломатском подухвату о коме је већ било речи.

Изгледа да су још у пролеће 1348. године у Призрену започете активности око уступања *Српској стџонској дохоџици* Манастиру Светих Арханђела у Јерусалиму, судећи према сачуваном тексту пројекта по-

веље о тој ствари, где је наведен датум 29. април 1348. године. Будући да је наредне 1349. године, како смо видели, доходак исплаћен царевом изасланику, јасно је да процес уступања трибута српском манастиру у Јерусалиму још није био завршен. То се догодило по свој прилици пре почетка пролећа наредне године. О том правном чину није сачувана оригинална царева повеља, а преостала два сачувана преписа једногласно доносе податак да се то догодило у Мелнику 8. марта 1350. године (Jireček, 1908, str. 529; Мошин, 1981, стр. 21; Порчић, 2017, стр. 240–241). Средства која су Дубровчани одвајали за овај трибут од тада се више нису сливала у владареву ризницу, али је цар активно учествовао у процедури његове исплате, издајући трибутно писмо за јерусалимске калуђере. По свој прилици исти онај калуђер Герасим, који се помиње још 1342, подигао је трибут 22. априла 1352. године, две недеље после Васкрса, на основу царевог трибутног писма, које је предочио дубровачким властима, у присуству три сведока (Jireček, 1908, str. 539). Оваква пракса је и касније задржана, пошто су јерусалимски калуђери обичавали да пре приспећа у Дубровник прво дођу на српски двор, где би прибавили одговарајући владарев документ о исплати трибута, како би биле избегнуте могуће компликације у Дубровнику (Jireček, 1908, str. 539–542).

★ ★ ★

На крају, потребно је још једном истаћи да се од 1350. године нагло смањује број сачуваних докумената, који сведоче о пословно-финансијским односима српског цара и Дубровчана. Када је реч о издавању царина у закуп, као што је већ истакнуто, више нема сачуваних разрешних докумената, што позива на опрез више у погледу пословног амбијента, него у смислу некакве нове претње од ширења заразе кугом, која је у то време захватала друга, удаљенија европска подручја. Јер у јесен 1350. године, цар Стефан Душан покреће војни подухват у приморју који лично предводи, с циљем враћања Хумске земље под своју власт (Мишић, 1996, стр. 63; Ферјанчић & Ђирковић, 2005, стр. 261). На повратку одлази у посету Дубровнику (Tadić, 1939, str. 43–46; Ферјанчић & Ђирковић, 2005, стр. 261), те је сасвим извесно да у то време у тим крајевима више није претила опасност од појаве и ширења болести. Судећи према изворним вестима, живот у Дубровнику се још 1351. године није сасвим вратио у редовне прилике (Dinić, 1960, str. 15; Ravančić, 2004, str. 16). Последице које је куга оставила у овом граду, посебно у демографском погледу, по свој прилици су један од главних разлога за смањење обима пословно-финансијских односа са српским владаром.

Референце

Необјављени извори

Div. Canc. 13. Državni arhiv u Dubrovniku, *Diversa Cancellariae* 13.

Div. Canc. 14. Državni arhiv u Dubrovniku, *Diversa Cancellariae* 14.

Ref. 15. Državni arhiv u Dubrovniku, *Reformationes* 15.

Објављени извори

Јечменица, Д. (2008). Два писма бана и краља Твртка I Дубровчанима о Стонском дохотку. *Грађа о њошлости Босне*, 1, 37–52.

Јечменица, Д. (2010a). Прва стонска повеља краља Стефана Душана. *Сѣари српски архив*, 9, 25–50.

Јечменица, Д. (2010b). Стонска повеља бана Стефана II Котроманића. *Грађа о њошлости Босне*, 3, 29–46.

Јечменица, Д. (2012). Хрисовуља цара Стефана Душана Дубровчанима са два пратећа акта. *Сѣари српски архив*, 11, 33–58.

Јиречек, К. (1892). Споменици српски. *Сѣоменик Српске краљевске академије*, 11, 1–117.

Mon. Rag. I. *Monumenta Ragusina. Libri reformationum I.* (1879). Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum Meridionalium.

Mon. Rag. II. *Monumenta Ragusina. Libri reformationum II.* (1882). Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum Meridionalium.

Мошин, В. (1981). Повеље цара Стефана Душана о Арханђеловом манастиру у Јерусалиму и о манастиру Св. Николе на скадарском острву Врањини. *Археографски њрилози*, 3, 7–36.

Nodilo, S. (1883). *Annales Ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina*. Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum Meridionalium.

Порчић, Н. (2008). Писма немањихких владара Дубровчанима о подизању Светодимитарског дохотка, *Сѣари српски архив*, 7, 11–26.

Порчић, Н. (2017). *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама. Доба Немањиха*. Београд: Балканолошки институт САНУ.

Пуцић, М. (1862). *Сѣоменици српски II*. Београд: Друштво србске словесности.

Литература

Bartsocas, Ch. S. (1966). Two Fourteenth Century Greek Descriptions of the 'Black Death'. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 21, 394–400.

Benedictow, O. J. (2004). *The Black Death, 1346–1353. The Complete History*. King's Lynn: The Boydell Press.

Benedictow, O. J. (2016). *The Black Death and Later Plague Epidemics in the Scandinavian Countries: Perspectives and Controversies*. Warsaw/Berlin: De Gruyter Open Ltd.

Ђирковић, С. (1981). Српске и поморске земље краља Уроша I. *Историја српског народа I*. Београд: Српска књижевна задруга, 341–356.

- Derbes, Vincent J. (1966). De Mussis and the Great Plague of 1348. *The Journal of the American Medical Association*, 196(1), 59–62.
- Dinić, D. (1960). Uticaj kuge od 1348. na privredu Dubrovnika. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 5, 11–33.
- Динић, М. (1935). Дубровачки трибути. Могориш, Светодмитарски и Конаваоски доходак и Провижиун браће Владковића. *Глас Српске краљевске академије*, 168, 205–256.
- Динић Кнежевић Д. (1999). Куга. *Лексикон српској средњеј века*. Београд: Knowledge, 339–340.
- Dols, M. W. (1977). *The Black Death in the Middle East*, New Jersey: Princeton University Press.
- Ферјанчић, Б. & С. Ђирковић. (2005). *Стефан Душан. Краљ и цар (1331–1355)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ферјанчић, Б. (1974). *Тесалија у XIII и XIV веку*. Београд: Византолошки институт САНУ.
- Геџић, М. (1955). Дубровачка трговина сољу у средњем веку. *Зборник Филозофској факултета у Београду*, 3, 95–153.
- Horrox, R. (1994). *The Black Death*. Manchester: Manchester University Press.
- Jeremić, R. & J. Tadić. (1938). *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika I*, Beograd: Centralni higijenski zavod.
- Јечменица, Д. (2021a). Српске царине у закупу дубровачких пословних друштава у доба краља и цара Стефана Душана. *Између Подунавља и Средоземља. Тематски зборник посвећен проф. др Синиши Мишићу његовом 60. рођендана*, 223–240.
- Јечменица, Д. (2021b). Цар Стефан Душан и црна смрт. 800 година српске медицине. *Зборник радова Дванаестог конгреса историчара медицине*. Београд: Српско лекарско друштво, у штампи.
- Jireček, K. (1908). Dohodak stonski, koji su Dubrovčani davali srpskom manastiru sv. Arhangela Mihajla u Jerusalimu i povelje o njemu cara Uroša (1358) i carice Mare (1479). *Jagić-Festschrift – Zbornik u slavu Vatroslava Jagića*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 527–542.
- Јиречек, К. (1952). *Историја Срба II*. Београд: Научна књига.
- Krivošić, S. (1990). *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku.
- Кучкин, В. А. (1989). К датировке завещания Симеона Гордого. *Древнейшие государственные на территории СССР. Материалы и исследования*. 1987 год. Москва: Академия наук СССР, 99–106.
- Маловић Ђукић, М. (1999). Кумерк. *Лексикон српској средњеј века*. Београд: Knowledge, 344–346.
- Михаљчић, Р. (1999). Трибути. *Лексикон српској средњеј века*. Београд: Knowledge, 746–748.
- Мишић, С. (1996). *Хумска земља у средњем веку*. Београд: Филозофски факултет.
- Nicol, D. M. (1993). *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453*. Second Edition, Cambridge: Cambridge University Press.
- Perrie, M. (2006). *The Cambridge History of Russia. From Early Russia to 1689*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Ravančić, G. (2004). Prilog proučavanju crne smrti u dalmatinskom gradu (1348.-1353.) – raspon izvorne građe i stanje istraženosti na primjerima Dubrovnika, Splita i Zadra. *Povijesni prilozi*, 23(26), 7–18.
- Ravančić, G. (2006). Neka razmišljanja o posljedicama epidemije crne smrti 1348. godine u Dubrovniku. *Ekonomska i ekohistorija – časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, 2(2), 5–21.
- Радић, Р. (2013). *Црно сјолеће. Време Јована V Палеолоја (1332–1391)*. Београд: Завод за уџбенике.
- Радојчић, Н. (1940). *Српски државни сабори у средњем веку*. Београд: Српска краљевска академија.
- Tadić, J. (1939). *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik: Turistički savez.
- Tsiamis, C. & E. Poulakou-Rebelakou & A. Tsakris & E. Petridou. (2011). Epidemic waves of the Black Death in the Byzantine Empire (1347–1453 AD), *Le Infezioni in Medicina*, 3, 194–201.
- Ziegler, P. (1998). *The Black Death*, London: Penguin Books.

Дејан Јечменица*

BUSINESS AND FINANCIAL RELATIONS BETWEEN EMPEROR STEFAN DUŠAN AND DUBROVNIK DURING THE TIME OF THE BLACK DEATH

In this study, attention is focused on the particular segment of the relationship between Emperor Stefan Dušan and Dubrovnik during the time of the outbreak and spread of the plague epidemics in the mid-fourteenth century, known as the *Black Death*. It is determined when and in which areas the epidemic occurred in the vicinity of the Serbian state, which led to the conclusion that in the period from the summer of 1347 to the beginning of 1349, this disease actually surrounded the Serbian Empire on all sides, first from the east, then from the west and south, and finally from the north. Since the written sources concerning the outbreak of the plague on the territory of the Serbian Empire have not been preserved, an indirect attempt was made to register and then see the consequences of the disease on the business and financial relations.

Keywords: Emperor Stefan Dušan, Dubrovnik, plague, business and financial relations.

* Dejan Ječmenica (1982) is an associate professor at the Department of History of the Faculty of Philosophy in Belgrade. He researches the Serbian medieval history, with special focus to the fourteenth century, the time of Emperor Stefan Dušan and his personality, relations between Serbia and Dubrovnik, social and political trends in Serbian lands and diplomatics. E-mail: dejan.jecmenica@f.bg.ac.rs

Марија Копривица*

„УТОЧИШТЕ БОЛЕСНИМ И НЕМОЋНИМА“ – БОЛНИЦЕ И СТАЦИОНАРИ ПОД ОКРИЉЕМ СРПСКИХ СРЕДЊОВЕКОВНИХ МАНАСТИРА

Апстракт: У овом раду биће сагледан однос манастира према болеснима и убогима кроз различите видове хуманитарног деловања средњовековних црквених установа. Издвојене су две врсте медицинских установа: лечилишта за акутне и излечиве болести и стационари за хронична и неизлечива стања. Пажња је усмерена на институционалну повезаност манастира и болница, као и на раздвајање ових установа које се постепено дешава током средњег века. Третман пацијената и величина лечилишта су процењени на основу оскудних изворних података.

Кључне речи: болница, манастир, Студеница, Хиландар, Дечани

Нема сумње да су се у средњем веку болнице и сличне здравствене институције, па и сама медицина као наука, развијале под окриљем Цркве. Изразити хришћански мотив човекољубља и милосрђа, оствариван је кроз помоћ слабима, сиромашнима и болеснима, кроз давање милостиње и уточишта, кроз молитве за њихово спасење и на крају кроз исповест и пружање руке у смртном часу. Средњовековна црква настоји да ову своју мисију извршава посвећено, не занемарујући медицинска знања тог доба. Прве медицинске установе у оквиру источних монашких центара сусрећу се већ у 4. веку. Античка медицина заоденута је у хришћанско рухо, а болнице су осниване

* Марија Копривица (1981) је доцент на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Бави се историјом српског народа у средњем веку, историјом цркве, друштвеним односима у средњовековној Србији. Ел. пошта: marija.koprivica@f.bg.ac.rs

при манастирима, епископијама и као посебне добротворне установе (Crislip, 2005; Miller, 1997).

Синтагма *манасѿирска болница* делује тако срасло и нераскидиво да већ оставља утисак јаке повезаности црквене и здравствене институције у једну целину. Готово сва досадашња истраживања о медицини на простору средњовековне Србије бавила су се и питањем манастирских болница (Мирковић, 1963; Павловић (Л.), 1952; Павловић (Б.), 2004). Навећи број радова из ове области објавио је Реља Катић, који је сазнања о српској средњовековној медицини сублимирао у две монографије (Катић, 1958; Катић, 1990). Прве манастирске болнице, Студеничка и Хиландарска, истражене су у посебним радовима (Катић, 1986; Баришић 2006), док се током дугог периода истраживања ове теме појавило више радова који су сагледавали развој медицине и лечења у средњовековној Србији (Катић, 1990; Радић, 2004). Међутим, има простора за нова истраживања како институционалне организације средњовековних здравствених установа, тако и медицинског аспекта неге и лечења пацијената у њима. Концепт болнице у средњем веку мора се сагледати шире, јер међу лечилиштима која су деловала на простору српске средњовековне државе постоје знатне разлике. Може се чак говорити и о специјализованим болницама за третман посебних обољења. Јасно се издвајају два вида лечилишта: болнице у ужем смислу, у којима су лечени пацијенти од акутних болести, који су могли да се опораве и врате уобичајеном начину живота; и својеврсни стационари, *сѿранойријемнице*, карантини за оболеле од неизлечивих и хроничних болести, који су на таквим местима могли остајати дуже време уз потребну негу и уточиште.

Развој српских болница почиње готово упоредо са успоном српске средњовековне државе и оснивањем великих манастира владарских задужбина, крајем 12. века. Иако се ктиторство у средњовековној Србији доводи у везу са оснивањем манастира, ово није једини вид оваквог деловања, те су болнице и друге установе могле бити основане и финансиране на овај начин (Троицки, 1935). Болнице су у средњовековној Србији најчешће деловале у склопу других институција, најчешће манастира, међутим, постојале су и самосталне медицинске установе.

Први подаци о здравственим установама средњовековне Србије упућују на деловање болница у Студеници и Хиландару (Студенички типик, 1994; Свети Сава, 1986). Њихово оснивање и уређење прописано је типиком, стога се узима готово за неоспорно да су основане крајем 12. века. Прописи о организацији манастирских болница у Студеничком и Хиландарском типуку, преузети су у скоро исто-

ветном тексту из типика Цариградског манастира Богородице Евергетиде (Thomas & Constantinides Hero, 2000). Стога сам податак да типик садржи поглавље о болници, не мора директно указивати да је она и почела са радом у време доношења овог документа или оснивања манастира (Живојиновић, 1994). Штавише, Студенички типик је Сава приредио после 1207. године и преноса моштију Св. Симеона. По свему судећи, пре тога није било медицинске установе при манастиру, а вероватно је успостављена у наредној деценији за време док је Сава обављао дужност архимандрита Богородичиног манастира (Катић, 1986).

Ове прве болнице су деловале унутар манастирског комплекса, у одређеним ћелијама прилагођеним потребама. Хиландарски и Студенички типик прописују: „Заповедимо, дакле, да се изабере болесницима ћелија, која је по изгледу добро успела болница, и постеље поставити болесницима за лежање и одмор, и работника им дати како би им помагао у свему“ (Студенички типик, 1994, стр. 122–125; Свети Сава, 1986, стр. 82). Поред тога, оваква болница је имала посебно огњиште „арла велика, тј. огњиште од метала сковано и преносиво“ за припремање облога и лекова, хране и напитака. Прописано је да у случају великог броја оболелих два работника, болничара, опслужују пацијенте. Управљење болницом је под ингеренцијама игумана, који је по потреби посећује и стара се о потребама. Такође, од болесника се захтева скромност и смерност, као и поштовање монашких правила.

Из оваквог описа првих манастирских болница произлази да се ради о малим и затвореним медицинским установама, намењеним лечењу монаха. Остаје питање да ли су овакве болнице могле примати и лечити световњаке. Византијске манастирске болнице биле су, углавном, затвореног типа. Чак и веће и значајније болнице, попут оне која је деловала уз Пантократов манастир, не могу се сматрати јавним здравственим установама. Њихови капацитети су били ограничени простором, али и затвореношћу манастирске заједнице (Miller, 1997). Нема сумње да су и Студеничка и Хиландарска болница веома успешно деловале током средњег века, да су се током времена развијале и прерасле у значајне медицинске центре. Већ у 13. веку приметан је замашан развој саме медицине у средњовековној Србији, увођење за то време актуелних медицинских метода, преводи медицинских списа, коришћење нових дијагностичких и терапеутских метода у лечењу, као и прибављање лекова (Катић, 1958; Катић, 1990). Могло би се рећи да сам типик и његови прописи о болницама представљају само први корак у њиховом деловању, али не и коначан облик њиховог рада. Како се ради о преводу типика и преузетом

моделу болнице, питање је да ли је овакав узор деловања болница био прилагођен условима српског средњег века и подмиривао потребе. По свему судећи, деловање здравствених установа при српским манастирима изашло је из скромних оквира које су почеком 13. века прописали манастирски типичи.

При сагледавању питања доступности или затворености медицинских установа, које су деловале под окриљем манастира, могу се издвојити две групе: оне потпуно затворене, малог капацитета и намењене лечењу чланова монашке заједнице и друге отворене за оболеле световњаке свих друштвених слојева и од различитих болести. Могло би се претпоставити да су готово сви већи манастири, који су окупљали велики број монаха, имали потребу за постојањем унутарманастирских болница, ћелија намењених болесним члановима братства. Сликовит опис таквих болница садрже типичи, док поједине манастирске повеље наглашавају да се болесним или изнемоглим члановима братства носи храна у ћелијама (Мишић & Суботин Голубовић, 2003).¹ Међутим, овакве болнице остају у другом плану пред развојем већих и отворенијих здравствених установа, које се током средњег века развијају уз манастире.

Већ Студенички и Хиландарски типик помињу и друге видове хуманитарног рада, деловање *сиранојријемница*, као и давање хране и одеће на вратима манастира, брига о сиротињи, па и сахрањивању тих лица која се издржавају од милостиње. Студенички типик прописује: „Због њих гостиницу саздасмо, испросивши место од неког христољубивог, у којој ћемо старој браћи и одмора дати и немоћнима да леже колико моћ допушта да их удостојимо бриге“ (Студенички типик, 1994, стр. 118–119). Међутим, и овај део типика представља дослован превод Евергетидског правила, па тако и српски текст садржи део који се по свему судећи не односи на добијање земље *од некој христољубивој* за подизање странојријемнице. У типичима употребљена је реч *гостин'ница*. У *Законојравиљу* Светог Саве помиње се деловање часних домова као видова добротворних установа. Међу институцијама овог типа посебно се наводе *стран'ноприкмнице или оцвогыхъ жилища или (си)ротамъ крьмительнице или болнымъ крьмительнице* (Законоправило, 2005, стр. 641).² Може се уочити да

1 Светоарханђеловска хрисовуља прописује: „Ако се који старац нађе болестан, да му се даје мертик као и на трпези.“

2 Ради се о преводу термина *xenodocheion*. У литератури и данашњим интерпретацијама за овакве манастирске институције најчешће се користи назив *сиранојријемница*. Међутим, под овим објектом не треба подразумевати *конаке*, објекте за смештај манастирских гостију у данашњем смислу, јер се такви објекти уз манастире јављају у знатно познијем периоду.

српски извори из истог периода употребљавају различите термине за деловање установа које описно покушавају да дефинишу. По свему судећи, пре почетка 13. века овакве институције нису деловале на простору средњовековне Србије. Овакве установе су успостављене у складу са прописима из типика, а по свему судећи, постојале су уз већину манастира. Значење термина *страноџријемница*, у смислу медицинске и хуманитарне институције, потврђен је и у 15. веку у делу Константина Филозофа (Константин Филозоф, 1989). По свему судећи, посетиоци или они који су стално боравили у таквим објектима, гости, странци, су у ствари сиротиња, убоги и болесни који су се издржавали од милостиње. Уважени гости манастира, владар, црквени високодостојници, властела, смештани су унутар манастирског комплекса уз велико уважавање. Страноџријемнице или слични објекти налазили су се изван манастирских зидина. Често се не ради о великим зградама и конацима, већ скромним објектима, који су и намењени потребама скромних и убогих људи. Стога нису сачувани материјални остаци таквих грађевина, а ретко се могу и утврдити њихове локације (Поповић, 1994). Јасно је да већ на почеку 13. века српске власти и црква познају оба вида хуманитарно-медицинског рада. Чини се да током времена овај други, отворенији, намењен ширем кругу људи углавном из нижих слојева, постаје израженији и потребнији па се интензивније и развија. Овакве установе нису болнице у ужем смислу, али у њима су се могли наћи и озбиљно болесни људи, као и људи са великим телесним манама, душевним болестима, неспособни за рад, који су последњу утеху проналазили издржавајући се од милостиње.

По свему судећи, хиландарски медицински центар није био ни највећи ни најзначајнији који су српски владари основали и финансирали (Живојиновић, 1998; Баришић, 2006). Није могао добити размере световног лечилишта због начина деловање Свете горе атонске. Изгледа да организацији светогорског манастира није одговарао модел уређења хуманитарног рада који је прописивао Евергетидски типик, а који је у истоветном тексту преузет у хиландарском уставцу. Типик прописује давање на вратима и помоћ сиротињи и убогима, док овај вид деловања у светогорским условима није могао добити веће размере (Свети Сава, 1986; Живојиновић, 1994; Живојиновић, 1998).³ Међутим, док је тај део ширег хуманитарног концепта можда био умањен, сама унутарманастирска болница је успешно дело-

3 Хиландарски уставац из изворника, Евергетидског типика, дословно преноси и текст о гробљу за странце. Оваква некропола у околини Хиландара није посвећена, нити археолошки потврђена и највероватније није ни постојала. Свети Сава сабрани списи, 174.

вала. Бројност манастирског братства, богатство манастира, као и искуство и образовање монаха доприносили су да развој медицине на овом месту буде на веома високом нивоу (Баришић, 2006). Постојање *Хиландарској медицинској кодекса* из 16. века сведочи да развој медицине у Хиландару није заостајао за достигнућима ове науке на западу (Катић, 1980; Катић, 1989).

Интересантно је да бројни документи, који говоре о обнови Хиландара за време краља Милутина, не помињу деловање болнице у манастиру. По свему судећи, она у ово време није била већих размера, а можда није ни одмакла од првобитно издвојене једне или две монашке ћелије у којима се нега указивала само неколицини болесних калуђера (Живојиновић, 1998). Изгледа да је боравак цара Стефана Душана на Светој гори 1348. године донео промене у организацији рада ове манастирске установе. Није без значаја околност да је сама царска породица свој боравак на Светој гори потражила управо у време највеће епидемије куге, 1347–1348. године (Кораћ, 1992). Током посете Светој гори цар Стефан Душан преузима опсежну обнову Хиландарске билнице:

„Подуже Царство ми унутар манастира болницу да буде уточиште болесним и немоћнима, те да се даје од двора Царства ми 200 перпера млетачких сваке године у болницу за душу Царства ми, и чамац којим ће радити и ловити. И колико има лежаја, сваке године да даје Царство ми у болницу гуњеве, клашње, сукно и постељину за кревете, и од тога да не узима игуман нити ко други за цркву, осим да узме калуђер који је задужен за болницу“ (Мишић & Копривица, 2015, стр. 73).

Могло би се закључити да је зграда болнице обновљена, али и да је проширена активност овог медицинског центра тиме што је предвиђено да буде *ујџочишће болеснима и немоћнима*. Ако је у ранијем периоду Хиландарска болница била затвореног типа и намењена монасима, на овај начин развијен је њен стационар, односно онај део у коме су уточиште могли пронаћи оболели од хроничних и неизлечивих болести. Треба нагласити да цар Душан, овом приликом, деловање Хиландарске болнице издваја у економском погледу. Приход који је усмерен за ову установу не ставља се игуману на располагање, већ посебном калуђеру задуженом за болницу. Могла би се изнети и претпоставка да је цар издао посебну исправу о болници и њеним приходима, која није сачувана, а да су подаци из такве исправе унети у *Ойишју хрисовуљу* из 1348. године (Мишић & Копривица, 2015). Каснији извори о деловању хиландарског медицинског центра, као и познавање начина деловања других болница у то време, указују да је цар Душан заиста извршио реорганизацију ове установе.

Следећи ктитори Хиландара, настављају старање о болници, а у њиховим исправама уочава се економска подвојеност ове установе, па су тако дарови намењени болници увек посебно назначени. Кнез Лазар је посебном повељом болници дао новчана средства у износу од 100 унчи сребра (Младеновић, 2003). Упоређивањем мера и монетарних јединица дошло се до закључка да је кнез Лазар обезбедио болници упола мањи износ од онога који је давао цар Душан (Благојевић, 1981; Благојевић, 2004). Овај детаљ не умањује значај Лазаревог дара, будући да се политичке и економске прилике у којима он влада не могу мерити са царским. Специфичан је и начин на који је болница добијала свој новац, јер је кнез Лазар Хиландару уступио два села и девет заселака у околини Клине, а истовремено обавезао манастир да из своје касе издваја годишње сто унчи сребра за болницу (Младеновић, 2003, стр. 129–138). Даривање новчаних средстава директно из владарске ризнице је приход на који манастир може рачунати за живота тог владара, а по свему судећи хиландарска болница је остала без прихода који јој је завештао цар Душан. Уговором, који је кнез Лазар склопио са Хиландаром, болница је добила сигурнији начин снабдевања и трајност поседа и прихода.

У каснијем периоду, старање о Хиландарској болници наставили су Бранковићи. Иако су чланови ове породице заслужни ктитори Хиландара, интересантно је да свој прилог болници не дају у периоду свог успона. Тек је 1406. године госпођа Мара са синовима Ђргуром, Ђурђем и Лазаром издала посебну повељу којом издваја приход намењен само болници. Као и претходни ктитори овог медицинског центра, и Бранковићи дарују новчана средства. Ради се о износу од сто унчи сребра, који је обезбеђен од прихода са трга Хоча. Уочљиво је да се ради о истом износу који је раније болници обезбедио кнез Лазар (Спремић, 2000). Важност овог документа је у томе што је описана намена средстава, те се може сагледати о каквом лечилишту се ради. Дар госпође Маре је требало да буде утрошен на: *оупокоеніе оутверждающе немощ'нымъ, раслаблени'нымъ, свештеннаго недоуга ради страдалце'мъ, слѣпимъ и хромимъ и им'же кости съкроушише се и вьнѣ състава кст'ств'ныхъ изливають се соухаго ради и неисцѣльнаго недоуга.* (Новаковић, 1912, стр. 464). Како је сликовито описано у повељи, ради се о тешким и неизлечивим болестима попут парализе, слепила, епилепсије, лепре, и других (Катић, 1982). Овакав опис болнице знатно одступа од оног у типичу по коме се ради о једној или две ћелије углавном за лечење монаха.

Могуће је да је управо овакав шири опсег болнице осмишљен током реорганизације установе у време Стефана Душана. Поред тога, постаје јасније да је Света гора у немирно време крајем 14. и поче-

тком 15. века постала уточиште многима који су последњу утеху и издржавање тражили под окриљем манастира. Остаје нерешено питање да ли је Хиландар имао од оснивања извесну странопријемницу, или је оваква установа настала касније. Повеља цара Душана указује на издвајање болнице и повећање капацитета, али не и на болести које су у њој лечене. Кнез Лазар свој прилог Хиландарској болници даје са наменом: **на потрѣбоу иже тоу въ немоштехъ страждоуштихъ** (Младеновић, 2003, стр. 129–138). Иако саме болести нису наведене, пре би се могло закључити да се ради о хроничним, немоћним и неизлечивим стањима. Исправа госпође Маре сасвим директно указује да се ради о већ развијеном лечилишту и стационару намењеном лечењу тешких болесника из различитих друштвених слојева. Такође, уочава се да је болница отворенија и за световњаке и да њена организација знатно одступа од првобитне прописане типиком. Овакво лечилиште највероватније није било у оквиру манастирског комплекса.

Архиепископ Данило II веома надахнуто говори о задужбинарству краља Милутина, а између осталог и о оснивању болнице у Продрому (Живојиновић, 1975). Иако се не ради о болници на простору српске средњовековне државе, треба поменути опис установе: „и ту начини мноштво одора ради почивања болнима, меке постеле поставивши поврх њих. И ту, ако какав болесник нема никакве наде, заповеди да сваки такав иде ка тако спремљеном одру“ (Данило Други, 1988, стр. 131). Може се приметити да је велико милосрђе исказано према болесницима којима нема лека тиме што им је омогућено да остану у овом стационару до последњег часа. Пажња је поклоњена и стручном медицинском старању око болесника, те је забележено да је краљ ангажовао и посебно обучене лекаре. Ова болница је по свему судећи била организована по узору на друге византијске медицинске центре, али ни болнице у средњовековној Србији нису заостајале за овом и деловале су на сличан начин (Мирковић, 1963; Живојиновић, 1975; Радић, 2004).

Велику и веома значајну медицинску установу у средњовековној Србији основао је краљ Стефан Дечански, у близини своје најзначајније задужбине и гробне цркве. Иако је у истраживањима готово устаљен назив за овај медицински центар *Дечанска болница*, она највероватније није била тако директно повезана са манастиром Дечани, на начин како су деловале медицинске установе Хиландара или Студенице. Ова болница је вероватно од оснивања деловала као посебна установа и налазила се ван манастирског комплекса. Још значајније је да Дечанске хрисовуље не помињу деловање болнице у оквиру самог манастира, или под његовим окриљем, као ни обавезе манастира

да одређена средства издваја за издржавање убогих (Ивић & Грковић, 1976). Григорије Цамблак који детаљније описује подизање болнице и њену делатност, не указује на повезаност Пантократоровог манастира и болнице у институционалном и економском погледу, сем на њихову просторну близину, „три стадија далеко“. Штавише, Цамблак о Болници говори као о посебном манастиру, не помињући посвету светитељу (Цамблак, 1989). По свему судећи, ради се о посебној институцији, чије је ктитор краљ Стефан Дечански, која је по организацији и начину финансирања независна задужбина, а чији се узорци могу препознати у најразвијенијим византијским болницама, попут оне уз Пантократоров манастир (Мирковић, 1963; Катић, 1990). Ипак, постојање медицинских установа под окриљем Дечана помиње једна гравура из 1748. године. Између осталог на том бакрорезу је уцртан и означен објекат: *ѿсѿиилница и болница* који се налазио лево од улаза у манастир уз спољашње обзиђе (Давидов, 1983). Према истраживањима С. Мојсиловић Поповић, овај објекат није део првобитног средњовековног комплекса већ је изграђен током реконструкције у 17. веку, те сматра да се болница „у 14. столећу сигурно није налазила на тој локацији“ (Мојсиловић Поповић, 1989, стр. 242). Григорије Цамблак на следећи начин описује болницу коју је подигао краљ Стефан Урош III:

„Зато и начини и други манастир, три стадија далеко од велике обитељи, са хелијама једном до друге, добро састављеним и украшеним застирачима за лежање, снабденим свим потребама неопходним за то. И тамо сабра по целој његовој области братију која болује од свештене болести довољна множина по броју, оне који су имали изједено лице узаврењем крви, пошто је месо отпало и пошто су се прсти отргли од околних костију и разделили се од члановног састава, оне који су се сасвим савили и нису могли ништа радити и оне који нису могли слободно дисати ради љутине која је излазила изнутра. Призор беше ваистину јадан и гледање је изазивало сузе милостивим очима“ (Цамблак, 1989, стр. 69–70).

Ова болница спада у ону групу медицинских установа која је поред лечилишта деловала и као стационар, прихватилиште и уточиште за оне којима нема лека. Цамблаков опис, сликовит и дирљив, одаје сву немоћ оваквих болесника, али сведочи и о важности постојање овакве болнице под покровитељством владара. Тумачење описаних симптома и средњовековних медицинских термина указује да су болести описане у овом цитату: психијатријске болести и епилепсија (свештена болест), лепра која је описана у развијеном стадијуму болести, парализа и остале болести костију као и туберкулоза и друге плућне болести (Катић 1982). Извесно је да се ради о неизлечивим болестима, за прилике средњег века. Велико милосрђе исказао

је ктитор омогућивши им „да добију одмор какав ко хоће, дајући сваког дана обилно што се нашло за њихово умирење“ (Цамблак 1989, 70). Познавање медицинских знања у средњем веку било је довољно развијено да је третман заразних болести подразумевао изолацију. У том смислу лепрозни болесници који се помињу у оваквим стационарима могли су бити и на додатни начин издвојени (Катић 1965). Оваква појава је уочљива и у Светоарханђеловској хрисовуљи, која забрањује боравак у манастирској болници хромих и слепих (Мишић & Суботин Голубовић, 2003). У овом случају не ради се о могућности заразе, али унутарманастирска болница није могла примити велики број таквих и то би оптеретило њене капацитете, а могућност излечења таквих стања је била минимална.

За разлику од ранијих оснивачких манастирских повеља у Светоарханђеловској хрисовуљи положај болнице је посебним одредбама уређен. Болница при призренском манастиру организована је по принципима лечилишта намењеног пре свега монасима и онима оболелим од акутних болести, каква су већ постојала у српским манастирима (Ненадовић, 1991). У повељи Стефана Душана изричито је одређено: „А за болницу као што је узаконио краљ, тако нека и стоји, 12 постеља: и ко се разболи да је у болници, а хромца и слепца да не буде у њој“ (Мишић & Суботин Голубовић, 2003, стр. 112, 142). На овај начин прецизирана је намена ове медицинске установе само за лечење оболелих који захтевају терапију и истакнута разлика у односу на стационаре за убоге и неизлечиве пацијенте, који су постојали при другим манастирима или деловали као самосталне институције. Стога би се могло закључити да је модел овакве болнице близак оном који је одређен Студеничким и Хиландарским типиком, а и изразито различит од претходно описане болнице коју је основао краљ Стефан Дечански. Пажњу привлачи детаљ да се Стефан Душан приликом уређења болнице при Светим Арханђелима позива на ранију праксу, односно *како је узаконио краљ*, наглашавајући да је начин деловања оваквих установа већ био добро познат.⁴ Поред тога, ктитор је прецизирао и начин издржавања болнице. Набрајајући поседе дате својој задужбини помиње се: „И још приложи царство ми цркву Све-

4 Међутим, не може се прецизно утврдити који је краљ посебним прописима узаконио начин деловања манастирских болница, али у бројним одредбама Светарханђеловске хрисовуље присутна су позивања на бањско манастирско уређење, прописнао од краља Милутина. Са друге стране, није познато да ли је при Светостефанском манастиру деловала болница. Извесније је да се узори и модели организације овакве мање болнице затвореног типа, намењене монасима, могу препознати већ у Студеници, а вероватно су сличне медицинске установе деловале при другима манастирима.

тог Стефана са својим двором, и са земљом, и са виноградима, и са млиновима, и с вртovima, и с воћем, и с дудињацима, и десетак који је било приложило царство ми болници, и са дворовима“ (Мишић & Суботин Голубовић, 2003, стр. 90, 121). Могло би се закључити да је овај посед са приходима био усмерен на издржавање манастирске болнице. Како се ради о поседу који је имао винограде, воћњаке и повртњаке, својим производима могао је поткрепити повећане потребе болесника, али по свему судећи, главни приход је представљао порез *десетак* са овог метоха. Важно је нагласити да поред деловања ове болнице, ктитор прописује и обавезу давања 12 мертика, obroка, свакодневно на вратима, чиме је употпуњена хуманитарна и милосрдна делатност Светоарханђеловског манастира. Пропис да хромци и слепци не буду примани у ову болницу не треба схватити тако да манастир није бринуо о овим категоријама немоћних и убогих. Они су само морали остати ван манастирских зидина, али је број даваних obroка, *мертика*, намењен овом виду милостиње исти као и број болничких постеља.

Кнез Лазар је поред старања о Хиландарској болници, подигао још једну нову медицинску установу у Србији. Његов животописац сведочи да после изградње Раванице: „сазида и други храм што лежи на источној страни у подножју тог места близу велике лавре. И болницу устроји за опорављање болесних инока, странаца и раслабљених“ (Списи о Косову, 1993, стр. 123). Ова болница је по свему судећи била посебна установа, ван раваничког манастирског комплекса. Сам опис раваничког монаха указује на извесне сличности са болницом у близини Дечана. Такође, указује и да се ради о медицинској установи која је представљала прихватилиште за убоге, старце и неизлечиве болеснике.

До 15. века на простору српске државе посведочено је деловање више болница које су радиле при самим манастирима, али и медицинских установа које су независне економски и административно, али су ипак у непосредној близини великих манастира. У позном средњем веку, са развојем градова и напретка медицинских знања, болнице делују и унутар градских насеља. Деспот Стефан Лазаревић је у Београду подигао странопријемницу, извесно прихватилиште и лечилиште. Према речима Константина Филозофа „А сазида и странопријемницу за болне и цркву у њој у име светог чудотворца Николе, на најслађој води; и насади вртове од свакога изабраног плода; и приложи јој села и богатство много; у њој болне и странце храњаше и олакшање њима даваше“ (Константин Филозоф, 1989, стр. 102). Овде се свакако не ради о манастирској болници. Ипак, концепт задужбинарства овог вида, као и милосрђе исказано према болесним

и неутешним, има основу у претходном периоду деловања бројних сличних установа на простору српске државе.

Могло би се навести још неколико примера деловања манастирских болница под покровитељством српских владара или властеле. Велики челник Радич Поступовић је издвојио две литре сребра за деловање болнице при светогорском манастиру Кастамониту. (Новаковић, 1912, стр. 551–552). Поред атонских, српски владари су помагали хуманитарни рад болница и других установа у приморским областима српске државе. Не изненађује податак да су се на овом подручју болнице развијале уз манастире, како православне тако и бенедиктинске (Mitrović, 2015). Српски владари и властела помагали су болнице и ван граница своје државе. Овај вид активности није доносио ктиторима приходе, нити помагао економској снази самих манастира уз које су деловале болнице. Мотиви за њихово подизање су пре свега милосрђе и човекољубље, хришћанско схватање бриге о слабима и немоћнима (Петровић, 1990; Катић, 1958).

На крају, улогу и место манастирских болница у средњовековном систему развоја медицине ипак не треба позиционирати превише високо. Нема података који би посведочили о великом напретку ни дијагностичких ни терапеутских метода у овим медицинским центрима. Владари, властела и имућни су се ретко лечили у српским манастирским болницама, већ су се обраћали искусним и школованим лекарима из Дубровника, Котора или италијанских градова. Ипак, савремена медицинска знања су допирала и до болница под окриљем цркве, те сачувани медицински текстови не заостају знатно за достигнућима медицинске науке тога доба. Пример *Хиландарској медицинској кодекс* или текстова *Ходошкој зборника* показују утицај западних медицинских учења, терминологије и извора (Грмек, 1961; Катић, 1985; Катић, 1989). Многе од болести са којима се средњовековни човек суочавао остале су до 20. века неизлечиве. Етика при лечењу и третману пацијената је израженија у манастирским болницама и по свему судећи је на већем нивоу него у другим медицинским установама. Извори о манастирским болницама и стационарима у средњовековној Србији сведоче о могућности да и најсиромашнији, безнадежни, немоћни могу добити постељу, оброк, утеху. Поменути извори показују познавање симптоматике да су различите болести третиране на различите начине. Манастири су преузели бригу о најтежим и чак о онима друштвено одбаченима: лепрозним, слепим и онима који у узнатредовалом стадијуму болести имају лошу прогнозу. Термин *убоји* осликава управо такве којима је манастирска болница или странопримница била намењена.

Референце

Извори

- Богдановић, Д. (1986). *Свети Сава. Сабрани списи*. Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 2. Београд: Просвета.
- Грковић, М. (1993). *Списи о Косову*. Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 13. Београд: Просвета.
- Хиландарски медицински кодекс № 517*. (1980). Фототипско издање, прир. Р. Катић. Београд.
- Ивић, П. & М. Грковић. (1976). *Дечанске хрисовуље*. Нови Сад.
- Јовановић, Г. & Л. Мирковић. (1989). *Константијин Филозоф, Повест о словима. Житије десјотиа Стефана Лазаревића*. Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 11. Београд: Просвета.
- Катић Р. (1989). *Хиландарски медицински кодекс № 517. Превод*. Београд.
- Мак Данијел, Г. & Д. Петровић. (1988). *Данило Друи, Животи краљева и архиепископа српских. Службе*. Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 6. Београд: Просвета.
- Мишић С. & М. Копривица. (2015). Општа хрисовуља Стефана Душана Хиландару 1348. године. *Спори српски архив*, 14, 65–106.
- Мишић, С. & Т. Суботин Голубовић. (2003). *Светлоарханђеловска хрисовуља*. Београд.
- Младеновић, А. (2003). *Повеље Кнеза Лазара*. Београд.
- Новаковић, С. (1912). *Законски споменници српских држава средњег века*. Београд.
- Петровић, Д. (1989). *Григорије Цамблук, Књижевни рад у Србији*. Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 12. Београд: Просвета.
- Студенички списак*. (1994). Цароставник манастира Студеница, прир. Т. Јовановић. Београд.
- Thomas J. & A. Constantinides Hero. (2000). *Byzantine Monastic Foundation Documents*, Vol. 2. Washington D.S.
- Законоправило Светеј Сава*. (2005). прир. М. Перовић & Љ. Штавланин Ђорђевић. Београд.

Литература

- Баришић, Р. (2006). *Хиландарска болница*. Четврта казивања о Светој гори. Београд, 407–425.
- Благојевић, М. (1981). Перпера и литра у доба кнеза Лазара. *Историјски гласник*, 1–2, 47–61.
- Благојевић, М. (2004). *Немањини и Лазаревићи, српска средњовековна државност*. Београд.

- Crislip, A. T. (2005). *From Monastery to Hospital: Christian Monasticism and the Transformation of Health Care in Late Antiquity*. Michigan.
- Давидов, Д. (1983). *Српски бакорези 18. века*. Нови Сад.
- Грмек, М. (1961). Садржај и подријетло хиландарског медицинског рукописа бр. 517. *Сјоменик САНУ*, 110, 31–45.
- Катић, Р. (1958). *Историја медицине код Срба у средњем веку*. Београд.
- Катић, Р. (1965). *О њојавама и сузбијању заразних болести код Срба од 1202. до 1813. године*. Београд.
- Катић, Р. (1982). *Терминологија српске средњовековне медицине и њено објашњење*. Београд.
- Катић, Р. (1985). Порекло Хиландарског медицинског кодекса Но. 517. *Археолошки прилози*, 6–7, 173–184.
- Катић, Р. (1986). *Болница Светиої Саве у Сјуденици*. Осам векова Студенице. Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 201–206.
- Катић, Р. (1990). *Српска средњовековна медицина*. Горњи Милановац.
- Кораћ, Д. (1992). Света гора под српском влашћу. *Зборник радова Византолошкої инстїишїи*, 31, 1–179.
- Mitrović, K. (2015). *Benediktinci na području Barske nadbiskupije i Kotorske biskupije*. Kotor: Ministarstvo kulture Crne Gore.
- Miller, T. (1997). *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*. Maryland.
- Мирковић, Л. (1963). Нешто о византијским и српским болницама у средњем веку. *Гласник, службени лист Српске православне цркве*, 44, 384–391.
- Мојсиловић Поповић, С. (1989). *Архијектура манастирскої насеља Дечани*. Дечани и византијска уметност 14. века. Београд, 239–247.
- Ненадовић, С. (1991). Манастир светих Арханђела код Призрена и његова болница, задужбина цара Душана, изграђени у времену од 1343. до 1352. године. Пред почетак радова на обнови. *Архив за историју здравствене културе Србије*, 20(1/2), 47–56.
- Павловић, Б. (2004). Манастирске болнице у средњовековној Србији. *Црквене студије*, 1, 381–388.
- Петровић, М. (1990). *Крмчија Светиої Саве о зашїишїи обесїрављених и социјално уїрожених*. Београд.
- Поповић, С. (1994). *Крст у круїу, архијектура манастира у средњовековној Србији*. Београд.
- Радић, Р. (2004). *Болести и лечење*. Приватни живот у српским земљама средњег века. Београд, 394–418.
- Спремић, М. (2000). *Бранковићи и Хиландар (1365–1427)*. Осам векова Хиландара. Београд, 73–83.
- Троицки, С. (1935). Ктиторско право у Византији и Немањинској Србији. *Глас СКА*, 168, Одељење друштвених и филолошких наука, 86, 81–151.
- Живојиновић, М. (1975). Болница краља Милутина у Цариграду. *Зборник радова Византолошкої инстїишїи*, 16, 105–117.

Живојиновић, М. (1994). Хиландарски и Евергетидски типик, подударности и разлике. *Зборник радова Византолошкој инститиуији*, 33, 85–102.

Живојиновић, М. (1998). *Историја Хиландара 1, од оснивања манастира 1198. до 1335. године*. Београд.

Marija Koprivica*

SANCTUARY FOR THE SICK AND THE POOR – HEALTH RESORTS AND HOSPITALS UNDER THE AUSPICES OF SERBIAN MEDIEVAL MONASTERIES

The information on the operation of monastery hospitals in the Balkans, although scarce, have enabled the overall understanding of the pervasiveness of these medical institutions and the way they worked. Since the foundation of the monastery at the end of the twelfth century, the typika precisely determined the hospital organization, as well as some other kinds of humanitarian work. Typikon of Hilandar Monastery, and Typikon of Studenica Monastery proposed the existence of a hospital. However, these typika mostly represented a translation of the Typikon of Monastery of Theotokos Evergetis in Constantinople, and it cannot be confirmed that it fully reflected the organisation of the monasteries and the hospitals in the medieval Serbia. The hospital operated within the monastery complex, and its capacities were at a low level in the beginning. In certain Serbian medieval monasteries it was noted that there were special buildings i.e. 'gostinica' or 'stranoprijemnica', which operated in a similar way as the Byzantine xenodochion. 'Stranoprijemnice' were described as shelters for the poor, or a certain type of a medical institution where ill people, or even poor people who lived on the remnants of food from the monastery, were accommodated. In the mid-fourteenth century the reform of monastery hospital took place; this institution became economically independent from the monastery, enlarged its capacities and started to have its own administration and staff. Some charters indicate that apart from the acute illnesses, mental illnesses were also cured, chronic and incurable states were treated, and that there was also a stationary hospital for such patients. The church was not against the modern medical knowledge, both from the East and the West. The treatment of patients in Serbian monastic hospitals was in accordance with the medical knowledge of the time.

Keywords: hospital, monastery, Studenica, Hilandar, Dečani

* Marija Koprivica (1981) is an assistant professor at the Department of History of the Faculty of Philosophy, University of Belgrade. She deals with the history of the Serbian people in the Middle Ages, church history and social relations in medieval Serbia. E-mail: marija.koprivica@f.bg.ac.rs

Дејан Радичевић*

ПРИРОДНЕ НЕПОГОДЕ НА ТЛУ СРБИЈЕ У СВЕТЛУ АРХЕОЛОШКИХ ПОДАТАКА

Апстракт: Уз ратове и заразне болести, на нашим просторима су у прошлости и разорне природне несреће задавале много мука. О томе, осим писаних извора, сведоче и археолошки подаци. У раду је начињен покушај да се сагледају расположива сазнања те врсте. Приликом археолошких и конзерваторских радова, већином у манастирима и на црквама, уочени су трагови које су за собом оставиле поплаве и земљотреси. Тамо где о њима има писаних података, археолошки су и потврђени, док на већини места о којима писани извори не говоре, археолошки трагови представљају једина сведочанства и значајно допуњују слику о дешавањима у минулим временима.

Кључне речи: природне непогоде, поплава, бујице, земљотрес, археолошки трагови

Методологија археолошких ископавања подразумева издвајање културних слојева и објеката – археолошких целина. Анализом њихових садржаја и међусобних односа долази се до закључака о карактеру и датовању налазишта. То је неизоставно, нарочито на локалитетима дугог трајања и са сложеном стратиграфском сликом. Кад је реч о налазиштима из историјских епоха, у случају недостатка писаних извора, материјални докази најпоузданија су сведочанства за реконструкцију почетка, страдања, обнове и коначног престанка живота. У археолошкој литератури може се наћи много примера који то потврђују.

* Дејан Радичевић (1970) је доцент Одељења за археологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, где држи наставу из средњовековне археологије. Истраживачка интересовања су му усмерена на националну археологију средњег века. Ел. пошта:dradicev@fbg.ac.rs

За што поузданије разграничавање и хронолошко одређење појединих етапа на вишеслојним локалитетима, свакако су најзначајније тзв. *затворене археолошке целине* (оставе, јаме, гробови, интактни слојеви са пратећим археолошким материјалом). До њиховог „затварања“ по правилу долази у ванредним околностима. Најчешће су то ратна дешавања праћена разарањима и пожарима, која остављају најречитије археолошке трагове. Међутим, нису ратови били једини који су реметили свакодневицу и доносили невоље. Обично су их пратили глад и болести које су односиле више људских живота него и сами ратови. Из писаних извора познато је да су се у прошлости и на тлу Србије шириле епидемије инфективних болести и доводиле до тешких губитака (Катић, 1965, стр. 55–99). Уз заразне болести и разорне природне несреће, елементарне непогоде као што су земљотреси и поплаве, такође су становништву задавале много мука. У покушају сагледавања последица, које су пошасте оставиле и на овим просторима, значајним се чини и питање у којој мери о њима сведоче и расположива археолошка сазнања.

Одмах на почетку мора се констатовати да за неке од наведених појава и даље нема одговарајућих археолошких трагова. Првенствено се то односи на глад, која се обично јављала услед недовољне пољопривредне производње или пустошења која су изазивале непријатељске војске (Радић, 1999, стр. 114–115). Епидемије које су у прошлости погађале наше просторе и даље су без археолошких потврда. Осим њих, средњовековни човек био је изложен и разним врстама природних непогода, које су могле узроковати велике проблеме. Када је реч о археолошким траговима, које су непогоде оставиле за собом, као најдрастичнији пример чини се црква на локалитету Црквина – Падеж у селу Дренови код Пријепоља. Овај локалитет са остацима средњовековне цркве, окружене некрополом, археолошки је ископан у пролеће 1957. године и том приликом је констатовано да је тешко оштећен, а делом и уништен. Разлог томе су тектонски поремећаји са клизањем терена који су преполовили цркву по осовини север-југ, тако да је на горњем платоу остао већи део наоса са олтарским простором, док се низ падину према југозападу, за читавих 50 метара, одвојила припрата са преградним зидом према наосу. Између овако раздвојених делова цркве формирана је вододерина. На простору око остатака цркве откривени су трагови веће средњовековне некрополе са гробовима обележеним масивним каменим плочама. Већа група надгробника очувана је око зидова западног дела храма (Вуловић, 1980, стр. 7–8).

Приликом ископавања уочене су две етапе грађења – старија црква је после рушења у једном познијем раздобљу обновљена и

дограђена. Не искључује се могућност да је и првобитно здање пострадало услед нестабилности терена (Поповић, 2005, стр. 188). У литератури су изнета различита датовања првобитне цркве: у раздобље прероманике или касније, у крај прве половине или средином XIII века, а у зависности од тога разматрано је и време њене обнове и доградње (Вуловић, 1980, стр. 9–20; Поповић, 2005, стр. 191–192; Јанковић, 2013, стр. 229–231). Тешко је рећи и нешто одређеније о времену њеног коначног рушења. Чињеница је да је око цркве у позном средњем веку образована некропола. Судећи према надгробним обележјима, претпостављено је да је до катастрофалног померања тла могло доћи доста рано, већ током XIV века, а најкасније почетком XV века, када, изгледа, престаје сахрањивање (Поповић, 2005, стр. 192). На другој страни, изнете су претпоставке да је до тога могло доћи знатно касније, можда чак и у катастрофалном невремену и поплави крајем XIX века (Јанковић, 2013, стр. 231). Чини се да поуздане закључке и у том погледу могу донети само ревизиона археолошка ископавања.

У средњем веку је веома био изражен проблем поплава и бујица које су утицале на живот и привређивање. Поплаве су представљале праву елементарну непогоду са којом је средњовековни човек тешко излазио на крај, па је гледао да јој се уклони с пута. Изливање река, постојање бара и баровитих терена утицало је на избор места за подизање насеља. Близина текуће или изворске воде имала је пресудан значај, али је избегавана непосредна близина главног тока и изложеност поплавном таласу. Истраживања показују да су још од раносредњовековног раздобља за насељавање биране речне терасе и високе обале које су биле ван домаћаја воде (Милошевић, 1997, стр. 116–117). Положај каснијих сеоских насеља, познатих из писаних извора, показује да су већином и она била уз реке и потоке, али ретко на самој обали. Границе њиховог атара долазиле су до реке, али је само село могло бити удаљено и до пар километара. Сматра се да је ово повлачење предузимано управо због разливености речних токова и честих поплава које су морале остављати снажан утисак на оновременог човека (Мишић, 2007, стр. 20–32, 42–52).

Опрезност приликом избора места свакако се може узети као објашњење за чињеницу да су у досадашњим археолошким истраживањима средњовековних насеља у Србији изузетно ретко забележени трагови природних непогода, конкретно поплава и бујица. То потврђује и пример налазишта на којем су такви трагови јасно уочени, а директна су последица неповољног положаја. Ради се средњовековном Трговишту, чији се остаци налазе десетак кило-

метара западно од Новог Пазара (Антоновић, 2010, стр. 298–299). Међу позносредњовековним насељима на територији Србије, оно је у највећој мери археолошки истраживано. Ископавања су показала да је настало крајем прве половине XIV века и да је на истом простору постојало до XVIII века. Издвојена су два стамбена хоризонта, од којих је старијем (XIV–XV век) приписано тридесетак дрвених кућа и неколико објеката од камена, а млађем хоризонту (XV–XVIII век) искључиво куће од камена (Милошевић, 1997, стр. 87–88).

Трговиште је засновано на раскрсници важних средњовековних путева, што је било пресудно за избор места, а не погодности природног окружења. Насеље је подигнуто у ували покрај ушћа Себечевске реке у Рашку. Положај на уским заравнима уз речне обале и на падинама брда Оцева, није био повољан. Обронци Оцева заклањали су га од сунца, а куће су биле стално засипане сипаром са брда, у које су делом и биле укопане. Приликом ископавања се дешавало да се испод сипара, на коме је била подигнута кућа, открију трагови старијих објеката, који су могли имати и сложене, вишепросторне основе (Милошевић, 1997, стр. 87–102).

Много брига становницима Трговишта доносила је и ђудљива Рашка, о чему сведоче наплавински слојеви откривени у многим објектима. Трагови разорних поплава констатовани су и на десној обали, у непосредној близини ушћа Себечевске реке. Ту су откривени остаци рановизантијске базилике са траговима преградњи и доградњи (Поповић, 1997, стр. 91–107). У шуту над њеним рушевинама откривени су средњовековни гробови, датовани у крај XII и прве деценије XIII века, а над њима насеобински слој приписан старијем хоризонту Трговишта. Испод слојева речног насипа, на простору западно од базилике, откопано је неколико надгробних плоча које су припадале једној од некропола ове насеобине. Надгробници су према облицима оквирно датовани у другу половину XV и прве деценије XVI века. Као најмлађи на локалитету откривени су остаци воденице за коју је закључено да припада последњој фази живота на Трговишту (Роровић, 1999, стр. 123–125). Већи део ове воденице, као што је случај и са северним зидом базилике, разорен је у некој од великих поплава које су проузроковале померање десне обале Рашке. Потом је на том истом месту, враћајући се у старо корито, река наплавила велике количине песка и шљунка. Нема поузданих података када је дошло до ове разорне непогоде. На основу претпоставке да је воденица подигнута најраније у XVII веку, закључено је да се то могло десити током наредног столећа, када коначно и замире живот на Трговишту. Као могући траг сећања на ову природну катастрофу узима се

предање забележено средином XIX столећа, према коме је Трговиште страдало у великом потопу када га је Рашка однела са лица земље (Гиљфердинг, 1972, стр. 134).

Поплаве и бујице су задавале проблеме и нашим средњовековним манастирима, мада је и у њиховом случају место за грађење најчешће бивало добро одабрано. Мајстори зидари су били добри познаваоци заната, што потврђује чињеница да грађевине по правилу нису изложене пропадању услед поремећаја тла на којем су утемељене или лоше градње, већ најчешће услед ратних разарања или, у доба турске управе, због материјалних немогућности монашке заједнице да се стара о свом манастиру. Специфични и важни услови за ужу локацију манастира свакако су били присуство питке воде и добро грађевинско тло. За задужбине Немањића карактеристично је да су грађене на отвореним, па и доминантним локацијама, док се у време Моравске Србије по правилу гради у затвореним амбијентима речних долина (Поповић, 1994, стр. 70–71). Дакле, током читавог средњег века, скоро без изузетка, манастири су грађени у близини воде, али топографија саме локације није увек једнака. Обично су подигнути на платоима изнад мањих река које су биле притоке већих река, изван главних путева, па и водотокова. Ретко су на самој обали реке, али има и таквих примера (Милешева, Давидовица, Свети Арханђели код Призрена, Милентија и други). У том случају су били непосредније изложени дејству воде и непогода, о чему су и средњовековни градитељи морали водити рачуна. То потврђују и резултати археолошких истраживања поменутих манастира.

Милешева је саграђена између токова Милешевке и Косатице и то тако да су северозападна, јужна и западна страна манастира биле одређене речним токовима, док се остало обзиђе, на истоку и северу, прилагодило условима које су они налагали. Градитељи су били свесни опасности од хировитих и непредвидивих река, па су манастирске објекте заштитили темељним или подградним зидовима. Археолошким истраживањима откривени су остаци обалоутврде која је штитила манастир од бујичне Косатице (Janković, 1986, str. 99). Њена доња зона изведена је са косином, док је горњи део чинило вертикално зидно платно. Приписана је најстаријој фази манастирске градње, а на откривеним остацима зидова биле су видне грађевинске преправке из наредних епоха. Постојање ојачања за заштиту од воде претпостављено је и на другим деловима манастирског обзиђа, мада она нису и археолошки потврђена (Поповић, 1994, стр. 165–171, црт. 45).¹

1 Делови зида раније протумачени као обалоутврда на северозападном углу средњовековног обзиђа касније су протумачени као темељи куле која потиче из времена пре заснивања манастира (Бунарџић & Бунарџић, 2006, стр. 13, 27–28;

Истраживањем спољног, западног манастирског зида установљено је више фаза градње. Делови старијих зидова су подзиђивани и местимично презиђивани. Оштећени делови горњих партија попуњавани су уметањем мањег или већег ломљеног камена. Секундарно су коришћени и делови оштећеног и изгорелог каменог мобилијара. За зазиђавања једне веће бреше употребљен је камени праг са кружним отвором за осовину врата, а у маси зида нађени су и комади нагорелих делова мермерних плоча од столова (Бунарџић & Бунарџић, 2006, стр. 25–26).

Два записа из прве половине XVII века говоре о страдању дела манастира који је однела набујала Косатица. У запису из 1623. године, између осталог, каже се да на празник Богородичине ризе и појаса *надође велика вода врло јака и стйрашна и однесе иѹманску резиденцију, болницу и све службене сасуде, које беху у њој, и однесе ѿиѹ двокрових ћелија* (Стојановић, 1902, стр. 308, бр. 1141). Приликом истраживања северозападног дела порте констатовани су слојеви наноса Косатице који су повезани са овим подацима. На том простору су откривена два низа међусобно повезаних просторија, од којих је један био унутрашњи ка порти, а други, северни, према обзиђу. Ови објекти су приписани позним фазама у манастиру, а престанак живота у њима оријентационо је опредељен у раздобље од самог краја 17. до у осамдесете године 18. века. Пре тога су били више пута обнављани, али се ни најстарији од очуваних зидова није могао везати за неку старију фазу градње у Милешеву. Постојање наноса Косатице у северном низу просторија узет је као једна од потврда да су ове грађевине тако позне. Наиме, ту су, испод подова, културни слојеви били очувани само на делу површине, док је други део чинио искључиво нанос приписан поплави из 1623. године. На основу постојања овог наноса извршено је и датирања и то тако да су најстарији подови у просторијама ка порти приписани времену пре 1623. године, док је старија нивелета подова у просторијама у северном низу приписана времену непосредно после бујица (Јанковић 1986, стр. 95–96).

Бунарџић, 2011, стр. 344, сл. 3а и 10). Река Милешевка је додиривала подужни зид на јужној страни манастира, који се данас види у основи порте. У једној од последњих катастрофалних поплава Милешевке страдао је и такозвани нови конак, саграђен 1884. године. У обнови која је уследила изграђени су нови потпорни зидови као заштита од реке (Поповић, 1994, стр. 165, нап. 217). Радови на југозападном углу конака изграђеног 1884. године, као и у унутрашњости његовог подрума показали су да под овим углом конака постоје остаци шута и наноса Милешевке, као доказ бројних поплава и рушења које је изазивала река (Јанковић, 1986, стр. 99).

Када је реч о манастиру Св. Арханђела код Призрена, познато је да су цара Душана водили посебни разлози да за своју изузетну задужбину и гробну цркву изабере место у уској клисури Бистрице, међу високим и стрмим стенама (Грујић, 1928, стр. 240–241). Због непогодности места, на самој окуци плаховите реке, већ приликом изградње манастира предузете су мере за одбрану од поплава. Спољашњи зидови су утемељени на ширем зиданом постољу, чије су се странице косо спуштале у речно корито, служећи као заштитни појас манастирског обзиђа од реке. На угловима где је Бистрица нарочито угрожавала зидове подлокавањем, били су направљени специјални испусти, појачања, нека врста напера од којих се вода реке одбијала (Ненадовић, 1966, стр. 12–13). Касније су спољашњи зидови ојачани изградњом новог појаса, који се наслонио на старије зидове. За ова ојачања, такође приписана времену пре страдања манастира од Турака 1455. године, претпостављено је да су можда проузрокована близином реке, која је за великих вода свакако угрожавала манастир. Претпоставка да су Свети Арханђели плављени у току своје историје темељи се на савременим поплавама Бистрице, у којима је целокупан северни простор манастира био засут око 30 центиметара речним муљем и поред обновљених средњовековних зидова који су ограђивали простор (Поповић, 1994, стр. 207, нап. 396). Сама црква је по сведочењу летописаца у другој четвртини XV века била склона паду (Стојановић, 1927, стр. 34–36), што се опет доводи у везу са тереном на коме је саграђена, јер је Бистрица подлокавала темеље (Мишић–Суботин Голубовић, 2003, стр. 31–32).

Својом јужном страном манастир је био ослоњен на литице Вишеграда, те је са те стране био изложен дејству ерозије и плавинама са брда. На плановима читавог комплекса виде се остаци паралелних зидова који су се на тој страни налазили између манастира и цитаделе. За неке од њих претпоставља се да су подигнути да спречавају плавине које су засипале манастир (Ненадовић, 1966, стр. 16). Колико су те плавине биле интензивне указује и запажање Радослава Грујића у време ископавања мале Цркве Светог Николе, саграђене непосредно под самим брдом. Наиме, Грујић је уочио да је јужни зид цркве, у висини до 3 метра, био затрпан плавинама са брда још пре него што је Синан-паша предузео коначно разарање манастира почетком XVII века. Том приликом није разграђен део зида који је раније био затрпан, па је остао сачуван у целини са спољном каменом облогом (Грујић, 1928, стр. 266).

Рушевине манастира Милентије налазе се на сличном месту, на обали Башића реке, на врло узаном и стешњеном терену између во-

дотока и окомитог брда са вододеринама. Башића река је запљускивала и однела јужно платно манастирског обзића, а бујице са брда су представљале сталну опасност за манастирска здања. То се нарочито односило на групу репрезентативних зграда у северозападном делу манастирског комплекса, где је цела површина директно угрожена сливањем наноса са брега. Претпоставка истраживача је да у време подизања манастира брдо није било тако близу, него да су дуготрајна спирања доносила огромне наносе земље и распаднутих стена, које су затрпале локалитет (Томић, 1980, стр. 55–57).

Слична ситуација забележена је у манастиру Павловцу, на јужним обронцима Космаја. Манастир је изграђен у јарузи Тихановачког потока, на омањем, вештачки формираном платоу, стешњеном између бујичног водотока и стрмих падина у које је делом и усечен. Овај плато је добрим делом и формиран дејством потока и сливањем бујица. На његовом западном делу, испод средњовековног нивоа терена, постоји слој дебљине око 1,5 метара, формиран као наплавина пре изградње манастира. Колико су наслојавања низ падине у прошлости била интензивна, показује и податак да је пре почетка археолошких ископавања читав плато био затрпан великим количинама шута, земље и камена. Висина насипа је местимично износила и преко 4 метра. Током протеклих векова поток је подлокавао и обрушавао обале, те је на тај начин некадашња површина платоа смањена за петину. Разорно дејство потока видљиво је и на свим манастирским објектима, на којима су делови зидова окренути на ту страну у потпуности уништени његовим ерозивним дејством (Поповић, 1980, стр. 75–61).

У прошлости су бујице задавале мука и манастиру Студеници. За подизање манастира изабрана је зараван под северном падином Радочела. Судећи према конфигурацији терена, може се претпоставити да су га у доброј мери образовале наплавине вода које су се сливале низ падине. Југоисточна бујица је, наносећи сипар, временом проширивала зараван, померајући се према истоку, да би на крају нестала. Са супротне, западне стране и даље постоји Савин поток, са дубоко усеченим коритом, који је некада био познат по својим силовитим бујицама. Дејства тих природних сила наставила су се и вековима након заснивања манастира (Поповић, 2015, стр. 31). На удару бујица и усова са планинских падина налазиле су се западна и јужна страна манастирског обзића, а снажне бујице продирале су и у саму манастирску порту. Остало је забележено сећање најстаријих мештана да је негде током XIX века вода продрла кроз Западну капију и нанела дебео слој муља и ситног камена (Радан Јовин, 1969, стр. 65, нап. 6).

Археолошка сведочанства о дејству бујица у Студеници забележена су и у југоисточном делу манастирског комплекса. На том простору је тзв. *Југоисточна џама*, заједно са другим манастирским здањима, порушена у време прве велике турске похаре у годинама после Косовске битке. Грађевина је највероватније најпре спаљена, а потом су јој разграђени и зидови. Том приликом је у великој мери порушен и обимни бедем. Нема података колико је дуго овај део манастира био разграђен, али је јасно да је у раздобљу које је уследило до обнове са спољне стране бедема и над његовим рушевинама формиран слој наплавина и земље са доста шута, висине преко једног и по метра у односу на првобитни ниво терена. До образовања овог слоја дошло је током XV столећа, о чему сведоче подаци који се односе на обнову манастирског обзиђа. Приликом обнове, над порушеним остацима првобитног бедема, подигнут је у истој ширини нови зид, делом укопан у затечене слојеве. За датовање те градитељске фазе важан је налаз новца султана Мехмеда II (1451–1481) нађен у слоју преко кога је „прешла зидна маса обновљеног бедема“ па се овај налаз узима као сигуран *terminus post quem* за обнову бедема за коју се сматра да није могла уследити пре краја XV века (Поповић, 2015, стр. 181, 185).

Трагови констатовани археолошким истраживањима на сличан начин показују да је штетном утицају ђудљиве природе у великој мери био изложен и манастир Градац, задужбина краљице Јелене. Овај манастир је, осим ратних разарања, уништаван и сталним деловањем планинских бујица. Заснован је на заравни подно брда Петров крш, са југа и југозапада опкољен брдима која просеца дубоко суво корито потока. Тај усек је настао због продора јаким бујица које су биле један од главних узрочника оштећења манастирских здања, као и потпуног поремећаја културне стратиграфије унутар комплекса. Наиме, ерозије изазване бујицом носиле су делове културних слојева заједно са покретним материјалом. Деловање бујица се читава и на дебљини културног слоја и малобројности покретних налаза који су спирани са манастирске заравни у Градачку реку. Нешто материјала се таложило по угловима грађевина на јужној страни манастира или на другим местима где су зидови стварали препреке. На тај начин се објашњава чињеница да су делови истих посуда налажени унутар јужне грађевине и расути по манастирској порти (Јуришић, 1989, стр. 28, нап. 40).

Цела јужна страна манастира, заједно са обзиђем и грађевинама уз њега, била је изложена бујицама. Обрушеност фасадног и преградних зидова и самог бедема протумачена је као последица

ове елементарне силе. Улаз у манастир, постављен на југозападном углу, налазио се на самом путу бујичног тока, због чега је при налету стихије вода туда продирала и наносила штету. То је натерало манастирско братство да после неке велике несреће донесе одлуку о зазиђивању пролаза, што је и учињено великим каменим громадама, заливеним дебелим слојем кречног малтера. Према налазима грнчарије и осталог покретног материјала, време зазиђивања главног улаза тешко би се могло одредити. Структура овог малтера веома је слична малтеру из прве фазе зидања манастира, због чега је закључено да је улаз морао бити избачен из употребе још у доба пуног живота манастира, између XIII и XIV века (Јуришић, 1989, стр. 9).

У којој мери су бујице штетно деловале, показује и стање у манастиру крајем XVI века, када је напором рашког митрополита Висариона извршена његова делимична обнова. Том приликом су за потребе малобројних градачких калуђера подигнуте само две грађевине. Како је манастир пре тога неко време био пуст, наноси бујица били су толико високи да је у потпуности измењена конфигурација терена, што је градитеље принудило да сазидају обе грађевине у непосредној близини Богородичине цркве, са њене западне стране. Објекти су грађени на нивелисаним зидовима који припадају најстаријем грађевинском слоју и слојевима наплавине и шута од ранијих рушевина, а већа грађевина се чак лучно повија према југу пратећи тада слободан простор (Јуришић, 1989, стр. 21–22).

У време ове обнове Градац је био изложен не само бујицама него и интензивним продорима подземних вода које су непрестано наносиле штету. То је натерало градитеље да покушају да проблем реше изградњом дренажних канала. Између трпезарије и веће грађевине откопан је дренажни канал левкастог облика, направљен од комада сите са кречним малтером као везивом и прекривен каменим плочама. Осим дренажног канала, на североисточној страни манастирске порте, уз северни бедем, установљен је и дренажни бунар дубок 1,90 метара, са пречником од 0,90 метара. Његова намена била је да сабира разливену подземну воду која је угрожавала јужну и источну страну терена (Јуришић, 1989, стр. 22–23).

Осим поплава и бујица, још једна елементарна непогода оставила је трагове који су потврђени приликом археолошких ископавања. Реч је о земљотресима који су погађали наша подручја и то још од почетка средњовековног раздобља. Приликом ископавања рановизантијских утврђених комплекса уочени су трагови рушења грађевина или бедема, местимично у блоковима. Слично томе, трасе неких од зидова биле су неправилне до те мере да је постављено питање разло-

га за таква одступања – непрецизност у зидању или можда тектонски узроци. Писани извори бележе више земљотреса на Балканском полуострву током VI века, али није познато у којој мери су они оставили последице на простору северног Илирика (Милинковић, 2015, стр. 125). Овакве појаве уочене су на више места, на локалитету Градина на Јелици код Чачка, где је и истакнута могућност њиховог тумачења као последице земљотреса (Милинковић, 2010, стр. 35, 78, 86, 165).

Трагови разарајућих земљотреса констатовани су и у познијим временима. Стари српски летописи бележе их у више наврата (Стојановић 1927, стр. 379), али расположиви археолошки подаци још нису такви да се сасвим поуздано могу повезати са конкретним потребом. Тако се само претпоставља да је велика двоспратна грађевина прислоњена уз северни бедем манастира Нова Павлица, иначе приписана првој фази градње манастирског језгра, односно последњим деценијама XIV века, могла бити озбиљно оштећена и због земљотреса, па је већ током прве половине XV века била преправљена. Оштећење је морало бити озбиљно јер су предузете опсежне преправке после којих је сужена и по дужини и по ширини (Јуришић, 1991, стр. 54–55, 103).

За цркву Светог Николе у манастиру Лапушњи код Кривог Вира, према ктиторском натпису саграђеној 1500/1501. године, такође је претпостављено да је могла страдати у потресу. Према мишљењу стручњака – статичара, начин рушења и очувани делови цркве, односно њена „пирамидална силуета“, типични су за објекте порушене земљотресом (Кнежевић 1986, стр. 95, нап. 45).

Задужбина великог војводе Николе Стањевића, црква Светог Стефана у Кончи код Радовишта, у данашњој Северној Македонији, изгубила је куполу у земљотресу. Не зна се тачно кад се то догодило, али је извесно да је након тога, у пустом манастиру, дуго остала непокривена. О томе сведоче велика оштећења на сводовима храма и живопису на њима, прилично уништеним дејством атмосферилија, али датум непогоде и дужина трајања рушевног стања цркве нису познати. Зна се да је манастир био активан до краја XV века, али у наредна четири века о њему нема никаквих вести. Потписи и цртежи угребани у олтару цркве показују да ни у другој половини XVIII века није била у функцији.² Претпоставља се да је манастир оправљан средином XIX века, у време ширих акција обнове и подизања манастира у тим областима (Габелић, 2008, стр. 52).

2 Некадашње Радовиште, Кончи најближе веће место, страдало је у великој поплави 1784. године. Налазило се неколико километара северозападно од данашњег града с истим именом. На том месту је, осим утврде, забележено постојање и више црквишта (Габелић, 2008, стр. 51, нап. 183).

Трагови земљотреса уочени су и приликом истраживања на Новом Брду. Према предању сачуваном међу локалним становништвом, цамија успостављена у преграђеној главној градској цркви 1466. године пострадала је у току једне непогоде. Верује се да је у минаре ударио гром који је разрушио цело здање. До делимичне потврде овог предања дошло се у току археолошких ископавања. Том приликом уочени су трагови великог рушења које је проузроковала непогода, али то није морао бити само удар грома већ, највероватније, тектонски поремећај. Тада се урушила комплетна унутрашња структура старијег дела некадашње катедрале. У средишњем простору откривени су обрушени стубови поткуполне конструкције, засути шутом и комадима зидних маса. Уочено је такође да се, највероватније том приликом, обрушио и цео северни зид северног параклиса, тачније да се он преврнуо на спољну страну (Поповић & Бјелић, 2018, стр. 197). О томе када се десило ово велико рушење нема поузданих података. Током XVI века на подручју централног и западног Балкана било је више снажних земљотреса. Према једном запису, крајем XVI столећа, 1594. године, снажан земљотрес погодио је Призрен (Стојановић, 1902, стр. 249, бр. 857), али није забележено да ли је нешто том приликом пострадало. Међутим, најснажнији потрес на овом подручју догодио се 1555. године када је страдао град Скопље *и у њом граду многа здања и храмови се обурвали* (Стојановић, 1927, стр. 266). Сматра се да се овај катастрофални земљотрес сигурно снажно осетио и у Новом Брду, али није познато да ли је град знатније пострадао. Имајући у виду јачину земљотреса, као и релативну близину турског подручја скопске котлине као вероватног епицентра и овде је свакако могло бити значајних штета. Претпоставља се да је приликом тог тектонског поремећаја могло доћи до урушавања великог дела новобрдске цамије, али се не искључује ни могућност да је до рушења дошло неколико деценија касније, приликом земљотреса на подручју Призрена, а можда чак и у првим деценијама XVII века (Поповић & Бјелић, 2018, стр. 199).

Највише археолошких података протумачених као последица земљотреса забележени су у манастиру Студеници. Велики земљотрес, који је задесио Студеницу почетком XVII века, оставио је манастир у рушевинама. Том приликом била је тешко оштећена Богородичина црква, која је пукла по својој подужној оси. У конструкцији Радослављеве припрате такође су се појавиле велике пукотине. Оштећења је претрпео западни портал, а пострадале су и бифоре, као и олтарска трифора, које су остале без мермерних стубића и капитета (Радан Јовин & Јанковић & Темерински, 1988, стр. 42; По-

повић, 2015, 270). У истом потресу оштећене су и мање студеничке цркве. Није познато до које мере је пострадала Црква Светог Јована, која је касније, у првој половини XVIII века и, коначно, порушена. На Цркви Светог Николе је страдала припрата, док је Параклис Светог Димитрија био тешко оштећен. Значајне пукотине видљиве су на оба бочна зида, док је западни зид, изгледа, у већој мери био разрушен (Поповић, 2015, стр. 87).

Разарања која је земљотрес проузроковао била су уочљива и на другим објектима. На више места констатовани су трагови рушења обимног бедема вероватно проузроковани тектонским померањем тла. О обиму рушења је тешко говорити будући да су трагови разарања нестали приликом каснијих обнова, али неки археолошки остаци ипак постоје. Приликом истраживања спољне стране северног дела обзића, на једној деоници се могло уочити да су горњи делови старијег зида, испод позније обнове, померени упоље, што би указивало да је било рушења, односно превртања целог старијег зидног платна. На сличан закључак наводи и једна провала са помереном зидном масом старог бедема у сектору Грађевине X. Сведочанство о рушењу представља и нагнути југоисточни угао некадашњег малог манастирског пирга, који је у време земљотреса вероватно већ био у рушевинама (Поповић, 2015, стр. 57). На југоисточном беду, ближе Источној капији, уочено је да је приликом истог тектонског поремећаја дошло до нагињања бедема, при чему се зидна маса његове структуре расцепила тако да се спољни део обрушио готово до нивоа тла (Поповић, 2015, стр. 186).

На неким здањима манастирског насеља такође су уочена рушења карактеристична за тектонски поремећај. У том земљотресу је порушена Трпезарија, као и грађевина са њене северне стране, а тешко је пострадала и Грађевина IX–а у југоисточном делу манастира (Поповић, 2015, стр. 185). Трагови рушења проузроковани земљотресом уочени су и приликом истраживања Грађевине III, а у то време, или коју годину касније, страдала је и Грађевина II–а (Поповић, 2015, стр. 122–123, 147).

Када се десио овај разорни потрес, није поуздано утврђено. Једино се са сигурношћу зна да је Студеница пострадала пре краја треће деценије XVII века, будући да су сами Студеничани 1629. године на руском двору наводили да је у манастиру много штошта „од струса землног распадно“⁴. Не искључује се могућност да се то догодило и коју деценију раније. Као потврда о страдању манастира крајем XVI или почетком XVII века узима се и састав студеничке ризнице, која не садржи предмете старије од 1600. године. Година 1608/09. записа-

на је у кубету Краљеве цркве, што је дало повода за закључак да је пре тога велики земљотрес погодио манастир. Он је могао изазвати и пожар који је уништио све старије манастирско благо (Бабић & Кораћ & Ђирковић, 1986, стр. 149)

Међутим, занимљиво је да у Студеници то нису најстарији трагови земљотреса који је рушио манастирске грађевине. О томе шта се дешавало у манастиру током првог столећа турске владавине, нема поузданих података. У том погледу ни археолошка ископавања нису дала очекиване резултате. Нема поузданих сведочанстава да је у овом периоду било шта грађено. Међутим, изгледа да је управо у том раздобљу манастир претрпео извесна рушења, на шта указује, за сада, само један археолошки податак. Наиме, у сектору Грађевине Х, на једном мањем делу где је првобитни бедем порушен до темеља, постоји и део зидне масе који је очигледно померен при тектонском поремећају. Према увиду у стратиграфску ситуацију, ово рушење се не би могло датовати позније од краја XV или првих деценија XVI века. Тај налаз наводи на помисао да је читаво столеће пре великог разорног земљотреса Студеница, вероватно, доживела још један претходни потрес. Као потврда ове могућности указано је и на природу неких оштећења првобитних фресака у Богородичиној цркви. Осим живописа, који је пострадао од влаге у сводовима, првобитни слој фресака на знатним површинама или недостаје или има оштећења која су могла настати приликом неког ранијег земљотреса (Поповић, 2015, стр. 269).

Археолошка сазнања о последицама тектонских поремећаја у Студеници чини се на најбољи начин показују ограничења, али и могућности и доприносе које, генерално узевши и за друге елементарне непогоде, ова врста података носи са собом. Основна потешкоћа односи се најчешће на немогућност да се они поуздано хронолошки одреде. Тамо где о непогодама постоје подаци и из писаних извора, по правилу су потврђени и археолошким истраживањима. То потврђују и примери поплаве у Милешеви 1623. године, па и студеничког земљотреса с краја XVI или почетка XVII века. На другој страни, за она места о којима писани извори ништа не говоре, археолози трагови представљају једина сведочанства која доприносе да догађаји који су се у прошлости одиграли не утону потпуно у заборав.

Референце

- Антоновић, М. 2010. *Трговиније*. Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља, ред. С. Мишић. Београд: Завод за уџбенике, 298–299.
- Бабић, Г. & В. Кораћ & С. Ђирковић. (1986). *Студеница*. Београд: Југословенска ревија.

- Бунарџић, М. & Р. Бунарџић. (2006). Милешева – „нови конак“. *Саопштења*, 37–38, 11–32.
- Бунарџић, Р. (2011). *Прилози за стварију историју Милешеве*. Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, ур. М. Радујко. Беране – Београд, 343–348.
- Габелић, С. (2008). *Манастир Конче*. Београд: Филозофски факултет у Београду, Институт за историју уметности.
- Гиљфердинг, А. Ф. (1972). *Путовање по Херцеговини, Босни и Сјарој Србији*. Сарајево: Свјетлост.
- Грујић, Р. (1928). Откопавање Светих Арханђела код Призрена (прелиминарни извештај). *Гласник Скопској научној друштва*, 3, 239–274.
- Јанковић, Ђ. (2013). *Епископија Србија Дубровачке и Барске архиепископије у светлу археолошких података*. Осам векова манастира Милешева, I. Милешева: Епархија милешевска СПЦ, 227–249.
- Јанковић, М. (1986). Милешева – манастирско насеље, *Arheološki pregled*, 25, 94–97.
- Janković, M. (1986). Mileševa – manastirsko naselje. *Arheološki pregled*, 25, 98–99.
- Јуришић, А. (1989). *Градац, резултати археолошких радова*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Јуришић, А. (1991). *Нова Павлица, резултати археолошких радова*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Катић, Р. (1965). *О појавама и сузбијању заразних болести код Срба од 1202. до 1813. године*. Београд: САНУ.
- Кнежевић, Б. (1986). Манастир Лашушња. *Саопштења*, 18, 83–114.
- Милинковић, М. (2010). *Градина на Јелици, рановизантијски град и средњовековно насеље*. Београд: Завод за уџбенике.
- Милинковић, М. (2015). *Рановизантијска насеља у Србији*. Београд: Досије студио.
- Милошевић, Г. (1997). *Становање у средњовековној Србији*. Београд: Археолошки институт.
- Мишић, С. (2007). *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*. Београд: Утопија.
- Мишић, С. & Т. Суботин Голубовић. (2003). *Светоарханђеловска хрисовула*. Београд: Историјски институт.
- Ненадовић, С. (1966). *Душанова задужбина манастир Светих Арханђела код Призрена*. Београд: Научно дело.
- Поповић, М. (1980). *Манастир Павловац*. Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, ур. Ђ. Бошковић. Београд: Археолошки институт – Народни музеј Крушевац, 75–81.
- Поповић, М. (2005). Проблеми проучавања средњовековног наслеђа у Полињу. *Старијар*, 55, 181–186.
- Поповић, С. (1994). *Крст у крују. Архитектура манастира у средњовековној Србији*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе – Просвета.
- Поповић, М. (2015). *Манастир Свјуденица, археолошка ошкрића*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе – Археолошки институт.
- Popović, M. (1999). *Tvrđava Ras*. Beograd: Arheološki institut.

- Поповић, М. & И. Бјелић. (2018). *Црква Свете Николе, катедрала Нове Брде*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Радан Јовин, М. (1969). Црква Светог Николе и стари конак у Студеници, *Саопштења*, 8, 75–80.
- Радан Јовин, М. & М. Јанковић & С. Темерински. (1988). *Студеница у светлости археолошких и архитектонских истраживања*. Благо манастира Студенице. Београд, 27–68.
- Радић, Р. (1999). *Глад*. Лексикон српског средњег века, прир. С. Ђирковић & Р. Михалчић. Београд: Knowledge, 114–115.
- Стојановић, Љ. (1902). *Сјари српски записи и списи*, I. Београд: СКА.
- Стојановић, Љ. (1927). *Сјари српски родослови и списи*. Београд: СКА.
- Томић, Г. (1980). *Нека списања у вези са ђофаном архитектуром у контексту Миленијуме*. Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, ур. Ђ. Бошковић. Београд: Археолошки институт – Народни музеј Крушевац, 55–63.
- Вуловић, Б. (1980). Култна грађевина у Дренови и натпис + *Te criste auctore pontifex...* *Рашка баштина*, 2, 7–26.

Dejan Radičević*

NATURAL DISASTERS IN SERBIA IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL DATA

War events accompanied by destruction and fire leave the most telling archaeological traces. However, wars were not the exclusive cause of trouble and disruption of everyday life in the past. They were usually accompanied by famine and disease that were more deadly than the wars themselves. Written sources indicate that Serbia as well was subjected to highly lethal epidemics of infectious diseases. Moreover, devastating natural disasters were yet another considerable source of trouble. Understanding of the consequences of the past natural disasters in Serbia opens the question of the degree to which they are attested by the available archaeological sources.

The Middle Ages were plagued by the problem of floods and torrents that largely affected life and economy. They were a genuine natural disaster for the medieval people who tried hard to get out of their way. River flooding and the existence of swamps inevitably affected the choice of settlement construction. The same problems also affected monasteries, although their emplacements were most of-

* Dejan Radičević (1970) is an assistant professor at the Department of Archaeology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, where he teaches medieval archaeology. His research interests are focused on the national archaeology of the Middle Ages. E-mail: dradicev@f.bg.ac.rs

ten carefully chosen as well. They were rarely constructed on river banks themselves, although such examples do exist. In such cases, they were more exposed to the water and flooding, which is borne out by the results of archeological studies. However, they can rarely be correlated with events described in written sources. Presently, we have only one case of that kind, in Mileševa monastery, with the traces of the 1623 flood.

Yet another type of natural disasters left its traces identified by archeological excavations of churches and monasteries: earthquakes that struck our country in the past. Written sources recorded them on several occasions, but the quality of the available archeological data still does not permit their reliable connecting to particular earthquakes. Nevertheless, they represent very significant testimonies that complete our image of events in the bygone times.

Key words: natural disasters, flood, torrents, earthquake, archeological traces

CIP – Каталогизација у публикацији –
Народна библиотека Србије, Београд

316.728(497.11)“12/14“(082)

616.9(497.11)“12/14“(082)

94(497.11)“12/14“(082)

ПОШАСТИ на тлу средњовековних српских земаља
(епидемије – непогоде – глад) : зборник радова / Синиша Мишић,
Катарина Митровић (уредници). – Београд : Универзитет,
Филозофски факултет, 2021 (Београд : Службени гласник). – 149
стр. ; 24 cm

Тираж 200. – Стр. 7–8: Предговор / Уредници. – Напомене и
библиографске референце уз текст. – Библиографија уз сваки рад.
– Summaries.

ISBN 978-86-6427-179-0

а) Србија -- Свакодневни живот -- 13в-15в -- Зборници б) Србија
-- Инфективне билести -- 13в-15в -- Зборници

COBISS.SR-ID 4840474

Зборник *Пошаста на тлу средњовековних српских земаља (епидемије – непогоде – глад)* представља квалитетну, иновативну и актуелну колективну научну публикацију, која скреће пажњу на кључна питања односа средњовековног човека и његовог окружења. У њој је указано на занемарене теме из домена средњовековних студија, решена су поједина спорна питања у науци, постављени неопходни темељи за даља истраживања епидемија, глади и непогода, али и феномена страха и пошаста у средњовековном друштву.

Из рецензије др Александра Узелца

У позиционирању великих тема историографске науке глад, куга, лепра и, у мањој мери, елементарне непогоде заузимају важно место. Коначно, пред нама се налази тематски зборник радова који прецизно сагледава пошаста на тлу српских земаља у средњем веку. Његову основу чини историја живота и бивствовања појединца и заједнице, а кључне одреднице су човек и друштво у време кризе. Зборник је чврсто структурисан и чини га девет радова, подједнако је интересантан стручној, али и широј читалачкој јавности.

Из рецензије проф. др Снежане Божанић

У овом Зборнику препознајемо важан колективни научни допринос мултидисциплинарном сагледавању проблема *пошаста* у српском средњовековљу који ће несумњиво обогатити наше разумевање и сазнање речене теме. У целости, Зборник пружа свеобухватну, синтетску представу о разноврсним историјским аспектима *пошаста* на тлу српских земаља у зрелом средњем веку који ће бити од значаја како за уско стручну научну публику, тако и за све појединце заинтересоване за историју српског средњовековља.

Из рецензије проф. др Драгољуба Марјановића

